

T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

ATATÜRK DÖNEMİ DOĞU ANADOLU GERÇEĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Yeliz AYDEMİR

Balıkesir, 2019

T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

ATATÜRK DÖNEMİ DOĞU ANADOLU GERÇEĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Yeliz AYDEMİR

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Zeki ÇEVİK

Balıkesir, 2019

BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüzün Tarih Anabilim Dalı'nda 201312517020 numaralı Yeliz Aydemir'in hazırladığı "Atatürk Dönemi Doğu Anadolu Gerçeği" konulu YÜKSEK LİSANS tezi ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliği uyarınca 14.02.2019 tarihinde yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda tezin onayına OY BİRLİĞİ/~~OY ÇOKLUĞU~~ ile karar verilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Zehi ÇEVİK (Danyuan)
Üye : Dr. Öğr. Üyesi M. Emin ELMACI
Üye : Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Mehmetoğlu

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylarım.

14.02.2019
Enstitü Onayı

Dr. Dr. Kenan Ziya TAŞ
Müdür

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti yüzyıllar boyu üç kıtaya hükmetmiş ve çok uluslu yapısını korumuştur. Geçen yüzyıllar, güçlenen Avrupa ve gelişmelerin gerisinde kalmışlık imparatorlukta ciddi değişimlere yol alınmasını gerekli kılmış; yeni dönemde milletin çağdaş dünya düzenine uyum sağlaması gerektirmişti. Türkiye Cumhuriyeti çok uluslu yapıdan ulus-devlet yapısına geçmeye çalışarak kalkınma hamlesinde bulunmalıydı. Anadolu'nun kalkınması için öncelikle yapılması gereken bölgeler arası farklılığı gidererek bütünleşmeyi sağlamak, bölgelere göre birçok fikri hayata geçirmek ve genel bir politika belirlemektir. Araştırma konumuz ile bu uluslaşma sürecinde genç Türkiye Cumhuriyeti'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde kalkınma ve ilerleme aşamalarında yaşanan sorunlara nasıl tedbirler aldığı; idarî, askerî, sosyal ve ekonomik yönden ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Birinci bölümde, Osmanlı döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesine uygulanan politikalar, yabancı devletlerin bölgedeki faaliyetleri ve bunların sonuçları, bölge içerisindeki yapılanma ve çıkan isyanlar, bastırılışları dönem belgeleriyle anlatılmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde, I.Dünya Savaşı ve Millî Mücadele Dönemi Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun incelediğimiz dönemdeki devlet görevlilerinin bölgedeki gezilerinde tutarak Ankara'ya gönderdikleri raporlar ve toplantı zabıtlarının etkisiyle bölgede uygulanmaya çalışılan bütünleştirme politikası üzerinde durulmuştur. Ayrıca bölgenin kendine has aşiret yapısından dolayı uluslaşma doğrultusunda hangi engellerle karşılaştığı ve bunlara alınan önlemlere yer verilmiştir.

Çalışmamızın üçüncü bölümünü tezimizin esas konusu olan Atatürk döneminde bölgenin askerî, idarî ve hukukî yapılanmasında, kalkınma çalışmalarında etkisi büyük olan Umumi Müfettişliklerinin kuruluşu, teşkilatı, merkezle uzaklıklarını kapatırcasına yapılan bağlantılarına ve çalışmalarına yer verilmiştir. Aynı bölümde, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne Türk kültürünü hâkim kılmak, yurt dışından gelen muhacirleri yerleştirmek için çıkarılan iskân kanununa değinilmiştir.

Çalışmanın devamında ise, bölgenin uluslaşma sürecine hızlı bir şekilde uyum sağlaması için yapılan eğitim çalışmaları, bölgedeki okullaştırma faaliyetlerine ve Halkevlerinin bölgeye katkılarına yer verilmiştir. Ayrıca bölge halkının hayat standardının yükseltilmesi için yapılan kalkındırma faaliyetleri üzerinde durulmuş ve bölge götürülmeye çalışılan sağlık ve ulaşım hizmetleri konu edilmiştir.

Hazırlamış olduğum bu tezde yardımını esirgemeyen, her türlü desteği ve özveriyi gösteren, aktardığı birikimle yolumu aydınlatan danışman hocam Prof.Dr. Zeki Çevik'e, kaynak konusunda yardımlarını esirgemeyen sevgili arkadaşlarım Özge Salarga ve İsa Tolga Çıplak'a, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi ve Milli Kütüphane çalışanlarında göstermiş oldukları anlayıştan dolayı teşekkür ederim. Bu süreçte büyük bir sabırla bana her konuda verdikleri destekle her zaman yanımda olan sevgili anneme, babama, kardeşime, ablama özellikle çalışmalarımda bana yardım eden kardeşim Muhammed İdris Aydemir'e teşekkürü borç bilirim.

Yeliz AYDEMİR

Balıkesir,2019

ÖZET

ATATÜRK DÖNEMİ DOĞU ANADOLU GERÇEĞİ

AYDEMİR, Yeliz

Yüksek Lisans, Tarih Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Zeki ÇEVİK

2019, 227 Sayfa

Anadolu'da Osmanlı'dan Cumhuriye'te geçişte halkın ve bölgelerin farklılığı merkezileşme sürecindeki politikaları etkilemiştir. Millî Mücadele ile bağımsızlık gerçekleşmiş, 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti kurulmuş ve çağdaş döneme ayak uyduracak şekilde hızlı bir uluslaşma-merkezileşme sürecine girilmiştir. Ülkenin doğusuyla batısı arasındaki gelişme farkını kapatmak için hızlı ve köklü yenilikler yapılırken diğer yandan Nasturi, Şeyh Sait, Ağrı isyanları gibi büyük isyanlarla da mücadele edilmiştir. Yöneticiler bu isyanları kalıcı biçimde sonuçlandırmak amacıyla birçok önlem almış, bunu devlet politikası haline getirmişlerdir. Bu tedbirlerden ilki Güneydoğu Anadolu'da olmak üzere Umumi Müfettişlikler kurularak Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin genel kalkınmasını sağlamak ve bölgedeki asayişsizliği önlemek amaçlanmıştır. 1934 yılında çıkarılan İskân Kanunu ile doğu ve batı arasında dengeyi sağlamak için yurtdışından gelen muhacirleri yerleştirmek ve doğuda yaşayan Kürt kökenli vatandaşları ülkenin batısına yerleştirerek özümsemeyi sağlamak düşünülmüştür. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun eğitim, sağlık, sanayi, ulaşım, tarım ve hayvancılık alanlarında kalkınma adımları atılmıştır. Halkın hem yeni düzene alışmasını kolaylaştırmak hem de ilerlemelerini hızlandırmak içinde bölgedeki yetkililer Ankara ile irtibat kurmuş, yabancı devlet ve bölgedeki aleyhte güçlerin ilerlemeyi engellemesi önlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Umumi Müfettişlik, Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu, Türkiye Cumhuriyeti, Milli Mücadele

ABSTRACT

THE TRUTH OF THE EASTERN ANATOLIA DURING ATATURK ERA

AYDEMİR, Yeliz

Master's Degree, M.A. in History

Adviser: Prof. Dr. Zeki ÇEVİK

2019, Pages: 227

The difference between the people and the regions in the transition from Ottoman to the Republic in Anatolia affected the policies in the process of centralization. National Struggle with independence took place, in 1923 and founded the Republic of Turkey to adapt to the contemporary period has entered a fast-centralization process of nation-building. While rapid and deep-rooted innovations were made in order to close the difference between the east of the country and the west, big rebellions such as Nasturi, Sheikh Sait and Ağrı rebellions were also struggled. The executives took many measures to permanently resolve these uprisings, making it a state policy. The first of these measures was to establish general inspectorates in Southeast Anatolia and to ensure the general development of the Eastern and Southeastern Anatolia regions and to prevent the unrest in the region. In 1934, the Settlement Law envisaged the establishment of immigrants from abroad to balance the east and west and to assimilate Kurdish citizens living in the east by placing them in the west of the country. Development steps were taken in the fields of education, health, industry, transportation, agriculture and animal husbandry in Eastern and Southeastern Anatolia. In order to facilitate public access to the new order and to accelerate their progress, the authorities in the region contacted Ankara and tried to prevent the advance of foreign powers in the foreign state and the region.

Keywords: General Inspectorate, Eastern Anatolia, Southeastern Anatolia, Republic of Turkey, the National Struggle

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
ÖNSÖZ	III
ÖZET	V
ABSTRACT	VI
İÇİNDEKİLER	VII
TABLolar	IX
KISALTMALAR	X
1. GİRİŞ	1
1.1.Amaç	1
1.2.Yöntem	4
2. DOĞU ANADOLU VE TARİHİ GEÇMİŞİ	5
2.1.Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Coğrafi Yapısı ve İklimi	5
2.2.Doğu Anadolu'nun Kısa Tarihçesi	6
2.2.1.İlk Çağda Doğu Anadolu	6
2.2.2.Orta Çağda Doğu Anadolu	7
2.2.3.Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması	9
2.2.4.Osmanlı Devleti Dönemi'nde Doğu Anadolu (19.yy'a Kadar)	12
2.2.5.19.yy'da Doğu Anadolu'da Kürtler Ermeniler	16
2.2.6.Şark Meselesi ve Osmanlı Devleti	23
3. I. DÜNYA SAVAŞI VE MİLLİ MÜCADELE DÖNEMLERİNDE DOĞU ANADOLU	29
3.1.I. Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi	29
3.2.Millî Mücadele'de Doğu Anadolu	41
3.2.1.Doğu Anadolu Cemiyetlerinin Faaliyetleri	41
3.3.TBMM'nin Doğu Politikası	49
3.4.Sevr Antlaşması ve Doğu Anadolu	51
4. 1923-1938 DÖNEMİ DOĞU ANADOLU	53
4.1.Lozan Antlaşması ve Doğu Anadolu	53
4.2.TBMM'de Doğu Anadolu İle İlgili Görüşme ve Tartışmalar	54
4.2.1.Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Şeyh Sait İsyanı	54
4.2.2.Ağrı İsyanı	68
4.3.Doğu Anadolu İle İlgili Resmi Raporlar-Umumi Müfettiş Raporları	73
4.3.1.İsmet İnönü'nün Şark Seyahati Raporu	77
4.3.2.Mustafa Abdülhalik Bey'in (Renda) Raporu	78
4.3.3.Abidin Özmen'in Raporu	78
4.3.4.Celal Bayar'ın Şark Raporu	80
4.4.Şark İslahat Planı ve 1927 İskân Kanunu	81
4.5.Mustafa Kemal Paşa'nın Doğu Anadolu Şehir Ziyaretleri	89

4.6. Doğu Anadolu'ya Yapılan Yatırımlar.....	91
4.6.1. Eğitim Yatırımları.....	92
4.6.2. Sağlık Hizmetleri.....	107
4.6.3. Demiryolları.....	114
4.6.4. Karayolları.....	136
4.6.5. Köprüler.....	142
4.6.5.1. Garzan Köprüsü.....	142
4.6.5.2. İsmet Paşa Köprüsü	143
4.6.5.3. Paşur Köprüsü	143
4.6.5.4. Gezer Köprüsü.....	144
4.6.5.5. Göksu Köprüsü.....	144
4.6.5.6. Afrin Köprüsü.....	145
4.6.5.7. Memikan Köprüsü.....	145
4.6.5.8. Keban Madeni Köprüsü.....	145
4.6.5.9. Ilıç Köprüsü.....	146
4.6.5.10. Singeç Köprüsü.....	146
4.6.5.11. Hacı Kâmil Köprüsü.....	146
4.7. Doğu Anadolu'da Bayındırlık Faaliyetleri	147
4.7.1. Tarım İle İlgili Gelişmeler.....	152
4.7.2. Madencilikle İlgili Gelişmeler.....	156
5. SONUÇ	158
KAYNAKÇA	160
EK-A Arşiv Belgeleri	195

TABLolar LİSTESİ

Tablo I. Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Vilayet ve Kazalardan Sevk ve İskana Tabi Tutulan ve Geride Kalan Ermeniler.....	38
Tablo II. İlkokul, Ortaokul ve Öğretmen Okullarının Vilayet Bilgileri.....	97
Tablo III. Vilayetlerde Okuma Yazma Durumu.....	101
Tablo IV. Vilayetlerde Okul, Öğretmen ve Öğrenci Durumu.....	102
Tablo V. Vilayetlerde Ortaokul, Öğretmen ve Öğrenci Durumu.....	103
Tablo VI. İlkokul, Ortaokul ve Öğretmen Okulları Vilayet Bilgileri (1936-1937)..	104
Tablo VII. 1923 Yılında Türkiye'deki Demiryolları ve Uzunlukları.....	117
Tablo VIII. 1924-1939 Arasındaki Hatlarda Tünellerin Sayı ve Uzunlukları.....	122
Tablo IX. Demiryolları İnşaatlarına Verilen Ödenekler 1923-1938.....	136
Tablo X. Genel Bütçede Karayollarına Ayrılan Ödenek 1923-1938	141
Tablo XI. Vilayetlerce Karayolları İçin Yapılan Harcamalar 1923-1938.....	142
Tablo XII. Doğu ve Güneydoğu Anadolu İllerinde Gelir ve Harcamalar.....	147

KISALTMALAR

TTK	Türk Tarih Kurumu
Dr.	Doktor
a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.b.	Adı Geçen Bildiri
a.g.t.	Adı Geçen Tez
AIİTE	Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü
Üniv.	Üniversite
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
GCZ	Gizli Celse Zabıtları
CHP	Cumhuriyet Halk Fırkası
TCF	Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası
SCF	Serbest Cumhuriyet Fırkası
KTC	Kürt Teali Cemiyeti
T.D.V.	Türk Diyanet Vakfı
DiE	Devlet İstatistik Enstitüsü
SSYB	Sosyal Sağlık Yardım Bakanlığı
GSMH	Gayri Safi Milli Hâsıla
VŞMHM	Vilâyat-ı Şarkıyye Müdafaa-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyeti
v.b.	Ve Benzeri
DZİK	Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu

1.GİRİŞ

1.1. Amaç

Doğu Anadolu tarihin her döneminde coğrafi açıdan olduğu kadar, tarihi açıdan da büyük önem taşımıştır. Bu durum bölgedeki Türk tarihi açısından da böyledir. İşte bu dönemlerden birisi de Cumhuriyetin temellerinin atıldığı ve inşasının hızlıca devam ettiği Atatürk dönemi olmuştur. Ancak Türk tarihi bakımından çok önemli sonuçlar doğuran bu konu üzerinde yeterince araştırma yapılmamıştır, bazı noktalar eksik kalmıştır. Gerek dönemin gelişmeleri gerekse siyasi, askeri, sosyal değişimler sınırlı biçimde araştırılmış, bizce yetersiz kalmıştır. Atatürk dönemi Osmanlı Devleti'nin mirasının devralındığı ve bir ülkenin ayağa kaldırılmaya çalışıldığı dönem olmuştur. Değişen ülke düzeni daha önceki makaleler, araştırmalar ve eserlerde yeri geldiğinde önyargılarla araştırılmış ve insanların yanlış yönlendirilmesine sebep olmuştur.

Araştırmanın amacı, Doğu Anadolu'nun coğrafi, tarihî ve idari yapısını, kalkınma amacıyla niçin tercih edildiğini, bölgenin önceki durumu ve yapılan değişikliklerle meydana gelen gelişimini, kültürel etkilerini ortaya koymaktır. Daha önce yapılan araştırmaları,2004 ve 2011'de yayınlanan Atatürk dönemi tezlerini inceleyerek, yapılan yeniliklere, kabul edilen kanunlara ve değişen anlayışlara yeterince değinilmediğinden tezimizde bu noktalara yer vererek Atatürk dönemi Doğu Anadolu'yu aydınlatmaya çalıştık. Bu bakımdan Doğu Anadolu'nun coğrafi, tarihî ve idari yapısını, Şark Meselesi'ni, Millî Mücadele ve TBMM'de, Sevr ve Lozan Antlaşmalarında Doğu Anadolu'nun yerini anlatmak da uygun olacaktır. Özellikle Atatürk dönemini anlatmadan önce Osmanlı dönemini, dağılma dönemine kadar olan süreci belirtmek faydalı olacaktır. Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda içinde bulunduğu dağılma ve çöküş sürecinde kaybettiği savaşlar ve toprakların yanında, Fransız İhtilali'nin getirdiği milliyetçilik akımının çok büyük etkisi olmuştur. Milliyetçilik akımının etkisi ile Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içinde yüzlerce yıl bağıllıkla yaşayan azınlık milletler bağımsızlıklarını ilan ederek imparatorluktan hızlıca kopmuşlardır.1829'da Yunanistan,1878'de Sırbistan, Romanya ve Karadağ, 1908'de Bulgaristan ve 1912'de Arnavutluk Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılarak bağımsız devlet olmuşlardır.

II. Meşrutiyet döneminde gelişen ve hızla yayılan ulusçu düşünce Osmanlı ordusunda fazlasıyla taraftar bulmuş ve teşkilatlanmalarda kendini göstermeye başlamıştı. Osmanlıcılık düşüncesinin kaybedilen topraklar ve bağımsız olan azınlıklarla kopması ve elde kalan yerlerde Türklerin çoğunlukta olması, uluslaşmanın ve ulusal düşüncenin zeminini hazırladı. Birinci Dünya Savaşı yenilgisi Mondros ve Sevr Antlaşmalarının kötü koşulları Türk Milleti'nin kurtuluş umutlarının tükenmesine sebep olmuştu. Fakat bu olumsuz ortamda Anadolu'nun düşmandan ve işgallerden kurtulacağına inancı olanlarda biraraya gelmeye, adeta bir meşale gibi büyümeye başlamıştı. Ulusal toplum ve ulusal vatan olguları kendilerini göstermeye başlarken Millî Mücadele büyük umutlarla doğuyordu. Bu mücadele tüm Anadolu'ya yayılırken doğusu, batısı, kuzeyi ve güneyi tek yumruk olarak bütün güçleriyle saldıran düşmanın üzerine inecekti. Mustafa Kemal'inde dediği gibi artık cemaat gibi değil millet olarak yaşayacak, yeni cumhuriyetin kurucuları Türk Milleti olarak anılacaktır. Yüzlerce sene Avrupa'nın parçalama ve yoketme amaçlı saldırılarıyla boğuşan Anadolu merkezli Türk ve İslam kültürü ortak çarpanında yaşayan kadrolar Millî Mücadele'de Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde Türkiye Cumhuriyeti'ni inşa etmeye çalışmışlardır. Fakat bu süreçte ülkenin doğu ve güneydoğusunda çeşitli ayaklanmalar görülmüştür. Bu ayaklanmaların bazıları dış güçlerin etkisiyle, bazıları bölge beylerinin kışkırtmaları sonucunda, bazıları ise etnik ve ayrılıkçı karakterde olmuştur. Cumhuriyeti kuranlar bir yandan ayaklanmaları bastırmaya diğer taraftan da vatandaşların bütünleşmesiyle amaçlanan çağdaşlaşmayı en kısa sürede sağlam biçimde yakalamaya çalışmışlardır. Özellikle ülkenin doğusunu ayırıştırmaya çalışan iç ve dış güçlere karşı Kürt kimliğinin yerine daha bütünleştirici ve bağlılığın kuvvetlendirildiği bir hedef öngörülmüştür. Kanun-i Esasi'de yer alan devlet memuru olma şartının Türkçe bilmek olarak belirlenmesi aslında o zamanlardan milli kimliğe bir vurgu olarak gösterilebilir. Devletteki farklı etnik unsurlara rağmen birleşmeyi sağlamak resmi dilde Türkçe'den başka dil kullandırmayarak gerçekleştirilmek istenmiştir.

Hukuki anlamda Türk kimliği etrafında bütünleşmeye dayalı bir kültür milliyetçiliği yani Atatürk Milliyetçiliği ile bütünleşme politikası izlenmiştir. 1930'larda Güneydoğu Anadolu'daki sorunların çözümüne yönelik dönemin sivil ve asker devlet görevlilerinin hazırladığı raporlar doğrultusunda Türkiye Cumhuriyeti'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu politikası oluşturulmuştur.

Bu yıllarda bir devlet politikası haline getirilmeye çalışılan bütünleştirme ve geliştirme amacı Türkiye’de yasayan insanların etnik kimliğindeki rahatsızlıktan değil, bu bölgeleri merkeze bağlamak, merkezi otoriteyi buralarda hâkim kılmak, sürece Kürtleri ve diğer etnisiteleri de ortak - eşit vatandaşlar olarak katmaktır.

Cumhuriyeti kuranlar iki büyük savaşı göğüslemiş Türk Milleti için ülkeyi doğu batı olarak ayırmadan tepeden tırnağa yeniden inşa etmek zorunda kalmıştır. Bu doğrultuda ülkenin her yerinde olduğu gibi doğusunda da yoğun bir kalkınma planı ile harekete geçilmiş, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde, ulaşım, eğitim, sağlık, sanayi vb. birçok alanda yeni bir yapılanmaya girişilmiştir. Uluslaşma ve merkezileşme politikasında engellerden biri de ülkenin doğusundaki aşiret yapısı olmuştur. Cumhuriyetten sonra uygar dünyaya yakışan Türkiye resmi çizilmek istenmiş, fakat aşiret liderlerinden çıkarları zedelenenler karşı koymuş ve bölgede genç devleti zor durumda bırakan isyanlar çıkarmışlardır. Özetlemeye çalıştığımız bu sorunlardan yola çıkarak “Atatürk Dönemi Doğu Anadolu Gerçeği ”başlıklı tez çalışmamızda cevaplarını aradığımız sorular şunlardır;

1-Atatürk döneminde Cumhuriyet Hükümetleri Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun sorunlarının çözümü için ne gibi politikalar uygulayıp idari ve hukuksal ne gibi önlemler almışlardır?

2- Ulus-Devlet sürecinde bölgedeki Kürt kökenli vatandaşlara yönelik siyasi ve kültürel açılardan nasıl bir politika uygulanmıştır?

3- Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Nasturi, Koçuşağı, Şeyh Sait ve Ağrı İsyancıları gibi çok sayıda ayaklanma çıkmış, Türkiye Cumhuriyeti idarecileri bu isyanlara yönelik nasıl bir politika izlemiştir?

4-1923-1938 yıllarında Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri’nde ne gibi kalkındırma faaliyetleri yapılmıştır, neler amaçlanmıştır?

5- Umum Müfettişlikleri neden kurulmuş ve bu bölgeye katkıları neler olmuştur?

6- İskân Kanunu neden çıkarılmıştır ve ne gibi uygulamalar olmuştur?

1.2. Yöntem

Atatürk Dönemi Doğu Anadolu Gerçeği adlı bu araştırma çalışmasında tarih biliminde kullanılan; kaynak arama (tarama), tasnif (sınıflandırma), tahlil (çözümleme), tenkit (eleştiri) ve terkip (sentez) yöntemlerinden faydalanılmıştır. Konuyla ilgili arşiv kaynakları, kitaplar, makaleler ve internet kaynakları taranmıştır. Daha sonra elde edilen veriler tasnif edilmiş, olayları kendi zaman aralığı içinde ve koşullarında değerlendirmek için veriler bulunarak konularına göre sınıflandırılmış, bütünleştirilip yorumlanmıştır. Birincil kaynaklara, ulaşılması mümkün verilere ulaşılarak objektif olarak değerlendirilmeye çalışılmış, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Ankara Millî Kütüphanesi'nden de yararlanılmıştır. Ayrıca Umumi Müfettişlikleri Rapor ve Tutanakları, TBMM Zabıt Cerideleri, TBMM Gizli Zabıt Celseleri'nden faydalanılmıştır. İncelediğimiz dönemin gazeteleri taranmış, bölgede görev yapan asker, devlet adamı vb. kişilerin hatıralarından, telif eserlerden, makalelerden, yayınlanmamış tezlerden ve süreli yayınlardan da faydalanılmıştır.

2.DOĞU ANADOLU VE TARİHİ GEÇMİŞİ

2.1.Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Coğrafi Yapısı ve İklimi

Anadolu yüzyıllarca pek çok millete yurt olan, bereketli, sert kara iklimine sahip, yüksek bir yayla görünümündedir. Buna göre Ağrı, Bingöl, Bitlis, Elâzığ, Erzincan, Erzurum, Hakkâri, Kars, Malatya, Muş, Tunceli, Van illeri Doğu Anadolu Bölgesine; Adıyaman, Diyarbakır, Gaziantep, Mardin, Siirt ve Urfa illeri ise Güneydoğu Anadolu'ya dâhildir.¹ Bölgenin yüzey şekilleri ise Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da farklılıklar göstermektedir. Bölgede Güneydoğu Toroslar, Mercan (Munzur) dağları, Mescit, Akdağ, Yalnızçam ve Allahuekber dağları, volkanik kayalardan meydana gelen Palandöken, Karasu-Aras dağları bulunmaktadır.² Ülkemizin en büyük gölü olan Van Gölü, Muş, Elâzığ, Uluova, Hazar, Malatya, Bingöl, Göle, Ardahan, Çıldır ve Aktaş Gölü, Iğdır, Erzurum-Pasinler-Horasan havza ve ovaları bölgedebulunan diğer coğrafi unsurlardır. Önemli akarsulara Aras Nehri, Kura Irmağı, Fırat ve Dicle Nehirleri örnektir.Doğu Anadolu'da kışlar sert ve uzun geçerken,yazlar kısa ve sıcak olup ,sıcaklık farkı 30 dereceye ulaşmakta ; orman tabii üst sınırının batısında 2.400 m., doğusunda ise 2.800 m.'yi bulmaktadır.³ Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer şekilleri daha sade ve güneye doğru alçalan düzlükler şeklinde olup 1.919 m.'ye ulaşan Karacadağ sönmüş volkan kütlesi ve Mardin eőiĐi buradadır.⁴ Bölgenin güneyinde yükseltisi alçalan ovalar yer alırken Urfa-Akçakale sırasında olup Suriye sınırına devam eden düzlükte buna örnektir.⁵ Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde üçüncü zamanda oluşan kıvrımlara en iyi örnek Dicle vadisi kuzeyinde yer alan Raman dağıdır. (1.260 m.) İklimi şiddetli karasal iklim özelliği göstermekte alçak ve güneydeki yerlerde kışlar daha ılık geçmekte; yaz aylarında sıcaklık artmaktadır.

---

¹Bahattin Demirtaş, *Atatürk Dönemi Cumhuriyet Hükümetlerinin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Anadolu Politikaları*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara,2004, s.1.

² İbrahim Atalay ve Kenan Mortan, *Türkiye Bölgesel Coğrafiyası*, İstanbul,1997, s.302-303.

³Demirtaş, a.g.t., s.5.

⁴Sait Aşgın, *Cumhuriyet Döneminde Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara,2000, s. 4.

⁵ S. Ahmet Arvasi, *Doğu Anadolu Gerçeği*, İstanbul, Bilge OĞuz Yayınları,2009, s. 43.

2.2.Doğu Anadolu'nun Kısa Tarihçesi

2.2.1.İlk Çağ'da Doğu Anadolu

Binlerce yıl öncesine dayanan Türk tarihinin ilk halkasının İskitler olduğunu ve tarihinde kopukluk bulunmadığı bilinmekle beraber olaylar arası birleşiminde mantıklı yapılması gerekmektedir.⁶ Eski Çağ'da devlet kuran siyasi güçleri belgeler olmadan Kürtlerin atası saymak bilimsel yaklaşım olmayacağından Doğu Anadolu'da kurulan devletlere bakmak gerekmektedir. Akraba olduğu kabul edilen Urartular ve Hurriler M.Ö.3000 yıllarında Anadolu'da M.Ö.2000 yıllarında Kuzey Mezopotamya, Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'da Mitanni Krallığını kurmuştur.⁷ İlk savaş arabalarını kullanan Hurrilerin Hititlerle de akraba olduğu kabul edilmiştir.⁸ Hurrilerin Mittanni kolu, M.Ö.16 ve 14.yüzyıllarda Yukarı Dicle ile Fırat nehirleri arasına hâkim olarak Kürtlerin soyunu Zağros Dağları ve Aşağı Zap Nehri civarında yaşayan Gutiler'e dayandırmıştır.⁹ Kürtlerin kökeni Gutilere dayandıran Mehmet Şükrü Sekban'a¹⁰ Şemsettin Günaltay da aynı görüşü savunarak destek vermiştir.¹¹ Minorsky'e göre Driver'in Van Gölü'nün güney tarafında Kar-da-ka ülkesi yer almaktadır.¹² M.Ö.9.ve 5.asırda Tuşpa (Van) merkezli Urartular (Haldiler) Aras Havzası'nın orta kesimlerinden gelmiş,¹³Doğu Anadolu, Kuzeybatı İran, Irak'ın küçük bölümü ile Aras Vadisi'nde hâkimiyet kurmuştur.¹⁴ Urartuların Hurrilerle aynı kökten gelme olasılığı güçlü olsada Urartu dilinin Sami ve Hint – Avrupa dilleriyle bir yakınlığı da yoktur.¹⁵ Luviler Luvî devletini (M.Ö.1000-700) kurarak Diyarbakır civarına inmiştir.¹⁶ Herodot M.Ö.522-485 arasında Van Gölü güneyi, Botan, Hakkâri ve Zap bölgesine hâkim Paktuk adlı beyliğin İskitlerin kolu olduğunu söylemiştir.¹⁷ Bölgede yer alan bir başka güç Elazığ, Erzincan, Erzurum'a

⁶ Kenan Ziya Taş, *Güneydoğu ve Diyarbakır*, Kendi Yayınları, Erzincan,2003, s.50.

⁷ Ekrem Akurşal, *Anadolu Kültür Tarihi*, Tubitak Yayınları, Ankara,1998, s.174.

⁸ Edip Yavuz, *Tarih Boyunca Türk Kavimleri*, Ankara,1983, s.62.

⁹ Tori, *Aşiretten Millet Olma Yapılanmasında Kürtler*, Doz Yayınları, İstanbul,2005, s.19.

¹⁰ Mehmet Şükrü Sekban, *Kürt Sorunu*, Kamer Yayınları, İstanbul,1998, s.15.

¹¹ Bazil Nikitin, *Kürtler, Sosyolojik ve Tarihi Bir İnceleme*, Deniz Yay., İstanbul,1994, s.32.

¹² Vladimir Minorsky, *İslam Ansiklopedisi*, Kürtler Maddesi

¹³ Bazil Nikitin, *Kürtler*, s.37.

¹⁴ Nazmi Sevgen, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara,1982, s.3.

¹⁵ Abdulhaluk M. Çay, *Her Yönüyle Kürt Dosyası 2*, İlgî Kültür Sanat Yayınları, İstanbul,2010, s 59-60.

¹⁶ Seton Lloyd, *Türkiye'nin Tarihi*, Tubitak Yayınları, Ankara,2000, s.2

¹⁷ Mahmut Rişvanoğlu, *Doğu Aşiretleri ve Emperyalizm*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul,1992, s.44

hâkim olan Botan (Eruh) vadisinde yaşayan Karduklar'dır.¹⁸ Kurşanlar Doğu Anadolu Bölgesi'nde, Turuklular¹⁹ya da Turukku kavmi Şırnak, Cudi Dağı ile Musul çevresine yerleşmiştir.²⁰ Prof. Dr. Ekrem Memiş Mısır, Hitit ve Asur kaynaklarına dayanarak Doğu Anadolu'da ayrıca Turki Krallığı'ndan söz etmiştir. Asur kaynaklarında Kimmerler'in İskit saldırıları sonucu Doğu Anadolu'ya geldiği dile getirilmiş,²¹ Kumuk Türkleri bölgedeki bir başka siyasi kuvvet olarak gösterilmiştir.²²

2.2.2. Orta Çağ'da Doğu Anadolu

Emeviler ve Abbasiler Doğu Anadolu'ya gaza akınları yapmış, özellikle Abbasilerin akınlarında ordusunda yer verdiği Türkler ön plana çıkmıştır. Daha öncesinde Hunlar Kavimler Göçü'yle yönünü Anadolu'ya da çevirmiş Erzurum ve Fırat havalisine doğru ilerlemiştir. Bu dönem Hazar Türkleri ve Bizans İmparatorluğu Müslüman Arap akınlarından korunmak için Fırat boyunca savunma hatları oluşturmuştur. Bulgar, Avar, Peçenek, Uz, Kuman-Kıpçak Türkleri Bizans ordusunda önemli hizmetlerde bulunmuşlar, Bizans tarafından Fars, Arap ve Ermenilere karşı topraklarını korumak için Anadolu'ya iskân edilen Türk toplulukları Anadolu'nun Türkleşmesinde önemli rol oynayarak ülkeyi yurt edinmişlerdir. Bitlis-Erzen- El-Cezire havalisine kadar inmişler, Urfa-Maraş-Ayıntab-Antakya, Delük ve Menbiç'te hareket üsleri oluşturarak Antakya bölgesine ve Orta Anadolu'ya gelmişlerdir.²³

Türklerin keşiflerle başlayan Anadolu seferleri aralıklarla planlı biçimde devam etmiş, askeri önemi olan yerler ele geçirilip Bizans'ın kaleleri, erzak depoları, harp malzemelerinin tahrip edilmesi amaçlanmıştır.²⁴ Türklerin Anadolu'ya ilk akınları 1015-1021 arası Çağrı Bey öncülüğünde Doğu Anadolu'ya girerek Van bölgesini ele geçirdiği yurt edinme amaçlı keşif seferleridir.²⁵ Çağrı bey ile başlayan

---

¹⁸ Mehmet Bayraktar, *Doğu ve Batı Kaynaklarına Göre Kürtler Türklerin Nesi Oluyor?* Beyaz Kule Yayınları, Ankara,2009, s.45.

¹⁹ Haluk Tarcan, *Ön Türk Uygarlığı, Töre Yayın Grubu*, İstanbul,2004, s.338

²⁰ Abdulhaluk M. Çay, a.g.e., s 59.

²¹ Ömer Özüyılmaz, *Gurmanç ve Kürtlerin Kökenleri*, Kara Kutu Yayınları, İstanbul,2008, s.164

²² Abdurrahman Güzel, *İslamiyet'e Anadolu'da Giren Türkler*, Milli Kültür, KTB Yayınları, Ankara,1986, s.54.

²³ Mükrimin Halil Yınanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri-I*, (Yayına Sunan: Refet Yınanç), Ekol Yayınevi, Ankara,2009, s.143.

²⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul,1972, s.46.

²⁵ Salim Koca, *Büyük Selçuklu Devleti Kuruluncaya Kadar Selçuklu Ailesi ve Türkmenler*, Yeni Türkiye, Türk Dünyası I, Ankara,1997, s. 15.

akınlar Malazgirt zaferindeki fetihlerle sağlamlaşacak, Ermenilerin yaşadığı Murat ve Dicle ırmaklarının kollarının olduğu yerde pek çok esir ve ganimet ele geçirilereklerdir.²⁶ Tuğrul Bey'in emriyle Bizans'a yapılacak akınlara beylerden Buka (Boğa), Mansur, Göktaş ve Anasioğlu yönetimlerindeki Türkmenler katılmış, Erciş önüne gelip buradaki Bizans şehirlerini yağmalamışlardır.²⁷ Selçuklu şehzadeleri Kutalmış, Resultekin, İbrahim Yınal, Hasan ve Yakutî Hemedan, İsfahan, Hazar Denizi bölgesi, Azerbaycan ve Doğu Anadolu, Güney Kafkaslara kadar pek çok yeri ele geçirmiştir.²⁸ Anadolu'yu fethetmek için gelen ilk Selçuklu hükümdarı olan Tuğrul Bey ilk seferde Van Gölü'nün kuzeydoğusunda yer alan Muradiye ve Erciş'i ele geçirmiş, Erciş halkı Sultana hediyeler takdim etmişlerdir.²⁹ Malazgirt'i muhasara edecek birlikler Kafkas, Canik, Tercan, Erzincan ve Sasun dağları üzerinden ilerlerken, Tuğrul Bey'in başında bulunduğu kol Kars, Pasinler ve Erzurum'a gelip Malazgirt'e dönerek kuşatmaya devam etmiştir.³⁰ Çağrı Bey'in oğlu Yakutî ile Emir Sabuk (Sunduk/Saltuk?) Doğu Anadolu'da başarılı seferler yapıp Üşümi'yi fethederken, Tuğrul Bey'in komutanı Yakutî'nin sevkettiği Türkmenler Erzurum, Erzincan, Kemah, Harput, Ahlat, Muş, Malatya ve Şarki-Karahisar'a kadar ilerlemiştir. Komutan Samuk (Sabuk) Aras ve Kızılırmak bölgesini ve Sivas havalisini alarak toprakları genişletmiştir.³¹ Yakutî, Horasan Sâlâr ve Cemcem adlı emirlerle Anadolu'da Ergani, Bağın ve Tulhum'a seferler yapıp, Diyarbakır emiri Nasr ile Kızılırmak kıyılarına kadar gelmiştir. Tuğrul Bey dönemindeki akınlarla Kars'tan Sivas'a kadar olan Bizans kaleleri tahrip edilerek Bizans kuvvetleri yıpratılmış³² Sultan Alparslan ile Kars taraflarındaki Akşehir (Sepidşehir) yöresi, Anadolu'nun doğu kilidi sayılan Kars ve Ermeni Başratuni krallığının başşehri Ani fethedilerek hanedan ortadan kaldırılmıştır.³³ Sultan Alparslan'ın kumandanlarından Gümüştekin Ergani-Nizip'teki birkaç kaleyi ele geçirip Nusaybin'i kuşatmış, Adıyaman, Hısnı, Mansur yörelerine akınlar yapmıştır. Bir diğer komutan Emir

²⁶Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, TTK Yayınları, Ankara,2000, s. 31.

²⁷Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul,1999, s.88.

²⁸Mevlüt Oğuz, *Anadolu'nun Fethi Türk Ermeni İlişkileri ve Kilise (1018-1923)*, Ayna Sanat Yayıncılık,2004, İstanbul, s. 60.

²⁹Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ayyıldız Matbaası, Ankara,1976, s.57.

³⁰Ali İpek, *Azerbaycan Üzerinden Anadolu'ya İlk Türk Akınları*, Yeni Türkiye 44, Türkoloji ve Türk Tarihi II, Sayı: 44, Ankara,2002, s. 28

³¹Ernest Honigman, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, Tercüme Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul,1970, s.181-182.

³² Enver Behnan Şapolyo, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Güven Matbaası, Ankara,1972, s. 7.

³³Ernest Honigman, a.g.e., s. 183 – 184.

Afşin 1067 yılında kuvvetleriyle Dülük'ü (Gaziantep'in kuzey batısında) ele geçirip Antakya yörelerini yağmalatarak Malatya'da Bizans'ı mağlup etmiştir.³⁴

Sultan Alparslan, Malazgirt zaferiyle Serhat Çukuru olarak adlandırılan Kars, Kağızman, Tuzluca, Iğdır bölgelerinin tamamını, Erzurum, Erzincan ve Kemah'a kadar toprakları ülkesine katarak özellikle Doğu Anadolu'yu aldıktan sonra Anadolu'da kendilerine karşı direnecek güç bırakmamıştır. Aynı zaferle Saltuklu(Erzurum-Bayburt), Mengücekli (Erzincan-Kemah-Divriği), Sökmenli (Ahlat-Van Gölü Havzası), Artuklu (Mardin-Harput), Yınalı (Diyarbakır) ve Dilmaçlı (Bitlis-Erzen) adlı bu Türkmen beylikleri bölgede kurulmuş³⁵ iskân ve eserlerle Türkleşme ve İslamlaşmayı sağlamışlardır.³⁶

Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan Danişmentlilere ait olan Elbistan, Darend, Gedük ve Kayseri gibi Anadolu - Suriye sınırını denetleyen mevkileri ele geçirmiş, Danişmentli ülkesini zapt ederek, güneyde Zengiler, Saltuklu, Mengücekli ve Artuklu devletleriyle komşu olmuştur.³⁷ Türkistan üzerinden İran ve Halep'e ulaşan ünlü İpek Yolu; Rusya, Baltık ülkeleri, Basra Körfezi, Akdeniz, Bağdad ve Suriye 'den geçen Hin baharatı Anadolu'nun önemini arttırıyordu. Refah içindeki bölgede Erzurum, Bayburt, Erzincan, Ahlat Mardin, Diyarbakır, Silvan ve Bitlis gelişmiş merkezler olmuştur. Anadolu Selçuklu Devleti döneminde sınırlar doğuya doğru genişlemiş, II. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde Diyarbakır alınıp Anadolu'da yayılmaya devam edilmiştir. Köseadağ Savaşı neticesinde siyasi birlik bozulduğundan Anadolu'nun her yerinde olduğu gibi Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da da yeni Türk beylikleri kurulmuştur.

2.2.3. Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması

Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması sürecinde pek çok devlet, beylik ve topluluk etkili olmuş, Selçukluların başlattığı yurt yapma süreci Osmanlılarla zirveye ulaşmıştır. Türklerdeki bu faaliyetler kalıcı olacakları etkenleri oluştururken siyasî, sosyal ve iktisadî faaliyetlerine yön vermiştir. Anadolu'nun siyasî, sosyal, iktisadî ve idarî bakımdan yaşadığı sorunlu süreçte Türkler Orta Asya'dan birikimli

³⁴ İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s.47; M.H. Yınanç, a.g.e., s.39.

³⁵ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 3. Baskı, İstanbul 1993, s.21.

³⁶ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, 2. Baskı, İstanbul 1984, s. 200.

³⁷ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, s.203.

kültürel unsur ve değerlerini ortaya koyarak bu coğrafyanın Türk yurdu olmasını sağlamıştır. Anadolu pekçok ve önemli tarihî olaya sahne olmuş; Hurriler, Hattiler, Hititler, Urartular, Frigler, Lidyalılar, Asurlular, Etrüksler, Kimmerler, Persler, Yunanlılar, İskender İmparatorluğu, Bizanslılar ve Sâsâniler Türklerden önce Anadolu'da siyasî hâkimiyet kurmuştur.³⁸ VI. yy.- XI. yüzyıl arası birçok akına maruz kalan Anadolu yağmalanmış, ekonomik, kültürel ve siyasi canlılığını kaybetmiş³⁹;Sâsânilerin Anadolu'ya gelmesiyle başlayan Arap-Bizans mücadelesi Anadolu'yu bir kez daha harap etmiştir.⁴⁰ Bu gelişmeler sonucunda tahrip olan Anadolu'da nüfus oldukça azalmıştır.⁴¹Anadolu'ya ilk Türk akını Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da ganimet için gerçekleşmiş⁴² Bizans, İslam akınlarına karşı savunma hattı oluşturarak sınırlarını genişletmişse de bu durum geçici olmuştur. Türkler 1015-1021 yıllarındaki ilk keşif akınlarının ardından daha büyük akınlar düzenleyerek Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da aktif olmuştur.⁴³ Ermeniler Türk akınlarını anlatırken gerilmiş okları ve sürat gibi atlarıyla gelen gruplar şeklinde ifade kullanmıştır.⁴⁴ Türk akınları Anadolu'daki önemli kaleleri alıp ileride yapılacak fetih ve yerleşme siyasetine zemin hazırlama amaçlı yapılmıştır.⁴⁵

Haçlı Seferleri Anadolu'nun nüfus dengesini batı yönüne kaydırarak azaltmış ve Anadolu'nun harap olmasında etkili olmuştur.⁴⁶ Türkler fetihler neticesinde kısa zamanda Karadeniz, Akdeniz, Adalar Denizi ve Marmara'ya kadar ulaşmış buralara yerleşerek siyasî ortamı hazırlamışlardır.1176 Miryokefalon zaferi Türkiye Selçuklu Devleti'ni güçlendirmiş, Anadolu'nun Türkleşmesine, siyasi yapısının sağlamlaşmasına vesile olmuş, Bizanslıların Türkleri Anadolu'dan atma ümitlerini kırmıştır.13.yüzyılda Anadolu gerçekleşen en önemli gelişme Moğol istilası olarak

---

³⁸Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I- Anadolu'nun İdarî Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara,1988, s. 12-14.

³⁹Mustafa Kafalı, *Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi*, Trabzon Türk Ocakları Yay., Trabzon,1999, s.5.

⁴⁰Sefer Solmaz, *Danışmendilerin İskân Politikası*, Büyük Selçuklu Devletinden Türkiye Selçuklu Devletine Mehmet Altay Köymen Armağanı, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, Konya,2011, s.145-163.

⁴¹Osman Çetin, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslamiyet'in Yayılışı*, Marifet Yayınları, İstanbul,1981, s.56.

⁴² Abdullah Ekinci, *Urfa ve Çevresinde Türk Akınları (MÖ. VII- MS. XIV. Yüzyıl)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:14, Sayı:1, Elâzığ,2004, s. 259-273.

⁴³ Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş I, En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, Enderun Yayınları,3. Baskı, İstanbul,1981, s. 165.

⁴⁴İbrahim Kafesoğlu, *Doğu Anadolu'ya Türk Selçuklu Akını(1015-1021) ve Tarihî Ehemmiyeti*, 60.Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı, Yalçın Matbaası, İstanbul, 1953, s. 268.

⁴⁵ Mükrimin Halil Yınanç, a.g.e., s.133.

⁴⁶Yaşar Bedirhan, *Anadolu Nüfus Hareketleri ve Selçuklu Sultanlarının İskân Politikası*, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Sayı:140, Ankara,2002, s. 75.

kabul edilmiştir.⁴⁷ Moğol istilası sonucu Anadolu'ya yapılan ilkinden daha kalabalık Türk göçü bölgede nüfus üstünlüğünün Türklere geçmesini, Türk-İslam kültürünün gelişmesini sağlamıştır.⁴⁸ 13. ve 14. yüzyılda Moğol istilâsından dolayı Türkistan ve Horasan'dan kaçan Türkler örgütlenerek Anadolu'da Ahî teşkilatının kurulmasını, Anadolu'daki siyasi hâkimiyetin pekiştirilmesini sağlamış; toprakların Türkleşmesi ve İslâmlaşması için ekonomik faaliyetlerin Türklerin denetiminde olmasını sağlamıştır.⁴⁹

Anadolu'daki Türkleşme süreci Türkiye Selçukluları, Anadolu Türk beylikleri ve Osmanlı Devleti dönemlerinde iyice yerleşmiştir. Gayrimüslim güçlere karşı yapılan cihat ve gaza Anadolu'nun fethini hazırlayan ve hızlandıran sebep olmuştur.⁵⁰ Türkiye Selçuklu Devleti kurulmasının ardından dervişler Anadolu uçlarına Bizans'a karşı gaza ve cihat savaşları için yönlendirilmiş, yapılan akınlara öncülük etmişlerdir.⁵¹ Dervişler, pirlar, erenler, alperenler ve ahiler, kurdukları tekkeler ve zaviyelerle Anadolu'da Türkleşmenin manevi gücünü oluşturmuşlardır.⁵² Anadolu Türkleşmesinin manevî yönünü Anadolu'nun İslamlaşması oluştururken, iskân faaliyeti Anadolu'nun Türkleşmesini, Anadolu'nun Türk vatani haline gelmesini sağlamıştır.⁵³ Osmanlı Devleti Büyük Selçuklu Devleti, ilk Türk Beylikleri, Türkiye Selçuklu Devleti ve ikinci dönem Anadolu Türk Beyliklerinin uyguladığı iskân ve nüfus politikasını devam ettirmiştir.⁵⁴ Osmanlı nüfusu verimli topraklara sevk ederek fethedilen harap bir memleketi şenlendirmeyi, köyler ve kasabalar kurarak nakliye, seyahat ve ticareti teşkilatlandırmayı, askerî ve siyasi güvenliği sağlamayı amaç edinmiştir.⁵⁵

---

⁴⁷Fuad Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, 6. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara,1999, s. 279.

⁴⁸Faruk Sümer, *Anadolu'ya Türkler Yalnız Göçebe olarak mı Geldi?* Belleten, Cilt: XXIV, Sayı: 96, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Ankara,1960, s. 567-594.

⁴⁹Orhan Poyraz, *Ahi Örgütleri*, I. Uluslararası Ahilik Kültürü Sempozyum Bildirileri, Ankara,1993

⁵⁰Kemal Vehbi Gül, *Anadolu'nun Türkleştirilmesi ve İslâmlaştırılması*, TokerYayınları, İstanbul,1991, s.167.

⁵¹Mehmet Dikici, *Anadolu'da Türkler (Anadolu'ya Türk Göçleri)*, Burak Yayınevi. İstanbul,1998, s.169.

⁵² Mustafa Kafalı, a.g.e., s.3.

⁵³ Selami Babacan, *Alp-Eren ve Gazi Dervişlerin Anadolu'nun Türkleşmesindeki Yeri*, Milli Eğitim ve Kültür, Ankara,1980, Sayı: 6, s. 71-74.

⁵⁴Mustafa Demir, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunda Türk Nüfusu*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı:140, Ankara,2002, s 90.

⁵⁵Ömer Lütfi Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, XIII/1-4, İstanbul,1952, s.57-58.

Türkler, Anadolu'da Müslüman Türk medeniyetini kurarken birçok unsuru ve bu unsurların değişkenlerini göz önüne alarak hareket etmiş; kalabalık nüfusun da yurt tutmasını amaçlamıştır. Müslüman Türk medeniyetini sağlam temellere dayandıracak vakıf müesseseleriyle ıssız yerlerin şenlendirilmesi, şehirlerin imarı, güvenliğinin sağlanması, hayır kurumlarının işler hale getirilmesi, din faaliyetlerinin yürütülmesi düşünülmüştür.⁵⁶ Vakıf müessesesi, zaviye, tekke, medrese ve külliye gibi kendi alt müesseselerini de oluşturmuş, böylelikle Anadolu'da Müslüman Türk medeniyeti, birçok dinamik kurumun işlerliğiyle sağlam temellere dayandırılmıştır. Vakıf müessesesi ile toplumu ayakta tutan en önemli yapılanma biçimi olarak Türklerin Orta Asya'dan getirip Anadolu'da hayatıyet kazandırdığı ve olgunlaşmış cemiyetlerin ortaya koyabileceği türde sivil toplum hareketi gerçekleştirilmiştir. Anadolu'da medeniyet unsurlarının ortaya çıkması, Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasının, Türk vatani haline getirilmesinin delilleri olarak hanlar, hamamlar, kervansaraylar, köprüler, sulama sistemleri ve yollar gibi binlercesi inşa edilmiştir.⁵⁷

2.2.4.Osmanlı Devleti Döneminde Doğu Anadolu(19.yy 'a kadar)

Anadolu'nun Türkler tarafından ilk fethedilen yeri olan Doğu Anadolu'da kalıcı Türk yerleşmesi, XI. yüzyılın başlarından itibaren göçlerle gelen Türklerin Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yurt tutmaları ile gerçekleşmiş, Sultan Alparslan'ın Malazgirt zaferi siyasi durumu tamamen Türklerin lehine çevirmiş; Marko Polo XII. yüzyıl İç ve Doğu Anadolu'sundan, Türkomania yani Türkmen ülkesi olarak bahsetmiştir. Doğu Anadolu Hülagu Han'dan sonra merkezi Musul olmak üzere Musul, Mardin, Diyarbekir yörelerini içine alan Diyarbekir eyaleti ve merkezi Ahlat olan Van eyaleti oluşturulmuştur.⁵⁸ Moğolların idare ettiği Diyarbekir ve Van daha sonra Sutaylıların hâkimiyetine geçmiş; 1350'de İbrahim Şah'ın ölümüyle bölgedeki Moğol hâkimiyeti de giderek sona ermiştir. Ardından birbirleriyle mücadele eden Karakoyunlular Erzurum, Erzincan, Sivas ve Dersim'e Karakoyunlu, Sadlu, Duharlu, Karamanlu, Çakırlu, Baharlu, Ağaçeri, Döğer gibi Türkmen topluluklarına dayanarak Doğu Anadolu'ya, Bayındır boyundan Akkoyunlular ise Diyarbekir bölgesine

---

⁵⁶İbrahim Solak, *Anadolu'da Nüfus Hareketleri ve Osmanlı Devleti'nin İskân Politikası*, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Türk Dünyası Araştırmaları Yayınları, Sayı:127, Ankara,2000, s 179-180.

⁵⁷Kadir Özköse, *Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında Tasavvufi Zümre ve Akımların Rolü*, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: VII/1, Sivas,2003, s. 249-279.

⁵⁸Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984, s. 33.

yerleşmişler; Doğu Anadolu'nun Türkleşmesinde önemli rol oynamışlardır.⁵⁹ Yıldırım Bayezid Orta Anadolu'ya hâkim olup Sultan Berkuk'un ölümünün ardından 1399'da Malatya Elbistan, Darende, Divriği, Behisni ve Orta Fırat'ı Osmanlı topraklarına katmış⁶⁰; bunun sonucunda itibaren Malatya, Darende, Behisni, Elbistan-Maraş bölgesinde beylik kuran Dulkadırlılar, Memlûklular ve Osmanlılar arasında mücadele sahası olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin doğuya yönelme politikası, Anadolu'da Türk siyasi birliğini sağlama yolunda attığı adımlar Osmanlı'yı Timur tehlikesi ile karşı karşıya getirmiş; Osmanlı'nın Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da aldığı yerlerde yerleşmesine fırsat vermek istemeyen Timur, Sivas'a saldırıp, Elbistan ve Malatya'yı teslim almış, Kâhta'ya kadar uzanan bölgeyi yağmalamıştır.

XV. yüzyıldan itibaren ise Doğu Anadolu ve Dulkadıroğulları toprakları Osmanlı-Memlûklular-Akkoyunlu mücadelesine sebep olmuş, özellikle Osmanlı ve Memlûklular yönetimleri bölgede etkili olmaya çalışmışlardır. Anadolu'da İlhanlı hâkimiyetinin çökmesinden sonra, Sivas Eretnalılarının eline geçerken, Elbistan ve Maraş'a Dulkadırlılar, Çukurova'ya Ramazanoğulları hâkim olmuşlardır.⁶¹ Uzun Hasan'ın topraklarını doğu sınırları yönünde genişleterek Osmanlı Devleti'ni tehdit etmesi üzerine Fatih Sultan Mehmed 11 Nisan 1473'te Otlukbeli Savaşı'nı kazanmış, Fırat nehrinin batısı kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine geçmiş ve Ortadoğu yolu Osmanlılara açılmıştır.⁶² Güneye doğru gidileceği zaman Dulkadıroğullarının topraklarından geçeceğinden Mısır yolunun güvenlik altına alınması ve oraya gidilebilmesi, bu toprakların Osmanlı hâkimiyeti altına alınmasına bağlıydı. II. Bayezid'in sefere kuvvetli bir ordu ile gitmeyerek komutanların idaresine bırakması savaşları Memlûkluların kazanmasına sebep olmuştur.⁶³ Anadolu'nun güvenliği ve bütünlüğü bakımından doğu ve güneydoğuya genişleme siyaseti güden Osmanlılarla, Memlûkluların nüfuz alanı çakıştığı için Osmanlı Anadolu'daki stratejik savunma sınırları Toroslar, Nur dağları, Zağros dağları, Kars - Erzurum yaylaları ve Fırat ötesini ele geçirmelidir.

---

⁵⁹İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara, 1988, s.180.

⁶⁰Hüseyin Nihal Atsız, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, Ankara, 1985, s. 74-75.

⁶¹Refet Yınanç, *Dulkadir Beyliği*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları VII. Dizi sa. 108, Ankara, 1989, s. 34.

⁶²John E. Woods, *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, Milliyet Yay., İstanbul 1993, s. 235.

⁶³T.C.Genelkurmay Başkanlığı, *Osmanlı Devri Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi-Mercidabık (1516) ve Ridaniye (1517) Meydan Muharebeleri*, Ankara 1990, s. 2.

Yavuz Sultan Selim Trabzon'da şehzadeyken Safeviler'in Osmanlı Devleti ve İslam âleminin birlik beraberliği için tehdit olmaya başladığını anlamış; İbn-i Kemal'in uyarılarıyla Sünni Kürt ve Türkmen aşiretlerini Safevi tehdidinden kurtarmak için, 1514 Çaldıran zaferiyle Şah İsmail'in Anadolu hayalleri sona erdirilmiştir. Yavuz Sultan Selim doğudaki Türk aşiretlerini kabul etmiş, başlarına Kurtbaba aşiretine Babakürdi dediği için Türk yurduna Kürdistan, Türk halkına Kürt diye isim takılmıştır.⁶⁴ Çaldıran zaferinin ardından Yavuz Sultan Selim kendisine Doğu Anadolu'nun fethedilmesini tavsiye eden meşhur âlim ve tarihçi İdris-i Bitlisi'ye Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin Osmanlı Devleti'ne ilhakı için görev vermiş, İslam birliğine inanan Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Musul, Kerkük, Kuzey Suriye bölgelerinde yaşayan pekçok Kürt ve Türkmen beyleri Osmanlıya bağlılıklarını bildirerek katılmışlardır.

1)Kürt ve Türkmen beyleri: Bitlis Hâkimi Emir Şerifüddin; Hizan Meliki Emir Hüseyin, Hısn-ı Keyfa Emiri Melik Halid, İmadiye Hâkimi Sultan Hüseyin, Cezire Hâkimi Şah Ali Bey, Çemişkezek Hâkimi Melik Halil, Pertek Hâkimi Kasım Bey, Suran, Urmiye, Atak, Cizre, Eğil, Garzan, Meyyafakirin, Sason, Malatya, Siirt, Sason, Sincar, Urfa, Besni, Harput, Mardin ve benzeri yerlerdeki aşiretler.

2) Güneydeki Arap aşiretleri aralarında İbn-i Harkuş, İbn-i Sad, Beni İbrahim Beni Sayım, Beni Ata aşiretleri, Safed ve Gazze şeyhleri ile Haleb ileri gelenlerinin bulunduğu temsilciler heyeti Yavuz'a takdim ettikleri bulunan itaat mektubunda can, mal ve din emniyeti için itaati arzuladıklarını, İslamı tatbik ve adaleti tesis için Osmanlı hâkimiyetini zaruri gördüklerini belirtmişlerdir.⁶⁵

Yavuz Sultan Selim'den önce doğu illerine Kürdistan, buradaki Türklere Kürt denmesi, takviye için Anadolu'dan birçok Türk aşiretinin doğu illerine gönderilmesinden dolayı gerçekte Kürt olarak tespit ettiği bir millet ve doğu illerimizin coğrafi durumunda yazılmış bir Kürdistan ismi bulunmamaktadır. Sultan II. Abdülhamid döneminde bu Türk aşiretlerine Kormanço denmiş, Sultan onları evlatları olarak gördüğünden Kürtlerim demiştir.⁶⁶

---

⁶⁴Enver Konukçu, *Kara ve Akkoyunluların Yurdunda*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1993, s.8.

⁶⁵Tuğba Yıldırım, *Kürt Sorunu ve Devlet Tedip ve Tenkil Politikaları (1923-1960)*, Türk Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul,2011, s.171.

⁶⁶Mehmet Şerif Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Kardeş Matbaası, Ankara,1970, s. 189.

Doğu Anadolu şehirleri içinde Van'ın Osmanlı hâkimiyetine girişi ise daha geç olmuş; 1507'de Safevîler Van, Erciş, Bitlis'i İzzeddin hanedanının elinden almış, Çaldıran zaferiyle Bitlis hâkimi Şeref Han şehrin anahtarlarını Yavuz Sultan Selim'e teslim etmiştir. Sultan Selim ve Şah İsmail'le Van üzerindeki mücadelesi 1536 yılı başlarında Sultan Süleyman'ın İstanbul'a dönmesiyle Kanunî Sultan Süleyman - Şah Tahmasp mücadelesi olarak devam etmiştir.1548'de ise Van Ovası'na padişahın otağı kurulmuş ve kalenin fethine girişilmiştir. Kanuni Yakın Doğuda ve Doğu Anadolu'da siyâsî, dinî-mezhebî birlik ve bütünlüğü sağlamak, Anadolu'da Şifliğe son vererek komşu ülkelerde Sünnî anlayışı geliştirmek, siyâsî-dini hâkimiyeti sağlamak ve rakip olan Safevîlere ağır bir darbe indirmek için Tebriz (2. İran) seferini düzenlemiş; Adilcevaz, Erciş, Ahlat tekrar Osmanlıların eline geçmiştir.1518 tahririne göre bütün Doğu Anadolu sancaklarının birarada olduğu çok geniş sınıra sahip Diyarbekir beylerbeyliğindeki bazı yerler Erzurum beylerbeyliği oluşturularak bazı yerler buraya bağlanmıştır.⁶⁷

Osmanlı siyasi ve idari sisteminin önemli bir özelliğini, bölgenin ve alınan topraklarda yaşayanların durumunu göz önünde bulundurmak suretiyle yönetim kurmuş olması oluşturmaktadır. Bu önemli idari geleneği Doğu Anadolu'nun alınışından sonra da uygulayan Osmanlı Devleti, hâkimiyetine geçmesinde yardımını gördüğü mahalli beylere de bazı haklar vermiştir. Doğu Anadolu'nun fethi Osmanlı'nın Anadolu'dan Kafkasya, Suriye ve İran'a açılan stratejik geçitleri elinde bulundurmasını ve bu ülkelere sefer düzenleyip savunma hattı kurması imkânını sağladığı gibi Azerbaycan ve Irak hâkimiyeti yolunda dayanak noktası da oluşturmuştur.16. yüzyıl başlarına bölgede etkili olan İranlılar ve Memlûklulara ait yerlerin alınmasıyla Anadolu'dan yabancı ayağı çekilmiş, milli birlik sağlanmıştır. 17. yy. Osmanlı Devleti doğuda İran ile mücadele içinde olmuş, özellikle IV. Murat döneminde İran üzerine seferler gerçekleştirilmiştir. Bu yüzyıl, doğuda Osmanlı üstünlüğü devam etmiş, sınırların büyük oranda korunmuş, Doğu Anadolu, Azerbaycan, Gürcistan, Kuzey Irak, Bağdat havalisi ve Musul üzerinde hâkimiyet ve nüfuz mücadelesi verilmiş, Safevî askeri kuvvetleri Türkmen süvari birliklerinden oluşturulmuştur. Kendilerini Akkoyunlu Türkmen Devletinin varisi kabul eden Safevî şahları, Azerbaycan ve Doğu Anadolunun kendi yurtları olduğunu iddia etmiş,

---

⁶⁷Nejat Göyünç, *Diyarbakir Beylerbeyliği'nin İlk İdari Taksimatı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Sayı 23, İstanbul, 1969, s.34.

doğuda Osmanlıların güçlü ordularla Avrupa cephesindeki fetihlerini de ciddî olarak engellenmiştir. 18. yy mücadeleleri daha önceki bazı dönemlere nazaran şiddetli ve kanlı olmasa da yüzyılın ikinci yarısının başlarında (1759 yılından itibaren) İran'da hâkimiyet kurmuş olan Kerim Han Zend (1759-1779) devrinde de devam ettiği görülmüştür. Bu devirde Osmanlının İran politikasında Sultan I. Abdülhamid (1774-1789) İran ile 4 Eylül 1746'da başlayan barış devrini devam ettirme arzusunda olsada, Rusya güneye doğru Türklere ait toprakları işgal etmeye başlamıştır. 1776'da Şeki ve Şirvan Hanı Muhammed Hasan Han, düşmana karşı duracağını bildirirken; 1783'de Çıldır Valisi Süleyman Paşa, Bayezid ve Muş sancak beylerini Rus tehlikesine karşı uyarılmış, 1788'de Azerbaycan ve Dağıstan hanlarına, Rus ve Gürcü saldırılarına karşı beraber hareket etme emri verilmiştir. 19. yüzyılda doğu, Rusya'nın tehdidi altına çok daha fazla girecek, özellikle Osmanlı-Rus savaşları vasıtasıyla Ermeniler bölgenin parçalanmasında maşa olarak kullanılacaktır.

2.2.5.19.yy 'da Doğu Anadolu'da Kürtler ve Ermeniler

II. Abdülhamit döneminde batıda başlayan milli ayaklanmalar Doğu Anadolu'da etkisini belli etmiş, Kürtler ve Ermeniler için önemli bir süreci başlatmıştır. Sultanın Kürt beylerine özel nişanlar, imtiyazlar vererek onları devlete yakınlaştırmaya çalışmış, bu beylerin çocuklarını okutmak amacıyla saraya alıp, kişisel bir dostlukta kurarak doğuyu daha güvenli hale getirmiştir. Sultana Batı emperyalizmine karşı Kürtlerin en büyük desteği Hamidiye Alaylarının kurulmasıyla sağlanmış,⁶⁸ Ermenilerin Can Feda teşkilatlarına karşılık gönüllü Can Bezar (Canından Bezenler) birlikleri oluşturulmuştur. Sultanı endişeye sevk eden Ruslarla işbirliği yapan Ermenilerin Berlin Antlaşması'na muhtariyet maddesi koydurması ve Doğu Anadolu'da Müslümanlara kötü muameleler yapmalarıdır.⁶⁹

II. Abdülhamid, Doğu Anadolu'daki alaylara önemli görevler vererek Avrupalıların ülkedeki emellerine engel olmaya çalışmış, İngilizlerle Rusların Ermenileri kullanarak bölgede Ermeni devleti emellerini engellemek adına bazı politikalar belirlemiştir. Bunları sıralayacak olursak; devletin otoritesini resmi kuvvet ve otoritelerle Doğu Anadolu'da tesis ederek, gerektiğinde mahalli kuvvet ve otoriteden yararlanmak; Anadolu halkının menfaatini koruyan reformlar yaparken

⁶⁸Martin Van Bruissen, *Ağa-Şeyh-Devlet*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 89.

⁶⁹Ahmed Arvasi, *Doğu Anadolu Gerçeği*, İstanbul, Bilge Oğuz Yayınları, 2009, s. 48.

sadece Ermeniler için olanları reddetmek ve Doğu Anadolu'ya Batı taraftarı olan memurları yollamamak yer almaktadır. Ayrıca Avrupa devletlerinin ıslahat taleplerini uygulamamak ve misyonerlik faaliyetlerine engel olmakta politikalar arasındadır. Bu önlemler sayesinde Doğu Anadolu'da asayışı bozan aşiretler devlet otoritesi altına alınarak Ermeniler karşısında teşkilatlandırılmıştır.⁷⁰

Ermenilere karşı oluşturulan alaylar Erzurum-Van arası aşiretlerden Ruslara ve Mardin-Urfa arası aşiretlerden İngilizlere karşı seçilmişlerdir.⁷¹ Alaylar 4 - 6 bölük arası, en az 512, en fazla 1152 kişiden oluşacak; aşiretler merkez ve ordu komutanlarının emriyle savaş zamanında birleştirilebilecekt; elbise, hayvan ve eyer takımlarını kendileri tedarik edeceklerse devlet tarafından sancak, cephan ve tüfek verilecektir.⁷² Türkmen, Karakalpak, Kürt, Arap aşiretlerinden oluşan Hamidiye Alayları kıyafetlerinde aşiretlerine özgü özellikleri taşıyacak⁷³ kendinde ve atının üzerinde Hamidiye Alaylarının alametleri, işaret ve numarası bulunacaktır. Süvari alayların bütün subay ve kumandanları alay mensuplarından tayin edilecek, silah altındayken işlenen suçlarda askeri kanunlar uygulanacaktır.⁷⁴

Farklı ırk, dil ve dine mensup insanlar bütünleştirilerek saraya bağlı Aşiret Mekteplerini oluşturulmuş; aşiret reislerinin çocukları başkentte eğitime tabii tutulup Türkçede öğretilerek devlete bağlılıkları arttırılmaya çalışılmıştır.⁷⁵ Harbiye ve Mülkiyede üç yıllık eğitimi tek yılda gören Aşiret Mektebi son sınıf öğrencileri⁷⁶ memleketlerine giderek devlet otoritesini sağlamlaştırmakla görevlendiriliyor ve diğer aşiretlerin bağlılıklarının da artması umuluyordu.⁷⁷ Alaylar Doğu Anadolu'nun savunulmasını ve Ermeni çetelerine karşı korunmasını amaçlamıştır. Zeki Paşa Müslümanların Ermeni saldırılarına karşı kendini savunması için aşiretlerden Hamidiye Alayları oluşturulması fikrini Sultan II. Abdülhamit'in

---

⁷⁰Osman Ergin, *İkinci Abdülhamid Sani Devr-i Saltanatı*, İstanbul,1998.s. 761-762.

⁷¹ Martin Van Bruissen, *a.g.e.*, s.110.

⁷²Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamit Devri Doğu Anadolu Politikası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara,1987, s. 120.

⁷³Necati Gültepe, *Hayat Tarih Mecmuası*, İstanbul,1976, s. 47.

⁷⁴Suavi Aydın, *Mardin-Aşiret-Cemaat-Devlet*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul,2001, s. 248.

⁷⁵İbrahim Özcoşar, *Merkezileşme Sürecinde Bir Taşra Kenti Mardin*, Mardin Artuklu Üniversitesi Şarkiyat Enstitüsü, Mardin,2009, s. 170.

⁷⁶Cavit Baysun, *II. Abdülhamit ve Abdülmecit*, Belleten, İstanbul,1950, s. 70.

⁷⁷Ergin, *a.g.e.*, s.763.

kabul etmesini sağlamış⁷⁸ böylece Kürt Aşiretlerini devlete ve Padişaha bağlayarak savaşta faydalanmak amaçlanmıştır.⁷⁹

Bunlara rağmen Doğu Anadolu'da 19. yüzyıl başlarında merkezden bağımsız hareket eden yöneticilerin ayrılıkçı olayları artmaktaydı. Bunlardan biri Erzurum ve Trabzon Valisi Tayyar Paşa'nın etkisiyle abisi Van Muhafızı Mehmet Sadık Paşa'nın idam edilmesi karşısında çıkan Derviş Paşa İsyanıdır.⁸⁰ Osmanlı yönetimi, bölge halkının Derviş Bey'i desteklemesi ve İran faktörüyle devletin itibarını sarsmayacak şekilde facianın neticelendirilmesi yollarını aramış; Van ileri gelenleri Van Muhafızlığının Derviş Bey'e verilmesini istemişlerdir.⁸¹ Fakat Derviş Paşa göreve geldikten sonra bölge ahalisine zulmedip kendisine karşı gelenleride etkisiz kılınca Osmanlı Hükümeti Derviş Paşa'nın azledilmesi için harekete geçmiş yerine Abidin Paşa'nın atanmasını sağlamıştır. Derviş Paşa yaptıklarıyla İranla savaşa sebep olacak ve devletin varlığını etkisiz kılacak duruma gelince II. Mahmut, Van muhafızının Van'dan çıkarılması için gerekenin yapılmasını istemiş;⁸² Derviş Paşa ile beraber Müftü Tahir Efendi, Sağ Ağası İshak Ağa, Yeniçeri Ağası Mustafa Ağa ve Sarrafi Agop'un da şehirden kaçtığı söylenmiştir. İsyanı bastırmak için Erzurum kazalarından Karahisar-ı Şarki ve Çıldır Eyaleti'nden asker istenmiş; Sivas, Trabzon, Maraş, Diyarbekir ve Maden-i Hümayun vezirlerine hazır olmaları için emirler gönderilmiştir.⁸³ Kısa sürede Van'da asayiş sağlanarak şehre hâkim olunmuş, ele geçirilen Derviş Paşa da idam edilmiştir. Tanzimat Fermanı'nın yürürlüğe girmesiyle hükümete karşı isyan hareketi baş gösterince bölgede ortaya çıkan bir diğer olaysa 1845 Van İsyanı olmuştur.⁸⁴ Bölgede Müküs Emiri olarak görev yapan Han Mahmud, Tanzimat Fermanı'nın Van'da uygulanmasıyla gücünü kaybedeceğinden korkarak kendi gibi muhalefet eden bazı Kürt beylerini de yanına alıp devlete karşı

---

⁷⁸Bayram Kodaman, *Ermeni Macerası*, Süleyman Demirel Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Müdürlüğü', Yayın No: 2, Isparta, 2001, s.69.

⁷⁹Ahmet Özer, *100 Soruda Kürt Sorunu*, Hemen Kitap Yayınları, İstanbul, 2013, s.80.

⁸⁰Mustafa Akdağ, *Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri 1730-1839*, Tarih Araştırmaları Dergisi, c.VIII-XII, Sayı 14-23, Ankara, 1975, s.51-61.

⁸¹ Sinan Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*, Doz Yayınları, İstanbul, 2007, s. 27.

⁸²Yaşar Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler*, Belleten, XXVIII/152, TTK, Ankara, 1974, s.657-708.

⁸³David Neil Mac Kenzie, *Kürtler-Kürdistan*, Çev: Kâmuran Fıratlı, 2. Baskı, Doz Yayınları, İstanbul, 2004, s. 104.

⁸⁴Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s.193.

isyan hareketine girişmiştir.⁸⁵ Devlet bu gibi tepkilerin önüne geçmek için fermanın uygulanmasını ertelemişse de bölgedeki ayaklanmaları önleyememiş; tedbiren Kürtlerin saygı duyduğu, ailesi eskiden beri bölgede mutasarrıf olan Beyazıd sancağı kaymakamı Behlül Paşa'yı kaymakam olarak uygun görmüştür.⁸⁶ Erzurum Müşiri Esad Paşa Sadaret'e gönderdiği yazıda, Van tarafına ve Bedirhan Bey'in üzerine aynı anda gidilmesi gerektiğini, aksi takdirde tarafların birbirine yardım edeceği ve meselenin çözülemeyeceğini belirtmiştir.⁸⁷ Başlangıçta Han Mahmud'un başlattığı bir isyan hareketi olan Van İsyanı Bedirhan Bey ve diğer Kürt beylerinin de katılmasıyla bütün bölgeye yayılmıştır.

Erzurum'da bulunan İngiliz ve Rus konsoloslukları Van isyanının bir an önce bastırılması için Bâbiâli'ye akıl verircesine tavsiyelerde bulunmakta; hükûmetten memnun olmayan aşiret ve beylerin askeri harekâtta en küçük hatada isyancıların yanında yer alacağını ve devleti büyük bir problemin içine çekebileceğini ifade ederek hükûmetin dikkatini çekmişlerdir.⁸⁸ Bâbiâli'nin Van Harekâtını başlatması ve Han Mahmud'un Durumu Han Mahmud'un 1845 Van isyanı sırasında, bölgedeki bir kısım Kürt beyleriyle ittifaklar kurarak devlete isyan etmesi, hükûmetin kendisi hakkındaki ikna ve iyi niyet çabalarının sonuçsuz kalmasına yol açmıştır.⁸⁹ Fakat Ferik Ahmed Paşa komutasındaki ordunun isyancı Kürt beylerini yenerek Van'a doğru ilerleyip Botan'ı yeniden alması Han Mahmud'un teslim olmasını sağlamış, Van'da kontrol tamamen hükûmetin eline geçmiştir. Osmanlı Devleti, işlevini yitirmiş kurumları canlandırmak, merkezî otoriteyi güçlendirmek, devletin birçok alanında reformlara girişmiş, merkezdeki idarî ve politik kontrol gücünü taşrada da hayata geçirmeye çalışmıştır. Hükûmetçe alınan her türlü önlem ve iyi niyet çabalarına rağmen Tanzimat'ın Van ve çevresinde uygulanması zaman fiilen uygulanamamıştır.⁹⁰

---

⁸⁵Sinan Hakan, *Müküs Kürt Mirleri Tarihi ve Han Mahmud*, Pêri Yayınları, İstanbul, 2002, s.5.

⁸⁶Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt V, 7. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara,1999, s. 192.

⁸⁷Fatih Gencer, *Merkeziyetçi Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara, 2010, s.55.

⁸⁸Halil İncalcık, *Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler-Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerine Arşiv Çalışmaları ve İncelemeler*,2.Baskı, Eren Yayınları, İstanbul, 1996, s. 361

⁸⁹Bilal Şimşir, *Kürtçülük (1787-1923)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2007, s.95.

⁹⁰Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Dönemi İmâr Meclisleri*, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM), Sayı 3 Ocak 1992, s. 323.

Millet-i Sadıka olan Ermeniler de kendine ait eğitim kurumları, kiliseleri olmasına rağmen devlet aleyhine işbirliği yapıyor, Hınçak ve Taşnak adlı cemiyetler aracılığıyla Osmanlıya karşı isyanlar çıkarıyorlardı. Bu isyanlara örnek olarak 1890 Erzurum,1892-1893 Kayseri, Yozgat, Çorum ve Merzifon olayları,1894 Samsun, 1895 Bab-ı Ali gösterisi, Zeytun,1896 Van, 1903 Samsun ve 1909 Adana isyanı gösterilebilir. Halep İngiliz konsolos vekili, Maraş Ermeni Katolik ve Protestan liderlerini ve Ermenileri isyana teşvik etmesiyle başlayacak isyanın önemini Halep vilayetinden Maraş mutasarrıflığına gönderilen 4 Mayıs 1895 tarihli telgraf anlatmaktadır.⁹¹ Maraş Amerikan mektebi öğretmenin bazı Ermenilerin isyana teşvik gerekçesiyle suçlanıp gözaltına alınması ve Zeytun Ermeni eşkiyasının can, mal ve namus güvenliğini tehlikeye düşürmesi olayları başlatmıştır.⁹² Zeytun Naibi Süleyman Efendi Mabeyn Başkâtibine Zeytun'da asayiş ve güvenliğin kalmadığını, çeteci Ermenilerin derhal cezalandırılmasını ve devletin kötü duruma düşmekten kurtarılmasını istediği telgrafi yollamıştır. Zeytun ve çevresindeki olaylar büyüyünce devlet 2 Ekim 1895'te Ceyhan Nehri kenarına karargâh kurarak askeri müdahaleye karar verip isyanın önünü erkenden kesmeyi planlamıştır. Bu esnada Patrikte Ermenilere sakin olmaları çağrısında bulunmuşsada; çabaların yetersiz kaldığı mutasarrıflıktan gönderilen telgrafla anlaşılmıştır.⁹³

Zeytun isyanı Ermenilere göre başarılı olmuş, Hınçak komitesinin çabalarıyla uluslararası politika konusu haline gelmiştir. Yapılan görüşmeler sonucu barış sağlanmış, Zeytun ileri gelenleri eşkiyanın ve suçluların teslim olacağını gösterir belgeler teslim ederken, konsoloslar denetleme görevini üstlenmiştir.⁹⁴ Ermeni eşkiyasının ilerlemesine silah bırakarak ve görevini yapmayarak sebep olanlar hakkında takibat ve tahkikatın yapılması için Halep'te divan-ı harp kurularak cezalar verilmiştir. Başkan Bahri Paşa iken üyelikler Miralay Şevket, Mustafa ve İzzet Paşalar, Kaymakam Mustafa, İsmail ve Hüseyin Beyler olmuştur. İsyani bastırmada kusurlu bulunanlar ve silahların eşkiyaya bırakılmasına sebep olanlar şiddetli cezaya çarptırılmıştır. Zeytun İsyani öncesinde Antep'e göçlerle nüfuslarını iyice artıran Ermeniler silahlanıp olaylara sebep olunca durumun Bab-ı Ali'ye bildirilmesi

---

⁹¹Erdal İter, *Ermeni Meselesi'nin Perspektifi ve Zeytun İsyânları (1780-1915)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara, 1995, s.145.

⁹²Erdal İter, *Türkiye'de Sosyalist Ermeniler ve Silâhlanma Faaliyetleri (1890-1923)*, Turhan Kitabevi, 2. Baskı, Ankara,2005, s.63.

⁹³Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul,1987, s.492.

⁹⁴ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1985, s. 160.

İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi tarafından istenmiştir.⁹⁵ Antep Kaymakamı Ali İhsan Bey kargaşanın yaşanacağını, birşey yapılmazsa istifasının kabulünü isteyen bir telgrafi yollamış⁹⁶çözüm için Zeytun'da Ermenilere silahlarını ve elebaşılarını teslim etmeleri önerilmiştir.⁹⁷

II. Abdülhamit sorunun Avrupanın müdahalesi olmadan kuvvet vasıtasıyla çözülmesini istemişse de, İngiliz, İtalyan ve Alman elçileri Başkâtipliğe giderek eşkiyanın silah ve komite liderlerinin hükümete teslim edilmesini, esir asker ve halkın serbest bırakılmasını istemişlerdir.⁹⁸ İsyân bazı batılı ve Ermeni yanlısı kaynaklarda çarpıtılarak Hınçakların planlı isyanı Müslümanların Ermenileri ortadan kaldırmayı amaçlaması gibi anlatılmış; buna rağmen Antep'teki askeri birlikler olaylarda etkili olsalarda sayıca azınlıkta kalan Ermenileri koruma çabası kimi Avrupa gazetelerinde haber olmuştur.⁹⁹ Diyarbakır halkı Ermenilerin sebep olduğu 1895 Diyarbakır İsyânını, Saray ve Bâb-ı Âlî'ye 400 imzalı telgraf ile haber vermiş; halkın isyanlar ve dış güçlerin oyunları karşısında onurlu duruşunu belgelemiştir.¹⁰⁰ 1 Ocak 1896'da Diyarbakır'da Müslümanlar ve Ermeniler arasındaki isyanın sona erdirildiği ve güvenliğin sağlandığı; vali muavinliği ile adliye müfettişliğine Hıristiyanların tayin edildiği bildirilmiştir.

İngiltere 1878 Ayestefanos Antlaşması'nın ardından özellikle altı doğu ilinde açtığı ve geniş yetkiler konsolosluklar asılsız haberler, abartılmış rakamlar, hayali senaryolarla olayların çıkmasında baş faktörlerden biri olmuştur.¹⁰¹ Seraskerlik Dördüncü Ordu Kumandanlığı'ndan karışıklığı önlemeye yönelik ciddi tedbirlerin alınması ve kesinlikle istemiştir. Diyarbakır'de yaşanan olaylarda sorumlu olan Ermeniler Kapuçin Manastırı'nda bir araya gelmiş ve ihtiyaçları Fransız Konsolosluğu tarafından karşılanmıştır.¹⁰² Olaylar öncesi dini ve milli telkinler için

---

⁹⁵Ramazan Erhan Güllü, *Antep Ermenileri (Sosyal-Siyasi-ve Kültürel Hayatı)*, IQ Yayınları, İstanbul,2010, s.197.

⁹⁶Ayıntab Kaymakamı İhsan Bey'in Sadaret'e 17 Kasım 1895 tarihli telgrafi

⁹⁷Halil Özşavlı, *1895 Antep Ermeni Olayları*, 2012, s. 96

⁹⁸Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayın Nu: 15, Ankara, 1993, Cilt I, s.129.

⁹⁹M.Ali Yıldırım, *1895-1896 İsyânları Sırasında Ayıntab'da Ermeniler ve Hınçak Cemiyeti*, DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara, 2008· s.17.

¹⁰⁰Fikrettin Yavuz, *Ermeni Kimliğinin İnşasında Bir Patrik Portresi: Mıgırdıç Kırımyan*, Akademik İncelemeler, Cilt II, Sayı 1,2007, s.259.

¹⁰¹Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1889)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara,1982, s. 212.

¹⁰²Recep Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923)*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2005, s. 20.

kiliselerin seçilmesi din adamlarının ve dini duyguların halk üzerindeki etkisini kullanmak içindi.¹⁰³ Bununla beraber Ermenilerin kilise ve dükkânlarını kapatmak, sürekli toplantı ve ayin düzenlemek suretiyle İslam-Hıristiyan ilişkilerini sabote etmeye çalıştığı görülmektedir.

Olaylara Avrupa'dan da ses getirmek isteyen Fransa yayınladığı Sarı Kitap'ta (propaganda kitabıdır) Diyarbakır'de yaklaşık 3.000 insan öldürülüp çevredeki 120 köyün yıkıldığı, kentteki onlarca Ermeni kız ve kadına tecavüz edildiği, Ermenilere ait dükkânlara yönelik saldırı yapıldığı, Ermenilerin maddi kayıplarının 2 milyon Osmanlı lirası olduğu iddia edilmiştir.¹⁰⁴ Diyarbakır vilayeti idare meclisi üyesi Ahmet Cemil Paşa olayların daha fazla büyümemesi için çabalamış ve birçok Ermeni onun konağına sığınıp öldürülmekten kurtulmuştur.¹⁰⁵ Vilayet merkezindeki jandarma birlikleri olayları bastırmada zaman zaman yetersiz kalınca Dördüncü Ordu'dan yardım talebinde bulunulmuştur. Diyarbakır'e giden Ziya Paşa asayiş ve düzeni sağlamayı başararak olayların incelenmesi ve sağlıklı yargılamaların olması amacıyla Heyet-i Tahkikiye ve Heyet-i Islahiye Kurulu çalışmalara başlamıştır. Ayrıca bölgedeki Ermeni olaylarını yerinde incelemek üzere Maiyet-i Seniye-i Erkan-ı Harp İkinci Feriki Abdullah buraya gönderilmiş ve bu konuda önemli bir rapor hazırlamıştır.

Ermenilerin Hınçak ve Taşnak örgütleri Erzurum'da muhtar ya da bağımsız Ermenistan kurma hayaliyle isyanlar çıkarmış, Rusya, İngiltere ve Fransa da yakinen ilgilenmiştir. Hınçak komitesi aynı adla Doğu Anadolu'da çıkardığı gazetede Ermeni din adamlarında yardımıyla devlete ve Müslüman ahaliye düşmanlığı artırmaya yönelik yazılar yayınlamıştır.1890 yılına doğru çıkacak isyana katılmak için silahlı Ermeni komiteciler Osmanlı doğu sınırına sürekli gelmeleri ve güvenlik kuvvetleri ile çatışmaları Osmanlı yetkililerinin şüphelerini arttırmış, Ermeni komitelerinin Erzurum'da büyük bir olaya hazırlandığı, Erzurum Ermeni kilisesinin ve Sansaryan Ermeni mektebinin bodrumlarında yer alan demirhanelerde silah imal edilip

---

¹⁰³Oktay Bozan, *Arşiv Belgeleri Işığında Diyarbakır Eyaletinde 1895 Ermeni Olayları*, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi,2006, s. 46.

¹⁰⁴ Kemal Mazhar Ahmed, *I. Dünya Savaşı'nda Kürdistan*, Doz yayınları, İstanbul, 1996, s. 238.

¹⁰⁵Mehmet Malmisanij, *Diyarbakırlı Cemilpaşazadeler ve Kürt Milliyetçiliği*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2004, s.26.

dağıttıkları Dördüncü Ordu Komutanlığı'na 17 Haziran 1890'da ihbar edilmiştir.¹⁰⁶ Olayları önlemek için Erzurum'a Erzincan'dan yeni nizamiye askeri getirilmiş, Erzurum şehir merkezine ve yakın köylere gece ve gündüz süvari devriyeler çıkarılmıştır. Olaylarda askerler üzerlerine ateş edilmesine rağmen karşılık vermemiş, galeyana gelen Müslüman halka karşı Ermeni halkı koruduklarından Erzurum'daki İngiliz, Fransız ve Rus konsolosları durumdan duydukları memnuniyeti büyükelçiliklerine Erzurum Valisi'ne bildirmişlerdir. Müslüman ve Ermenilerden şüpheliler yakalanarak mahkemeye sevk edilmiş,¹⁰⁷ Ermeni komiteleri 1890 yılı Erzurum ve Kumkapı olaylarıyla Avrupa devletlerini müdahil edecek sonuca ulaşamamışlardır Ermenistan kurma yolunda ilk adım saydıkları reform projelerini uygulamaya koyduramamışlardır.¹⁰⁸ Aynı gün çıkan Erzurum ve Bayburt olayından başka, isyanıyla vilâyete bağlı Hınıs, Erzincan, Refahiye, Kuruçay, Kemah, Tercan, Pasinler, Kiği ve Eleşkird kazalarında da isyanlar çıkarılmış ve Ermenilerle Müslümanlar arasında kanlı çatışmalara neden olmuştur.

2.2.6.Şark Meselesi ve Osmanlı Devleti

Şark Meselesi Orta Doğu ve Balkanlardan Türk ve Müslümanların çıkarılması amacıyla uygulanırken, sömürgeci devletler Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Anadolu'yu bölmek için Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde bu meseleyi devreye sokmuşlardır. Şark Meselesi'nin temelinde Hristiyan-Müslüman ve özellikle Avrupa-Müslüman Türk (Osmanlı) münasebetleri yatmaktadır. Şarkiyatçı (Doğu Bilimcisi) Advard Deriyo Şark Meselesi'ni Müslümanlarla gayr-i müslimlerin kavgası olarak yorumlarken, Fransız Şarkiyatçı Albert Sorel Türklerin Avrupa'ya gelmesinden itibaren Şark Meselesi'nin başladığını söyleyerek; Rusya'nın Avrupa devleti olduğu an meseleyi kendi menfaatine en uygun şekilde halletmesi şeklinde açıklamıştır.¹⁰⁹ Şark Meselesi'ni iki kısımda incelemek mümkündür:

1)1071-1683 tarihleri arasında Avrupa savunmada, Türkler taarruz halindedir. Avrupalıların düşünceleri Türkleri Anadolu'ya sokmamak ve burada durdurmak;

---

¹⁰⁶Mehmet Hocaoglu, *Arşiv Vesikalarıyla Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, Anda Dağıtım, İstanbul, 1976, s. 134.

¹⁰⁷*Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, C. 8 (8 Ocak 1890-18 Eylül 2890), (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yayını çoğaltılmamıştır), İstanbul, 1988, No. 149, s. 464-469.

¹⁰⁸Ali Karaca, *Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesi'ne Bir Çözüm Projesi ve Reform Müfettişliği (1878-1915)*, Türk Dünyası Araştırmaları, Ermeni Meselesi Özel Sayısı, Sayı: 131 (Nisan 2001)

¹⁰⁹Mahmut Rişvanoğlu, *Saklanan Gerçek- Kurmançlar ve Zazaların Kimliği 2*, Tüm Basın Yayın, Ankara,1995, s.602-603.

Türklerin Rumeli'ye geçişini önleyerek İstanbul'un Türkler tarafından fethini engellemek ve Türklerin Balkanlardan Avrupa'ya ilerleyişini engellemektir.

2)1683-1920 arasında Şark Meselesi ise Balkanlardaki Hristiyan milletleri Osmanlı hâkimiyetinden kurtararak onları isyana teşvik etmek ve bağımsızlıklarını sağlamak; Hristiyanlar için reform istemek, müdahalelerde bulunmak ve Türkleri-Müslümanları Anadolu ve Balkanlardan atarak buraları paylaşmak şeklindedir. Şark Meselesi tabiri ilk kez 1815 Viyana Kongresi'nde Rus temsilcisi tarafından kullanılmış, 19.yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunması ve Türklerin Avrupa'da topraklarının paylaşılması, 20. yüzyılda ise İmparatorluğun bütün topraklarının paylaşılması anlamında kullanılmıştır. Fransız Tarihçi Albert Sorel Türklerin Avrupa'ya geldiğinden beri Şark Meselesi'nin olduğunu söylemiş; Advard Deriyo ise Şark Meselesinin Hz. Muhammed'in dünyaya gelmesiyle olduğunu savunmuş ve onu İslam meselesine benzetmiştir.¹¹⁰Şark Meselesi'nin çıkmasındaki faktörler de şu şekilde sıralanabilir:

Tarih Faktörler: Yerli ve yabancı ilim, fikir ve siyaset kadrolarının ciddi veya gayri ciddi tarih yorumları, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaşayan vatandaşlarımızın ve aşiretlerin menşei konusunda öne sürdükleri teoriler.

Harsi Faktörler (Kültürel Faktörler): Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da konuşulan ağızlar etrafındaki tezler, bu yörelerdeki farklı inançlar üzerinde koparılan gürültüler ve milli kültüre yabancılaşma.

İçtimai Faktörler (Sosyal Faktörler): Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaşayan vatandaşlarımızın, uzunzaman konar-göçer statüsünü koruması ve aşiretler halinde bulunması, bu durumun doğurduğu meseleler.

Coğrafi Faktörler: Bölgenin sarp arazi yapısı ve sert iklimiyle ilgili açıklamalar ve bunun milli irtibatı zayıflatan yönleri.

İktisadi Faktörler: Üretici ve tüketici olarak bölge halkının milli yapı ile ilgili bütünleşmemesi, komşu yabancı ülkelerle olan iktisadi ilişkiler.

Ruhi Faktörler: Şark Meselesinde Kürtlük kompleksi, Kürt sayılma endişesi.

---

¹¹⁰Abdulhaluk Çay, *Şark Meselesi veya Emperyalistlerin Türk Politikası*, Türk Kültürü, Sayı:350, Haziran 1992, s.328.

İdare ve İç Siyaset Faktörleri: Ülkemizde idare ve siyaset adamlarının hatalı davranışları, yetersiz kadroların kaş yapayım derken göz çıkarmaları.

Avrupanın her türlü engelleme çalışmalarına rağmen Türkler Anadolu'ya girmiş, Rumeli ve Balkanları ele geçirerek Viyana'ya kadar ulaşmış, fakat 1683 II. Viyana Bozgunu ile Şark Meselesi'nin ilk safhası sona ermiş, Avrupa Haçlı zihniyetiyle Türkleri Anadolu ve Balkanlar'dan atmak için harekete geçerek Hristiyan toplumlarını bağımsızlıkları için isyana teşvik etmek gerekmiştir.¹¹¹Şark Meselesi'nin çözümünde bölgede alınacak tedbirleri ise şöyle sıralamak mümkündür:

1) Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da planlı ve programlı yerleşim merkezleri oluşturulmalı. Eniyi, en başarılı ve tecrübeli kadrolar Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da görevlendirilmelidir. Devletin müşfik, adil, işbilir ve disiplinli gücü burdada etkili olmalıdır.

2) Liderler başarılı ve verimli çalışarak devlet hizmetine alınmalı ve yabancı devlet veya kişilerin istismarına izin verilmemelidir

3)Yeni müesseseler aracılığıyla halk kaynaştırılmalı; güvenlik ve adalet sağlanmalıdır.

4) Devlet ve halk arasında sürekli işbirliği olmalı, halka ters gelen davranışlardan uzak durulmalı, halkın ihtiyaçları karşılanmalıdır.

5) Batıdan doğuya nüfus akınını sağlayıcı tedbirler alınmalıdır.

6)Kapalı havza evlenmeler yerine, vatani bütünleştirici evlenme politikası teşvik edilmelidir.

7) Güçlü bir ulaşım ve haberleşme ağı kurarak Türk milletinde çok yönlü temaslar arttırılmalı ve çeşitli tedbirlerle bu iş kolaylaştırılmalı, bütün vatan çocukları birbirini seven ve birbirine muhtaç bir bütünlük şuuruna kavuşturulmalıdır.

8) Mahalli idarelere önem vermekle birlikte, asla merkezi hükümet otoritesi zedelenmemelidir.¹¹²

---

¹¹¹ Şükrü Nuri Eden, *Şark Meselesinin Dış Boyutu*, Erciyes Üniversitesi, Kayseri,1990, s.45.

¹¹²Ahmet Arvasi, *Türkiye'de Şark Meselesi ve Alınacak Tedbirler*, Bilge Oğuz Yayınları,2009 s.46-48.

Başta İngiltere olmak üzere Batılı büyük devletler Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleriyle daima yakından ilgilenmiş ve kendi çıkarlarını gerçekleştirmek için Kürtleri kullanmış, cemiyetler kurmalarında, konferanslara katılmalarında etkili olmuşlardır.¹¹³

İngiliz misyonerleri, siyasi şarkiyatçıları ile Kürtçülük meselesine eğilerek araştırmalar yaptırıp raporlar hazırlatmıştır ki, bunlar arasında: Mr. Ryan, Mr. Hohler, Sir Tilley, Mr. Kitstan, Sir E.Crovvea, Amiral Sir F. Amiral Webb yer almıştır. Hariciye Nazırı Said Halim Paşa Doğu Anadolu vilayetlerinde gazeteci kimliğiyle gelen yabancıların ülkeden sınır dışı edilmelerini isterken İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey Asya Türkiye'sinin bölünmemesi için çabalayacaklarını söyleyen ikiyüzlü politikalarının devamı uygun buluyordu.¹¹⁴ Doğu Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Albayrak gazetesinde bölgedeki Türk ve Kürt kimliklerinin bölünemeyeceğini dile getirmiştir.¹¹⁵ İngilizlerin resmi sıfatla görev yapan konsoloslarının yanında, Doğu Anadolu vilayetlerinde Osmanlı hükûmetinden izinsiz gizli faaliyette bulunan pek çok yabancıların olduğu, bölge valileri tarafından merkeze gönderilen rapordan anlaşılmaktadır.

İngilizlerin Kürtleri kullanmak istemesinin bir sebebi de Rusya'ya karşı oluşturulacak duvar için bölgeye hâkim olma arzusu idi. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde yıllarca barış içinde yaşayan Kürtleri Türklere karşı kışkırtmak kolay olmayacağından İngilizler ayrılıkçı davrananlarla işbirliği yapıp yer yer isyanlar çıkararak amaçlarını gerçekleştirmeye çalışmıştır. Buna rağmen Siirt eşrafı Sadarete ve Dâhiliye Vekâleti'ne telgraf çekerek Osmanlı'ya bağlılıklarını sürdürdüklerini, Kürt halkının hiçbir zaman bağımsızlık hevesine düşmeyeceğini, bu düşüncelerin Bağımsız Kürt devleti amaçlayan Kürt Teali Cemiyeti yöneticilerine has olduğunu ve bu kişilerin tutuklanmalarını söylemişlerdir. Garzan ve Silvan aşireti, Tarcan(Erzurum), Erzincan, Hasankale ve Elaziz'den benzer içerikli protesto telgrafları gönderilmiş; aşiretlerin telgrafları Türk propagandasının bir sonucu olmuştur.

---

¹¹³Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele, Son Meşrutiyet (1919-1920)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara,1998, s.114.

¹¹⁴Tevfik Çavdar, *Osmanlı İmparatorluğunun Yarı Sömürge Oluşu*, İstanbul,1970, s. 29.

¹¹⁵Erol Kurubaş, *Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu ve Türkiye-Sevr-Lozan Sürecinden 1950'lere*, Cilt 1, Nobel Yayınları, Ankara, s.23.

Ruslar tarihi geçmişi de kullanarak nüfuzlu Kürtlerin imparator tarafından korunacaklarına inandırmayı, Kürt ayanına Osmanlı Devleti'nin verdiğiinden daha fazlasını vererek Rusya'ya bağlamayı planlamıştır. Bu planlar Çarlık Rusya'nın müttefiklerinden yardım alamayıp ihtilalle I. Dünya Savaşı'ndan çekilmesiyle durmuş; Bolşevikler Osmanlı Devleti ile arasında tampon devlet kurarak Güney Kafkasya'da politikalarına uygun bir müttefik edinmiştir.¹¹⁶

Avrupa devletleri Şark Meselesi'nde siyasi ve askeri yolu kullanırken misyoner okullarıyla kaleyi içten çökertmeye çalışmış, bu noktada Amerikan Board örgütü, katılım ve yaygınlık açısından en kayda değer faaliyetleri göstermiş¹¹⁷Board, eğitim kurumları, kiliseleri ve hastaneleriyle Anadolu'da genişlemiştir.¹¹⁸ Amerikan İstanbul'da Robert Koleji'ni ardından Merzifon, Talas (Kayseri) Tarsus ve Bitlis Kolejlerini açmış, buradan mezun olan Ermeni gençleri Türk düşmanı komiteci ve çeteci olarak görülerek, misyoner okullarının öğretmenleri Ermenilere silah yapmasını öğretmiştir.¹¹⁹ Osmanlı İmparatorluğu'ndaki misyoner kuruluşlarının sayısını net vermenin mümkün olamayacağını Sultan II. Abdülhamit döneminin Maarif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa, Padişah'a sunduğu raporunda ifade etmiştir. Misyonerlerin Osmanlı topraklarını ayırdığı Merkezi (Orta) Türkiye misyonu, Torosların güneyinden Fırat nehri vadisine kadar olan bölgeyi (özellikle Maraş ve Antep illerine ağırlık veriliyordu), Doğu Türkiye misyonu ise; Harput, Erzurum, Van, Mardin ve Bitlis'ten Rus ve İran sınırına kadar olan bütün Doğu Anadolu topraklarını içine almaktaydı.¹²⁰ Misyonerler okul, matbaa, hastane ve yardım kuruluşlarıyla çok yönlü bir protestanlaştırma faaliyetine girişerek planlı faaliyetlerle mezheplerini yayıp azınlıkları etkilemiş Osmanlı'dan kopmalarına yardımcı olmuşlardır. Ermeni ve Bulgarlara yönelik sürdürülen çalışmalar Rum, Hıristiyan, Arap, Nasturi, Süryani ve Yahudiler üzerinde de yürütülmektedir.

Doğudaki bazı Kürt aşiretlerinin ayaklanmalarında bölgeye 17. yüzyıldan sonra gelmeye başlayan Fransız ve İtalyan Katolik misyonerleri ile 19.yüzyıldan

---

¹¹⁶Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 4.Baskı, Ankara 1999, s. 421.

¹¹⁷Selami Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu: Brest-Litovsk Barışı ve Müzakereleri (22 Aralık 1917-3 Mart 1918)*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1998, s. 35.

¹¹⁸Esra Danacıoğlu, *Diyarbakır'da Amerikan Misyoner Faaliyetleri; Diyarbakır: Müze Şehir*, (Haz: Şevket Beysanoğlu, M. Sabri Koz, Emin Nedret İşli), Yapı Kredi Bankası Yayınları, İstanbul, 1999, s. 165.

¹¹⁹ Mehmet Hocaoğlu, a.g.e., s.122.

¹²⁰Bilal Şimşir, *Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine*, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu', 8-12 Ekim 1984-Erzurum, Ankara, 1985, s.92-93.

gelen İngiliz, Alman ve Amerikalı misyonerlerin faaliyetlerinin oldukça önemli rol oynadığı bilinmektedir. Protestan misyonerleri okul ve kolejleri yanı sıra kurdukları hastahaneler yoluyla da bölge insanlarını etkilerneye çalışmışlar, ilk hastahaneler Antep, Talas (Kayseri), Mardin ve Van'da kurularak bunları İstanbul, Merzifon, Sivas, Harput ve Diyarbakır'da açılanlar izlemiştir.¹²¹ İngiliz misyonerleri 19. yüzyıldan itibaren Mezopotamya ve Ege yöresinde yoğun olarak İstanbul, Harput, Ankara, İzmir, Erzurum, Bursa, Antep gibi şehirlerde okullarını açmışlardır.¹²² World Missions'un 1914 verilerine göre İngiliz Misyoner Cemiyetlerinin (British Missionary Societies) Osmanlı Devleti'nde 178 okulu ve 12.800 öğrencisi bulunmakta, Alman misyonerleri de Kudüs, Beyrut, İzmir ve İstanbul'da açtığı okullarla Almanya'nın ekonomik ve kültürel nüfuzunu bölgede yaymak için faaliyetlerde bulunmuşlardır.¹²³

Osmanlı Devleti'nde eğitim öğretim kurumlarının yeterli olmaması din propagandası yapan, kendi dil ve kültürlerinin öğretildiği, milliyetçilik akımının azınlıklar arasında yaygınlaştırılmaya çalışıldığı misyoner okullarına olan ilgiyi arttırmıştır. Osmanlı bu okulları denetim altına almak ve zararlı faaliyetlerine engel olmak için düzenlemelere gitse de, kapitülasyonlar ve büyük batılı devletlerin müdahaleleri yüzünden istenildiği gibi denetleyememiştir.

---

¹²¹Uygur Kocabaşoğlu, *Doğu Sorunu Çerçevesinde Amerikan Misyoner Faaliyetleri*, Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu(Dün-Bugün-Yarın), Ankara,1992, s 127.

¹²²İlhan Tekeli, *Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Eğitim Kurumlarının Gelişimi*, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, (CDTA), Cilt 3, s.653.

¹²³İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Timaş Yayınları, İstanbul,1983, s.63.

3.BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE MİLLİ MÜCADELE

DÖNEMİNDE DOĞU ANADOLU

3.1.Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi

Birinci Dünya Savaşı, Avrupa'daki dört merkezi devlete karşı, Avrupa ve diğer kıtalarda bulunan yirmiden fazla ülkenin katılımıyla gerçekleşen ve çok önemli sonuçlar doğuran ilk büyük savaştır. Enver Paşa'ya göre Avrupa'nın en güçlü kara ordusuna sahip Almanya'nın savaşı kazanması demek Osmanlının çöküşten kurtulması daha da güçlendirmesi demektir. Almanya'nın Bakü petrolerini elde etmek istediği, Osmanlının ise Ruslara karşı üstünlük kurmayı amaçladığı Kafkas Cephesi Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ni askeri, siyasi ve sosyal sonuçları itibariyle derinden etkileyen cephelerin başında gelmektedir.

Kafkasya, Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarının güvenliği açısından son derece önemli bir yere sahipti.1.Petro'lu Rusya reformlarla gelişirken, sıcak denizlere ulaşip, dünya imparatorluğuna dönüşmek için Balkanlar ve Kafkasya olarak iki yol belirlemiştir.¹²⁴ Avrupa devletlerinin engellemeleri yüzünden Balkanlardan sıcak denizlere inmesinin zor olacağını anlayan Rusya, yönünü Kafkasya'ya çevirerek bölgedeki Türk-Rus mücadelelerini başlatmış ve bu mücadeleler Osmanlı Devleti'nin aleyhine gelişmiştir. Kaybedilen savaşların ardından Osmanlı Anadolu'nun doğal uzantısı olan Ahılkelek, Ahıska ve Elviye-i Selase'yi (Kars-Ardahan-Baturn) terk etmek zorunda kalmıştır.¹²⁵ Buradaki Rus birliklerinde Türk düşmanlığı olan ve düzenli askeri eğitim almayan 150.000 Ermeni gönüllüsü vardı. Onlar bağımsız Ermenistan'ın kurulabilmesi için Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Türklerin oratadan kaldırılması gerektiğine inanıyorlardı. Van kıtalar komutanı General Nikolayev 1 Temmuz 1915'te Kafkas Orduları Komutanı'na gönderdiği telgrafta, Ermeni gönüllülerinden şikâyet ederek, devamlı yağma hareketinde bulduklarını, her türlü cinayeti işlemekten zevk aldıklarını, bunları

---

¹²⁴Kezban Acar, *Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2004, s.123-124.

¹²⁵Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Türk Tarih Kurumu, Ankara,1990, s.60.

engellemek için Van'da divan-ı harp kurulduğunu, disiplin birlikleri teşkil edildiğini ve artık gönüllü birlikler alınmamasını istemiştir.¹²⁶

İtilaf Devletleri gizli anlaşmalarla Doğu Anadolu Bölgesi'ni Rusya'ya terk ederken, Ermenilere burada bağımsız bir Ermenistan kurulacağını vaad ederek gizliden bölgenin Ruslaştırılmasına çalışmıştır. Osmanlı Devleti ve Rusya büyük ve yeni bir mücadeleye girişmiş, Osmanlı Devleti harekâtı barışıyla sonuçlandırırca 1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda kaybettiği Elviye-i Selase, Ahıska, Ahılkelek ve Güney Kafkasya alınıp Türkistan Türkleri'ne bağımsızlık yolu açılacak; başka yerlere göç etmek zorunda kalan bölge Türklerinin eski yurtlarına dönmeleri mümkün olacaktır. Ayrıca zaferle Rusya savaş dışı bırakılarak Ermeni komiteleri ve çetelerinin de durması sağlanacak ve Türk Milleti'nin kendine olan güveni yeniden tesis edilecektir.¹²⁷ İkdâm gazetesi Rusya'nın Osmanlı Devleti'ni dize getirmesi durumunda elde etmeyi umduğu kazançları 17 Ekim 1914 tarihli nüshasında Rus Hülyası adıyla Prens Lazaraf'un beyanatına da yer vererek Şark Sorunu'nun Türk sorunu olduğunu söylemiştir. Ona göre Van'dan Trabzon'a kadar Doğu Anadolu vilayetleri Rusya'nın hâkimiyetine girecek, Ermenilere özerklik verilerek Ermeni sorunuda çözülecektir.¹²⁸

Enver Paşa Osmanlı Devleti savaşa resmen girmeden önce, Kafkasya'ya adamlar göndererek işbirliği çalışmaları yapmayı amaçlarken;¹²⁹ Türk-İran sınır bölgelerinde yaşayan Ermeni, Nasturi ve Kürt aşiretleri, Türkler aleyhine kışkırtıldığından Rus tahriki sonucu bölgede savaş sürmektedir.¹³⁰ Türk ordusu kaybettiği mevzileri geri almak için taarruza geçmiş, Rus ordusunu püskürttüğü kamuoyuna duyurulmuş; Kağızman üzerinden düşmana hücum eden esas birliklerin düşmanı yenilgiye uğratıp eski mevzilerini tekrar ele geçirdiği belirtilmiştir.¹³¹ Köprüköyü ve Azap önlerinde düşmanın yenilgiye uğratılması Balkan Savaşları sonrası sevk ve idarede önemli ilerlemeler sağlandığını gösterebilir; Rus ordusunun tamamen yok edilememesi Osmanlı Genelkurmayı ile Başkomutan Vekili Enver

---

¹²⁶Azmi Süslü, *Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptığı Mezalim*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara,1987, s. 27.

¹²⁷Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt 9, Ankara,1996, s.414.

¹²⁸İkdâm, 17 Ekim 1914, Nr:6342

¹²⁹Vahdet Keleşyılmaz, *Belgelerle Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'na Giriş Süreci*, Cilt: II, Sayı:31, Mayıs,1999, s.141.

¹³⁰İsrafil Kurtcepe, *Birinci Dünya Savaşında Bir Süryani Ayaklanması*, Akdeniz Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM), Sayı: 4, 1993, s.291-296.

¹³¹İkdâm, 9 Kasım 1914, Nr:6365.

Paşa'nın tepkisine neden olmuştur. Enver Paşa'ya göre iyi bir komuta heyeti ve planla zayıf olan Rus ordusu 9. ve 10. Kolorduların Sarıkamış üzerine yapacağı çevirme harekâtıyla yok edilebilir, Kars-Tiflis yolu açılabilirdi.¹³²

Enver Paşa çarığı, paltosu olmamasına rağmen düşmanın Osmanlı askerinden korktuğunu, Kafkasya'ya gireceklerini ve İslam âleminin ümidinin onlarda olduğunu söyleyerek Sarıkamış Harekâtını 22 Aralık 1914'te başlatmış; harekâtın kaderini Kasım 1914'te yapılan Köprüköy ve Azap Muharebeleri belirlemiştir. 3.Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa Köprüköy ve Azap Muharebeleri'ni kazandıktan sonra harekâta devam etseydi Sarıkamış'ı alması güçlü bir ihtimaldi ve Aralıkta gerçekleşecek olan Sarıkamış taarruzuna gerek kalmayabilecekti. 3. Orduya bağlı 11. Kolordu Komutanı Galip Paşa anılarında harekâta katılan komutanlardan Şerif İlden'in Köprüköy Savaşı'nda tüm kuvvetlerle saldırarak Rus Kolordusu'nu yok edebilecekleri söylediğini nakletmiş, Azap savaşları ile Enver Paşa ve Hafız Hakkı Bey'in 3. Ordu'nun başına koşmalarının önüne geçilebileceğini de belirtmiştir.¹³³ Ancak Hasan İzzet Paşa sınırdan içeri girmesine rağmen orduyu Erzurum'a çekerek savunma taktiği uygulama yoluna gitmiştir. 11. Kolordu Komutanı Galip Paşa Alman Bronsart Paşa'ya yolun olmadığını, iklimin bozukluğunu, teçhizat zayıflığını ve askerinin giyimdeki eksikliğini anlatarak harekâtın yaza ertelenmesini daha doğru olduğunu belirtmiştir.¹³⁴ Fevzi Çakmak Paşa taarruz sırasında 9. Kolordu'nun Rusları geri püskürttüğünü ancak taarruza devam etmeyip diğer birliklerin gelmesini beklemenin hata olduğunu söyleyerek ordunun uzun yürüyüşler yerine kısa yollar çizerek üç gün önce düşman üzerine atılmasıyla daha başarılı sonuçlar alınabileceğinden bahsetmiştir.¹³⁵

Harekât sırasındaki bir diğer problem ise Tifüs hastası birçok askerinin firar ederek memleketlerine dönmek suretiyle hastalığın Anadolu'da yayılmasına sebep olmasıdır. Harekâttan aylar sonra ölümlerin gömülememesinden doğan salgın hastalıklar Anadolu'yu etkilemiştir. 3.Ordu baştabibi Tefik Sağlam salgın hastalıklarla pek çok askerinin Erzurum ovasında donarak öldüğünü, malul olduklarını

---

¹³²William Edward David Allen- Paul Muratoff, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Başkanlığı Yayınevi, Ankara, 1966, s.235.

¹³³Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2010, s. 45.

¹³⁴Perteve Demirhan, *Goltz Paşa'nın Hatırası ve Hal Tercümesi*, K.K.K. Askeri Basımevi, İstanbul, 1953, s 56.

¹³⁵Selahattin Güngör, *Kumandanların Harp Hatıraları*, Kanaat Yay., İst., 1937, s. 64.

anlatmış; geri dönenlerin hastalanıp ölmesiyle salgınların yayıldığından söz etmiştir. Alman Goltz Paşa da 19 Nisan 1916'da tifüsten vefat edenler arasında yer almıştır.¹³⁶ Almanya'nın Trabzon Konsolosu Dr. Bergfeld 2 Mart 1915 tarihli raporunda Trabzon'da dahi bütün hastanelerinde çok vahim dereceye ulaşan ağır tifüs vakalarının olduğunu söylemiştir. Kızılhaç doktoru Dr. Colley ve Dr. Zlocisti 3 Mart 1915 tarihli Erzincan raporlarında yeterli tıbbi müdahalelerin olmayışının, Türk askerlerinin saflarını Almanya askerine göre yok ettiğini belirtmişlerdir.¹³⁷ Cepheye erzak taşıyan yüzlerce genç mektepliler aşırı yorgunluk, günler süren uykusuzluk, açlık, dondurucu soğuk ve sinir gerginliği sebebiyle hızlı yaşlanma adıyla ölmüştür. Hikmet Özdemir Salgın Hastalıklardan Ölümler isimli eserinde asıl faciyanın Sarıkamış Harekâtı'nın ardından salgın hastalıklarla Erzurum'dan başlayarak Erzincan, Bingöl, Elazığ, Diyarbakır ve Harput'u etkisi altına aldığını belirtmiştir. 3. Ordu'da başlayan tifüs salgınının Anadolu'da yayılmasında firar eden tifüslü askerlerin memleketlerine gitmeleri sebep olmuştur.¹³⁸

Sarıkamış taarruzu bölge halkı için Rus ordusundaki Ermeniler ve Rus Kazakları tarafından katledilmesi, hayvanlarının ve eşyalarının gaspı şeklinde sonuçlanmıştır.¹³⁹ Rus ordusunda görevli Kazak askerleri de köylere baskınlar yapınca saldırılardan korkan köy halkı dağlara kaçmış;¹⁴⁰ Kafkasya'daki Teşkilat-ı Mahsusa üyesi Rıza Bey 22 Ağustos 1914'te durumu yakından incelemek ve teşkilata kaynak için sınırı doğru ilerlediğini belirtmiş, bu nedenle yardımlarına ihtiyaç duyduğunu aşağıda belirtilen hususlarda Enver Paşa'dan izin sağlaması gerektiğini bildirmiştir:

1. Trabzon ile Sürmene ve Rize'de senelerce kayıklarıyla Rusya kıyılarına gittiğinden o bölgeyi iyi tanıyanların orduya faydası olacağından Bayburd ve Erzurum'a sevklerinin sağlanması,
2. Çeteciliğe elverişli olanların seyyar jandarma taburlarına ta'yini ve gerekirse bunların çete ile sevkine izin verilmesi,

---

¹³⁶Liman Von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul,2011, s.78.

¹³⁷Alptekin Müderrisoğlu, *Sarıkamış Dramı*, Kastaş Yayınları, İstanbul,2006, s. 421-422.

¹³⁸Lokman Erdemir, *Çanakkale Muharebe Meydanlarından İstanbul Hastanelerine: Sağlık Hizmetleri*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 15, Isparta,2010

¹³⁹Haluk Selvi, *Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu*, Sakarya Üniversitesi Yay., Sakarya,2010, s .18-22.

¹⁴⁰Sami Önal, *Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920)*, Remzi Kitabevi, İstanbul,2007, s. 97.

3.Fedakârlığına güvenilen birkaç zabitin lüzum olduğu zaman emrine tabi olmasına izin verilmesi,

4. Enver Paşa'nın, kumandanlara ve asker şube reislerine kendisi bunlar için müracaat ettiğinde zaman istediklerimi vermek üzere, açık emir vermesi¹⁴¹

Savaşın ilan edildiği gün Erzurum'da toplanan Rusların, Sarıkamış, Kağızman ve Erivan gruplarına bağlı birlikler sınırı geçerek yoğunluğu azalan Türk öncü birliklerini püskürtürken, Kafkasya'daki Ermeni Taşnak Sütyun ve Hınçakyan komitelerinin Rus hükümetiyle anlaştığı, savaş çıkarsa Türkiye Ermenilerinin de bunlara katılacaklarına dair istihbarat gelmiştir.¹⁴² Rıza Bey ayrıca Rus gemilerinin Karadeniz sahillerinde ara sıra dolaştığını, ahalinin bu durumdan tedirgin olmaya başladığını ve olası bir Rus saldırısına karşı önlem alınması gerektiğini bildirmiştir. Rıza Bey'e gönderilen şifreyle silah ve cephane ihtiyacının karşılanmaya çalışıldığı ve kendisinden beklenen hizmetin ne olduğu bildirilmiş; Muzel'in bahsettiği cephanenin sefarethanede olup olmadığı kontrol edip varsa boş kovanlarla doldurmak üzere cephaneye beraber buraya göndermesi; Batum ile Kars arasındaki mıntıkadan Kafkasya dâhilindeki araziye tanıyan ahaliyle küçük çeteler halinde ilerleyip az zayıf vererek Rus kuvvetlerini taciz etmesi istenmiştir.¹⁴³ Rusların sürekli takviye yapmasından dolayı kuvvet aldığı belirten Rıza Bey geçitlerin top ve mitralyözlü kıt'alar tarafından tutulmadığı müddetçe eldeki kuvvetle bölgenin muhafazasının mümkün olmayacağını Üçüncü Ordu kumandanlığına çektiği şifreli telgrafla göstermiştir. Hiç bir taraftan asker hususunda yardım göremediğinden, elindeki kuvvetle düşman saldırılarına ancak bir iki gün daha mevzilerini muhafaza edebileceklerini belirterek bir alay süvari, iki cebel tabyası ile bir nizamiye kıtası istemiştir. Türk birlikleri Kars-Sarıkamış hattını ele geçirerek Rus ordusunun büyük kısmını alttan yıkmak niyetiyle hareket etmiş; Siirt istikametinde terk edilmiş hatları geri almak amacıyla bir karşı taarruz denemiş fakat yerel Ermeni birliklerince saldırı püskürtülmüştür.¹⁴⁴ 4.Kafkas Kolordusu Bitlis yanını örtmek ve Khnis-Kala- Moushe hattının işgali için Malazgirt-Ahlat cephesinde harekâtına devam etmiştir. Hınıs-Muş

¹⁴¹Vahdet Keleşyılmaz, *Türk Ordusundan Bir Vefa Örneği ve Teşkilat-ı Mahsusa Belgeleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt XV, Sayı 44, Temmuz,1999

¹⁴²Vahdet Keleşyılmaz, *I. Dünya Savaşı'nda Ulusal Güvenlik ve Dil Bilir Eleman İhtiyacı*, Askeri Tarih Bülteni, Sayı:48, Şubat,2000, s.147.

¹⁴³*Birinci Dünya Savaşında Trabzon (1914-1919)*, Trabzon Tarihi İlmi Toplantısı (6-8 Kasım 1998), Bildiriler, Trabzon, 1999, s.479-488.

¹⁴⁴Ramazan Balcı, *Sarıkamış Harekâtı*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İstanbul,1999, s.24.

hattının işgalini Rus Ordu Komutanı harekâtlar için çıkış yolu olarak gördüğünden Van işgal edilmiş, Köprüköy ve Khnis- Kala Ruslar tarafından ele geçirilerek Erzurum, Muş ve Bitlis'i hedef alan bir askerî operasyon başlatılmıştır. Erzurum'un ve Muş vadisinin işgali, Rus hücum hattını Sivas, Harput ve Diyarbakır yönüne çekerek Türklerin Trans Kafkasya operasyonlarını sarsmıştır.¹⁴⁵

Yüzyıllarca aynı devlet sınırları içinde yer almış fakat 1878 Berlin Antlaşması'yla Rus egemenliğine girmiş olan Kars, Ardahan ve Batum'un Türk ve Müslüman halkının girişilen etkinliklerin odak noktasında olması gayet doğaldır. Türk Müslüman Kafkas halkları ve Hıristiyan Gürcülerin gönüllü katılımıyla Teşkilat-ı Mahsusa harekete geçmiş; Kafkas İhtilal Cemiyeti adıyla yeni bir yapılanmaya gidilmiş, jeopolitik, stratejik ve uluslararası ilişkiler açısından çok önemli olan bu faaliyetlere İsviçre, başka ülkelerden gelen Gürcü komiteciler ve Almanların katılmıştır.¹⁴⁶

Kafkas Harekâtında etkili olan Teşkilat-ı Mahsusa çok uluslu bir iş birliği sağlamaya çalışılırken Türklerle Almanlar arasında yeterince uyum sağlanamamıştır. Harekâtı gerçekleştiren 3.Ordu'ya lojistik destek yeterince sağlanamadığı gibi karayoluyla cepheye ulaştırılacak yardımlar Rusların Karadeniz'i ablukaya alıp yardım malzemeleri götüren Bezm-i Âlem ve Bahr-i Ahmer adlı Osmanlı gemilerini Karadeniz'de batırmasıyla sekteye uğramış, yardımlar aylar sonra yerine ulaşabilmiştir.¹⁴⁷

Sarıkamış Harekâtı'nda Türk Ordusu'nun kayıpları yıllarca tartışılmış ve bu konuda farklı görüşler ortaya atılmıştır. Commandant Larcher'in 1926 tarihli Türk kayıpları konusunda en çok kullanılan Batı kaynağı olan Büyük Harpte Türk Harbi eserine göre kayıplar, 90.000 ölü ve 40.000 ila 50.000 esirden ibaretti.¹⁴⁸ 3. Ordu Kurmay Başkanı Yarbay Felix Guze'nin raporlarına göre Türk kayıpları 30.000 ölü ile 7.000 esirken, Türk resmi kayıtlarına göre 33.000 ölü, 7.000 esir ve 10.000 yaralı ile toplamda 50.000 kayıptan söz edilmiştir.¹⁴⁹ 3. Ordu tabiplerinden Albay Tevfik

---

¹⁴⁵Sami Önal, *Köprülü Şerif İlden, Sarıkamış Kuşatma Manevrası ve Meydan Savaşı*, İstanbul,2003, s.87.

¹⁴⁶Hikmet Özdemir, *Ermeni Asıllı Rus General Karşanof'a Göre Kafkasya Cephesinde Osmanlıya Karşı Ermeni Faaliyetleri*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul,2010, s. 21.

¹⁴⁷Ramazan Balcı,a.g.t., s. 120-121.

¹⁴⁸Muzaffer Taşyürek, *Bir Hüznün Tarihi Sarıkamış*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul,2007, s. 263.

¹⁴⁹Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, (Çeviren: Tanju Akad), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 87 ve 309.

Sağlam 1940 yılında yayınlanan eserinde, Fevzi (Çakmak) Paşa'nın verdiği 60.000 rakamını doğrularken savaş sırasında bütün Anadolu'yu etkileyen tifüs salgını sebebiyle kayıpların çok daha fazla olabileceğini ifade etmiştir.¹⁵⁰ Osmanlı Ordusundaki birliklere ve devlet kademelerine gönderilen bildirimlerde Ermenilerin komitecilerin çeteler kurarak terör faaliyetlerine giriştikleri, bulunan silah cephanesi ve mühimmatın toplu isyanın ön belirtileri olduğu, gerekli tedbirlerin alınmasından bahsediliyordu.

Ermeni çetelerinin ve Osmanlı ordusunda görevli Ermeni askerlerinin ihanetleri, cephe ile lojistik destek sağlayan kolların irtibatlarının Ermenilerce sabotajlara uğraması Osmanlı ordusunu çok zor durumda bırakmış, güç koşullar altında savaşı yürütmenin mümkün olmadığı, Ermeni olmayan diğer vatandaşların can ve mal güvenliklerini koruyamayacağını anlayınca çeteci Ermenilerle ilgili daha kapsamlı tedbirler almaya karar verince tehcir ortaya çıkmıştır.¹⁵¹ İsyancı Ermeniler İtilaf Devletleri'nin Çanakkale cephesini deniz yoluyla zorladıkları ve geçemedikleri 18 Mart 1915'ten sonra doğuda isyan faaliyetlerini genişletmişler; Van, Çatak ve Bitlis bölgesinde pek çok masum Osmanlı vatandaşını, asker ve memuru katletmişler, resmî binaları yakmışlardır.¹⁵² Ermeniler Ruslara kılavuzluk yaparak 16/17 Mayıs 1915'te Van'ın Ruslar'ın eline geçmesinde çok önemli hizmetlerde bulunup, Rusların Osmanlı birliklerini arkalarından vurarak ilerlemelerine oldukça önemli katkılar sağlamışlardır.¹⁵³ 24/25 Nisan 1915 gecesi ve devamında arasında doktor gazeteci, din adamı yazar ve mebusların bulunduğu Ermeni Taşnak İhtilâl Örgütü üyesi 500 Ermeninin tutuklanmış, 180 kişi 15 polis, 2 subay bir komiser ve sivil görevli eşliğinde Haydarpaşa'dan Ankara'ya sevk edilmiştir.¹⁵⁴ Aynı tarihlerde İstanbul'dan Konya'ya sevk edilenlerin iskân ve iâşe giderlerinin Maliye Bakanlığı tarafından karşılanacağı ifade edilmiştir.¹⁵⁵ Ermenilerin sözde soykırım olarak tüm dünyaya kabul ettirmeye çalıştıkları 24 Nisan 1915 tarihi, devletin Ermeni

---

¹⁵⁰Tevfik Sağlam, *Cihan Harbinde III. Orduda Sıhhi Hizmete ait Küçük Bir Hülasa*, Askeri Tıbbiye Matbaası, İstanbul, 1959, s. 6.

¹⁵¹*Osmanlı Belgelerinde Ermeniler 1915-1920*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No:14, Ankara, 1995, s. 6-7.

¹⁵²*Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, C. I, s. 127.

¹⁵³Hikmet Özdemir-Yusuf Halaçoğlu, *Ermeniler Sürgün ve Göç*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 16. Dizi, Sayı 101, Türk Tarih Kurumu Basımevi, İkinci Basım, Ankara, 2004, s. 60.

¹⁵⁴Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, 1914-1980, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1984, s. 112.

¹⁵⁵Kamuran Gürün, a.g.e., s. 201- 202.

çetecilerinin önde gelenlerinin tutuklanmalarını isteme, savaş içinde Osmanlı vatandaşlarının komiteci Ermenilerden kurtarılmaları için aldığı tedbir tarihidir.¹⁵⁶

Başkomutan Vekili Enver Paşa bölge halkının can ve mal güvenliğinin sağlanması amacıyla 2 Mayıs 1915'te Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'dan Van Gölü etrafındaki isyancı Ermenilerin buralardan çıkarılarak isyan merkezlerinin dağıtılmasını söylemiştir. III. Ordu Komutanlığı, Rus kuvvetlerinin tehlike olmayacak şekilde dağıtılmasını, Ermenilerin ise aileleriyle Rus sınırı içine gönderilerek yerlerine Müslüman halkın yerleştirilmesini uygun görmüştür.¹⁵⁷ Bunun üzerine Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, III.- IV. Ordu Komutanları ve valilerle işbirliği yaparak Van, Bitlis ve Erzurum bölgelerindeki isyancı Ermenilerin savaş alanının dışına çıkarılmalarını ve güney bölgelerine sevk edilmelerini istemiştir.26 Mayıs 1915'te Dâhiliye Nezareti'ne yeni talimat göndererek Ermenilerin Doğu Anadolu, Zeytun, Erzurum, Van, Bitlis, Halep merkez hariç Belen, Cısr-i Şuğur ve Antakya'daki köy ve kasabalar, Maraşşehir merkezi hariç Maraş sancağı, Adana, Sis (Kozan),Diyarbakır güneyi, Fırat Nehri Vadisi, Urfa, Süleymaniye ve yakınlarına sevkleri sonucunda sorun çıkarmalarının önüne geçilmesi ve yeni komiteler oluşturmamalarına dikkat edilmesi istenmiştir.¹⁵⁸

Sevk edilen Ermeni nüfusun sevk edildikleri bölgelerdeki Müslüman sayısının % 10'unu geçmemeleri, kuracakları köylerin 50 haneden fazla olmaması, ev değiştirmelerinin önlenmesi konusunda daha dikkatli olunması istenmiştir.¹⁵⁹ Tehcire tabi tutulan Ermenilerin mallarının değerlerinin, boşaltılan köylerin isimlerinin kayıt altına alınarak, kayıt defterlerinin nüshalarının mahalli kiliseler, mahalli idareciler ve Emvâl-i Metrûke Komisyonu'nda bulunması kararlaştırılmıştır. Taşınır mallardan bozulacakların açık artırma ile satılarak gelirlerinin sahibine, sahibi belirlenemezse eşyanın bulunduğu köy-kasabadaki emanet mal sandıklarına teslim edilmesi uygun görülmüştür.¹⁶⁰ Muhacirlerin iskânının ardından onlarla aynı uygulamalara tabi tutularak diğer köylere o yöredeki göçer aşiretlerin; boşalan şehir ve kasabalardaki evlere şehirli ve kasabalı

---

¹⁵⁶Nejat Göyünç, *Ermeni Tehciri ve Soykırımı İddiaları*, Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı, Ocak-Şubat 2001, sayı: 37, s. 297.

¹⁵⁷*Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s.8.

¹⁵⁸Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001, s.68.

¹⁵⁹Mehmet Saray, *Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara,2005, s. 57.

¹⁶⁰Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, Sayı: 81, Belge:1832; Sayı: 85 Belge:1999-2024.

göçmenlerin yerleştirilmeleri istenmiştir.¹⁶¹ Bir süre sonra Urfa'nın bazı yöreleri, Birecik, Erzurum, Aydın, Trabzon, Edirne, Samsun, Çanakkale, Adapazarı, Halep, Bolu, Kastamonu, Tekirdağ, Konya ve Karahisar-ı Sahip'te yaşayan Ermeniler de sevk edilmiş; zararsız olan ve isyancı olmayan, tüccar-esnaf olan ve komiteci Ermenilerle bağlantısı olmayanlar sevkıyata dâhil edilmemişlerdir.

Ermeni tehcirinden mebuslar ve öğretmenler aileleriyle, asker ve subaylar, erkekleri olmayan Ermeni aileleri, hasta ve âmâ Ermeniler ve aileleri, Protestan ve Katolik Ermeniler, sahipsiz ve kimsesiz Ermeni çocukları, Duyûn-ı Umûmiye'de görevli Ermeni memur ve görevlileri, İstanbul'da, taşrada Osmanlı Bankası şubeleri, reji idaresi ve bazı devletlerin konsolosluklarında, demiryollarında görevli Ermeniler, tehcirden muaf tutulmuşlardır.¹⁶² Dâhiliye Nazırı Talat Paşa 29 Ağustos 1915'te talimatname yollayarak tehcir yapılırken dikkat edilmesi gereken noktaları Hüdâvendigâr (Bursa), Ankara, Konya, İzmit, Adana, Maraş, Halep, Sivas, Kütahya, Karesi (Balıkesir), Niğde, Mamûratülaziz (Elazığ), Diyarbakır, Karahisar-ı Sahip (Afyonkarahisar), -Erzurum, Kayseri'ye bildirilmiştir. Talimatta sevkıyatın amacının Ermenilerin isyancı faaliyetlerine ve devlet kurma fikrine son vermek olduğu, amacın Ermeni yok edilmesi olmadığı için sevkıyatta Ermenilerin güvenliğinin sağlanması gerektiği belirtilmiştir. Talat Paşa ayrıca muhacirlere ayrılan ödenekten sevke tabi tutulan Ermenilerin ihtiyaçlarının karşılanmasını, sevk edimeyenlerin yaşadıkları yerlerden çıkarılmalarına gerek olmadığını ifade etmiştir.¹⁶³ Resmi görevlilerden görevini kötüye kullanan jandarma, polis ve amirlerden suçları sabit olanların Divan-ı Harbe sevk edilmeleri, isim listesinin bir nüshasının da İçişleri Bakanlığı'na gönderilmesi emredilmiştir.

---

¹⁶¹Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, C. I, s.140-141.

¹⁶²Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, Başbakanlık Basımevi, Ankara,1994, s. 9.

¹⁶³Cemalettin Taşkiran, *Türk-Ermeni İlişkileri*, Tehcir Olayı ve Sözde Soykırım, Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı, Ocak-Şubat 2001, Sayı: 37, s. 368.

Tablo 1: Osmanlı arşiv belgelerine göre vilayet ve kazalardan sevk ve iskâna tabi tutulan ve geride kalan Ermeni nüfus.

Vilayet- Kaza Adı	Sevk Edilen	Kalan
Adana	14.000	15-16.000
Ankara(merkez)	21.236	733
Birecik	1.200	
Diyarbakır	20.000	
Erzurum	5.500	
Mamuretülaziz	51.000	4.000
Maraş	8.845	
Nallıhan	479	
Sivas	136.084	6.055

Kaynak: *ArşivBelgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C. I, s. 44.*

Konya Askerî Valisi Azmi Bey, Binbaşı Mehmet Ermenilere kötü muameleden, Jandarma Onbaşlıları Sadık ve Aslan Ermenilerden rüşvet almaktan, Armikyan tehcir esnasında mücevher çalma suçlarını işlediklerinden cezalandırılmışlardır. Tehcir esnasında 1397 kişi soruşturmalar sonucu suçlu bulunmuş; Sivas'ta 648, Elazığ'da 223, Urfa'da 189, Diyarbakır'da 170, Kayseri'de 69 kişi cezalandırılmışlardır.¹⁶⁴ Osmanlı Devleti Ermenilerin sevkıyatından beklediği yararları önemli ölçüde elde ettiğini ve sevk edilmeyen Ermenilerin devletin iç güvenliğini tehdit etmeyeceğini düşünmesinden ve ağır kış şartlarından dolayı sevk işlemlerinden vazgeçme kararı almıştır. Talat Paşa 27 Ekim 1915'te Hüdavendigâr (Bursa), Ankara, Halep, Adana, Maraş, Karahisar-ı Sahip (Afyonkarahisar), Eskişehir, Kütahya, İzmit, Niğde'ye yolladığı talimatla yola çıkarılan Ermenilerin dışında yeniden sevk yapılmamasını söyleyerek bu kararın ilk uygulamasını yapmıştır.¹⁶⁵ Daha sonra 15 Mart 1916 'te Anadolu'nun tamamına talimat gönderilerek idarî ve askerî nedenlerden bundan sonra hiçbir gerekçeyle Ermenilerin sevk edilmeyeceğini, insanî sebeplerden dolayı isteyen muhacirlerin eski yerlerine dönmelerine izin verildiği söylenmiştir.

¹⁶⁴ Kamuran Gürün, a. g. e., s. 221.

¹⁶⁵ Nejat Göyünç, a. g. e., s. 301.

Birinci Dünya Savaşı biterken savaş sebebiyle sevk edilen halkın geri dönmesi için her türlü kolaylığın gösterilmesi ve güvenliklerinin sağlanmasına Meclis-i Vükela'ca karar verildiği Dâhiliye Nezareti tarafından İstanbul, Adana, Hüdavendigâr (Bursa), Konya, Ankara Kastamonu, Halep, Mamûretülaziz (Elazığ), Diyarbakır, Sivas, Edirne, Aydın vilayetleriyle İzmit, Bolu, Kütahya, Karesi, Kayseri, Niğde, Menteşe, Antalya, Urfa, Canik (Samsun), Eskişehir, İçel, Maraş mutasarrıflıklarına 22 Ekim 1918'te yazılan üç maddelik talimatla bildirilmiştir.¹⁶⁶ Osmanlı Devleti sıkıntılı bütçesine rağmen Ermeni sevkıyatı için 1915'te 52 milyon kuruş, 1916'da 233 milyon kuruş harcamıştır.¹⁶⁷ Bazı yerlere öncekinden daha fazla Ermeni'nin yerleştiği, Anadolu ve Ortadoğu'da eski yerlerine dönen Ermenilerin 644.900 kişi olmasından da anlaşılmaktadır.¹⁶⁸ Tehcirden geri dönen Ermenilerin mal ve mülkleri kayıtlı olmasına rağmen bunların iadesi önemli sorun olmuş, eski sahiplerine devri oldukça zor bir süreçte gerçekleşmiştir.¹⁶⁹ Rum ve Ermenilere kayıt altına olan taşınır malları teslim edilmiş, taşınmaz mallarının iadesi için kararname çıkarılmış, giderken mallarını satanlara iade satış yapılmıştır.¹⁷⁰

Osmanlı Devleti bozuk ekonomisine rağmen tehcirden dönen muhtaç muhacirlerin sevk, iâşe ve iskân masraflarını seferberlik tahsisatından karşılamıştır.¹⁷¹ Emraz-ı Sariyye Mücadele Heyeti geri dönenlerin tekrar hastalanmaması ve hastalıkların yayılmaması için yaşadıkları yerleri ilaçlamış, giysileri mikroplardan arındırmak için ütölemiş, aşı ve kontrolleri yapmıştır. Muhacirlerin ihtiyaçları için Savaş Nezareti 3.000 çocuk giysisi, 2.000 hırka, 2.500 çift ayakkabı, 1.000 yatak bağışlamıştır.¹⁷² Yerel halkta yardım etmek için aralarında 5.500 lira toplamış ve göçmenleri evlerinde misafir etmiştir. Osmanlı hükümeti, Hilal-i Ahmer gibi sivil toplum kuruluşları dışında Patrikhane, İtilaf Devletleri ve

¹⁶⁶ Recep Karacakaya, *Ermeni Tehciri*, Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı, Ocak- Şubat 2001, Sayı: 37, s. 384.

¹⁶⁷ Hikmet Özdemir, Yusuf Halaçoğlu, a.g.e., s.120.

¹⁶⁸ Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s. 88.

¹⁶⁹ Bülent Bakar, *Malların İadesi, Türk-Ermeni İhtilafı Makaleler*, (Haz.: Hikmet Özdemir), TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 2007, s.328.

¹⁷⁰ Ethem Atnur, *Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskânı Meselesi*, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1991, s.89.

¹⁷¹ Ethem Atnur, *Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin İskânı Meselesi*, Atatürk Yolu Dergisi, Cilt 4, Sayı: 14, Kasım, 1994, s.136.

¹⁷² Seçil K. Akgün, *Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a*, C.I, Ankara, Beyda Basımevi, 2000, s.230.

Amerika Birleşik Devletleri yeme, içme ve ilaç konusunda destekte bulunmuştur.¹⁷³ Osmanlı Hükümeti Doğu Anadolu yaşananlarla ilgili araştırma yaparken Sabah, Atı, Tanin, İkdam gazeteleri Ermenilerin katliamlarına sayfalarında yer vermiştir.¹⁷⁴ Osmanlı Hükümetinin Rusların tahliye ettikleri bölgelerde Ermeni çetelerinin zalimliklerini belgelemek için 15 Mart 1918'te oluşturduğu heyet Dâhiliye Nezareti'ne Trabzon, Erzincan ve Erzurum'da yaptığı inceleme raporunu 22 Mart 1918'de göndermiştir. Doğu Anadolu'ya gönderilen heyetin içinde tarihçi Ahmet Refik, Alman savaş muhabiri Paul Weitz, Avusturyalı gazeteci Dr. Stefan Steiner, Yüzbaşı Fahri Bey ve Almanya eski Erzurum Konsolosu Edgar Anders'ta yer almış; heyet, 17 Nisan-20 Mayıs 1918 tarihleri arasında Doğu Anadolu'yu dolaşmıştır.¹⁷⁵

Osmanlı – Rus Savaşı 18 Aralık 1917'de imzalanan Erzincan Mütarekesi ile sona ermiş, 9 Ocak 1918'de Brest-Litovsk ile başlayan barış görüşmeleri¹⁷⁶ 3 Mart 1918'de imzalanan anlaşma ile sona ermiş; Osmanlı Devleti 93 Harbinde Ruslara bıraktığı Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan, Batum)'yi geri almayı başarmıştır.¹⁷⁷ Erzincan Mütarekesi ve Brest-Letovsk Antlaşmasıyla Ruslar Doğu Anadolu'yu boşaltırken yerlerini Ermeni Devleti kurmayı amaçlayan Ermeni milis teşkilatları almaya başlamıştır.¹⁷⁸ Lenin ve Ermeni Bolşevikler bölgenin Türklere geri verilmesinden önce Ermenilerin yerleşmesini sağlamaya çalışmışlardır.¹⁷⁹ Enver Paşa, 3.Ordu Komutanı Vehip Paşa'dan işgal topraklarındaki Müslüman halka zulüm yapan Ermeni çetelerine karşı tedbir alınması için Rus ordusu komutanlığına başvurulmasını istemiştir.¹⁸⁰ Tanin Gazetesi Rusların Doğu Anadolu'da işgal ettiği yerlerden çekilirken Rus askerlerinin bıraktığı mühimmat ve kıyafetlere sahip olan Ermeni çetelerinin sistemli katliamlarını anlatmıştır.¹⁸¹ Erzincan Mütarekesi'nden

---

¹⁷³Taha Ziya Karaca, *Ermeni Sorununun Gelişim Sürecinde Yozgat'ta Türk- Ermeni İlişkileri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005, s 227

¹⁷⁴*Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri*, Başbakanlık Basımevi, Cilt I, Ankara,2001, s. 375-377.

¹⁷⁵Selami Kılıç, *Paul Weitz, Stefan Steiner ve Edgar Anders'in bu seyahat ile ilgili notları- Ermeni Sorunu ve Almanya*, İstanbul, 2003, s.107-136.

¹⁷⁶Yunus Zeyrek, *Ahmet Refik Altınay-Kafkas Yollarında*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1981, s. 93.

¹⁷⁷Selami Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu (Brest-Litovsk Barışı ve Müzakereleri)*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1998, s. 32.

¹⁷⁸Selami Kılıç, *Unutulmuş Barış: Brest-Litovsk-Mart 1918- Yankıları Türk ve Dünya Tarihindeki Önemi*, Cilt II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 634.

¹⁷⁹Ethem Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1922)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001, s. 9.

¹⁸⁰Enis Şahin, *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002, s. 173.

¹⁸¹Tanin, 13 Mart 1334/1918, No: 3324

sonra 3.Ordu I.Kafkas Kolordusu Komutanlığı'na getirilen Kazım Karabekir ve başında olduğu Osmanlı orduları 13 Şubat'ta Erzincan ve Mamahatun,14 Şubat'ta Bayburt, Trabzon ve Gümüşhane,5 Nisan'da Sarıkamış, 7 Nisan'da Van, 14 Nisan'da Batum, 25 Nisan'da Kars'ı kurtarmış,¹⁸² Ermeni çeteleri Erzurum'dan çekilirken arkalarında 9.500 kadın, çocuk, ihtiyar ölü bırakmıştır.¹⁸³ Görgü şahidi Kantarcızâde Mustafa yüzlerce insanın yakılıp tanınmayacak hale getirildiğini, şehre giren Türk kuvvetlerinin durum karşısında bitap olduğunu belirtmiştir.¹⁸⁴

3.2.Milli Mücadele'de Doğu Anadolu

3.2.1. Doğu Anadolu'da Cemiyetlerin Faaliyetleri

Mondros Mütarekesi maddelerinin Türk milletine yaşam hakkı tanımayan hükümlerine karşı Müdafaa-i Hukuk anlayışı Milli Mücadele'yi tetikleyen direniş gücü olarak ortaya çıkmıştır. Anadolu ve Trakya'da birbirinden bağımsız başlayan örgütlenmeler işgal topraklarında cemiyetlere dönüşmüş, hak ve hukukun korunması amacıyla toplanan kongrelerde vatan için kararlar alınmış ve Kuva-yı Milliye birlikleri oluşturulmuştur.¹⁸⁵

Bu dönemde doğudaki teşkilatlar arasında milli ve Türkçü müdafaa-i hukuk teşkilatları İstihlas-Vatan Cemiyeti, Vilayât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Erzurum şubesi ve Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti; siyasi veya etnik çıkarlar peşinde koşan Hürriyet ve İtilaf Fırkası Erzurum şubesi, Kürdistan Teali ve Trabzon Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti yer alırken, Rum ve Ermenilerin kurduğu cemiyet ve komiteler de vardır.¹⁸⁶ Hürriyet ve İtilaf Fırkası Erzurum'da Hatunoğularından Binbaşı Haydar Bey, Binbaşı Muharrem, eski komitecilerden Süleyman Efendi tarafından kurulmuştur. Fırka, doğuda milli mücadelede yararlı olan Albayrak Mektebinin kapatılmasına ve mektebin vakıf gelirlerine el konulmasına sebep olmuşlarsada, Erzurum şubesinin maddi destekçisi Süleyman

¹⁸²Enver Konukçu *Kazım Karabekir, Doğu'nun Kurtuluşu, Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu, Sarıkamış, Kars ve Ötesi*, Erzurum,1990, s. 156-165.

¹⁸³Halil Kemal Türközü, *Osmanlı ve Sovyet Belgeleri*, Ermeni Mezalimi, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1982, s. 78.

¹⁸⁴Yavuz Aslan, *Erzurum'da Ermeni Mezalimi Hakkında Kantarcızâde Hacı Mustafa'nın Hatıraları*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi, Cilt 1, Sayı: 6, Erzurum, 1993, s. 91-92.

¹⁸⁵ Geniş bilgi için bkz. Zeki Çevik, *Milli Mücadele'de Müdafaa-i Hukuk'tan Halk Fırkası'na Geçiş (1918-1923)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2002, s. 47-269.

¹⁸⁶Abdülhalûk M. Çay, Yaşar Kalafat, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kuvay-ı Milliye Hareketleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara,1990 s.7.

Efendi ile görüşen Süleyman Necati Bey ve Küçük Kâzım Bey şubeyi kapatmışlardır.¹⁸⁷

Millî Mücadele karşıtı olan ve Kürdistan muhtariyeti amacını savunan Kürdistan Teali Cemiyeti 1919 Mayıs'ta İstanbul'da Reis Şeyh Abdullah Efendizade, Seyyit Abdülkadir Efendi, Dr. Şükrü Mehmed, Bitlisli Yüzbaşı Emin, Muhittin Nami Beyler tarafından kurulmuştur. Diyarbakır, Bitlis, Elazığ'da şubeler açan cemiyet Jin ve Kürdistan dergileri ile politikalarını yaymıştır.¹⁸⁸

Ahıska Hükümeti Halit Bey'in liderliğinde Ardahan'da yapılan silahlı direniş esaslı ilk kongre olan birinci kongreye Ebulhindili Cafer (Erçikan) Bey, Dr. Hakkı Cenab, Dr. Fuat Sabit, Dr. Abidin, Filibeli Hilmi, Arif Bey, Rasim (Acar) Bey katılmış, silahların teslim edilmemesine, Ahıska ve Elviye-i Selâse'nin terk edilmemesine, mücadele için teşkilatlar kurulmasına karar verilmiştir. İkinci Ardahan Kongresi 7-9 Ocak 1919'da Kars Milli Şurası, Ahıska, Çıldır, Oltu, Kars, Ahılkelek, Kağızman ve Güreğel temsilcilerinin katılımıyla toplanmıştır. Kars'ta Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti'nin kurulması için büyük kongre toplanmasına, Gürcü ve Ermenilere karşı gönüllü birliklerin oluşturulması, Batum'da Sada-yı Millet, Trabzon'da İstikbal ve Erzurum'da Albayrak gazetelerinin çıkarılmasına karar verilmiştir.¹⁸⁹ Ahıska Türkleri Gürcülere karşı teşkilatlanırken, Iğdır ve Nahçıvan halkı Ermeni zulmüne karşı Emir Bey Ekberzâde'nin başkanlığında 3 Kasım 1918'de Iğdır'da Aras Türk Hükümeti'ni kurmuş; 9. Tümen Komutanı Miralay Rüştü Bey silah ve cephane yardımıyla bulunmuştur. Ermeni çetelerinin artan faaliyetleri sonucu istenen başarı sağlanmasada hükümet Cenubî Garbi Kafkas Hükümeti'ne katılıp Ermenilere karşı mücadeleyi sürdürmüştür.¹⁹⁰

Kars İslam Şurası (Kars Milli Şurası) 5 Kasım 1918'de Piroğlu Fahrettin (Erdoğan) Bey başkanlığında Ali Rıza (Ataman), Haliloğlu Muhlis, Orenburglu Mamiloğlu, Tevhiddin Bey ve Kepenekçi Emin Ağa tarafından kurulmuş;¹⁹¹ 15 Kasım 1918'de 1.Kars Kongresi'ni, 30 Kasım-2 Aralık 1918'de 2. Kars Kongresi'ni

---

¹⁸⁷Haluk Selvi, *Millî Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara,2000, s.46.

¹⁸⁸ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, Arba Yay., İstanbul,1995, s. 429-431.

¹⁸⁹Ahmet Ender Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara,1998, s. 38 – 42.

¹⁹⁰İbrahim Ethem Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan(1918-1921)*, s.90-135.

¹⁹¹Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s. 487.

toplayarak direnişin halka yayılmasını sağlamıştır.¹⁹² Halkın bilinçlendirilmesi için Batum'da çıkarılan Sada-yı Millet, Erzurum'da çıkarılan Albayrak¹⁹³ ve Trabzon'da çıkarılan İstikbal gazeteleri çıkarılmıştır.¹⁹⁴ Cihangirzâde İbrahim Aydın Bey hükümet başkanı olmuş, aynı gün 18 maddelik Teşkilat-ı Esasiye Kanunu kabul edilmiştir.¹⁹⁵ Süleyman Necati (Güneri), Dursunbeyzâde Cevad, Küçük Kâzım (Yurdalan) ve Hüseyin Avni (Ulaş) Beylerin içinde yer aldığı Erzurum merkezli İstihlâs-ı Vatan Cemiyeti, İttihat ve Terakki Fırkası'nın Anadolu'da gizli teşkilatlar kurulması talimatıyla ortaya çıkmış fakat Erzurum'da siyasi alanda etkili olamamıştır.¹⁹⁶ Hoca Raif Efendi, eski Beyrut Valisi İsmail Hakkı, eski Hicaz Valisi Mahmut Nedim, Beyazıt mebusu Şefik, Diyarbakır mebusları Zülfü, Feyzi ile Cevat Bey'lerle bir araya gelerek işgallere karşı silahlı mücadelede¹⁹⁷ bulunmak için Vilâyet-ı Şarkıyye Müdafaa-ı Hukuk-ı Milliye'yi kurmuşlardır.2 Aralık 1918'de kurulan cemiyetin fikirleri, başyazarlığını Süleyman Nazif Bey'in yaptığı Hadisat ve Le Pais gazetelerinde Türk ve Avrupa kamuoyuna duyurulmuştur.¹⁹⁸

Vilâyet-ı Şarkıyye Müdafaa-ı Hukuk-ı Milliye (VŞMHM) Cemiyeti 2 Aralık 1918'de İstanbul'da Harputlu Ahmet Nedim Bey başkanlığında resmen kurulmuş; silahlı mücadele ile Doğu Anadolu'nun Türk yurdu olduğunu kanıtlamak, halkın gelişip kalkınmasını sağlamak, Ermenilerin katliamına engel olmak amaçlamıştır.¹⁹⁹ Paris Konferansı'nda Ermeni isteklerinin dile getirilmesi cemiyetin Doğu Anadolu'daki teşkilatlanmalarını hızlandırmış; Elazığ, Sivas ve Diyarbakır'da yeni şubeler açılmış²⁰⁰ Kâzım Karabekir Paşa kolordunun silahları vermeyeceğini, milli mücadele için Erzurum'da kongre yapılmasını tavsiye etmiştir.²⁰¹ 17-21 Haziran'da 21 temsilci ile kongre toplanmış; bölgenin siyasi, sosyal, kültürel ve iktisadi

---

¹⁹²Esin Dayı, *Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma*, Kültür Eğitim Vakfı Yayınları, Erzurum,1997, s.91.

¹⁹³Şerafettin Turan, *Kurtuluş Savaşında Kongreler*, Cumhuriyetin 50.Yıldönümü Semineri, Ankara,1975, s.148.

¹⁹⁴Ömer Sami Coşar, *Millî Mücadele Basını*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1981, s.191-201

¹⁹⁵Dursun Ali Akbulut, *Albayrak Olayı*, Temel Yayınları, Erzurum,1991, s.3-7.

¹⁹⁶Sabahattin Özel, *Millî Mücadelede Trabzon*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s.54-55.

¹⁹⁷Ömer Sami Coşar, a.g.e., s.203.

¹⁹⁸Yavuz Aslan, *Demokrat Cenub-i Garbi Kafkas Cumhuriyeti*, Toplumsal Tarih, Sayı:67,1999, s.39.

¹⁹⁹Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, Cilt I, Kültür Ofset Yayın, Ankara,1993, s. 4.

²⁰⁰Fahrettin Kırzioğlu, a.g.e., s. 5.

²⁰¹İsmail Şen, *Vilâyet-ı Şarkıyye Müdafaa-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyeti ve Faaliyetleri*, Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu, Ankara,1992, s.70.

durumunu ele alınarak, Osmanlıdan ayrılmamak, Ermeni saldırılarına direnmek, milli hakları savunmak ve halkı silahlandırma kararları alınmıştır.²⁰²

Erzurum Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nin muhafazakâr üyeleri 21 Ocak 1921'de Müfti Sadık, İsmail Efendizâde Tevfik, Korukçuzâde Rıza, Milletvekili Durak, eski milletvekili Seyfullah, Leylizâde İbrahim, Dervişağa Hatibi Ahmed, Hatipzâde Ragıp, Gümrükçüzade Münib, Remzizâde Abdürrahim, eski belediye başkanı Ömerbeyzade Ömer, Emekli Yüzbaşı Mustafa, Ziyazade Fevzi, Esnafılar Şeyhi Arif, Evkafzâde Tevfik'in²⁰³ üyesi olduğu Erzurum Muhâfaza-i Mukaddesât ve Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'ni kurulmuş,²⁰⁴ başkanlığına Erzurum Kongresi'nde büyük hizmetleri olan Hoca Raif Efendi getirilmiştir.²⁰⁵ Cemiyet bölgenin Türklüğünü korumak ve kanıtlamak için mücadeleyi bırakmayacağını ve bunu teşkilatlanarak devam ettireceğini söylemiştir.²⁰⁶ Halide Edip mücadele için Erzurum'da kurulan diğer cemiyetler arasında Muhâfaza-i Mukaddesât ve Müdafâa-i Hukuk Cemiyeti'nin olduğunu söylemiştir.²⁰⁷ Mustafa Kemal Paşa Muhâfaza-i Mukaddesât Cemiyeti'nin kuruluşu, faaliyetleri ve yardım beklentisinden Vali Hamit Bey'in telgrafıyla haberdar olmuştur.²⁰⁸ Hoca Raif Efendi ve arkadaşları Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Merkez Heyeti'nin adını Muhâfaza-i Mukaddesât Cemiyeti olarak değiştirip Hilafet ve Saltanat makamını savunmaya çalışınca Mustafa Kemal Paşa, Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'nın Hoca Raif Efendi ve arkadaşlarını bu teşebbüslerden vazgeçirmesi yönünde uyarmasını istemiştir.²⁰⁹ Karabekir cemiyetin ismine eklenen Muhâfaza-i Mukaddesât ifadesinin doğru olmadığını belirterek kaldırılması tavsiyesinde bulunmuş;²¹⁰ Mustafa Kemal Paşa da Raif Efendi'nin cumhuriyetçiliğin içindeki saltanat fikrini doğru bulmadığını belirtmiştir.²¹¹

²⁰² Kazım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, Yapı Kredi Yayınları, 2 Cilt, 2008, s.60.

²⁰³ İstanbul'un İşgaline Erzurum'un Tepkisi, 23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum, I. Uluslararası Sempozyumu, (23-25 Temmuz 2002), s.621-637.

²⁰⁴ Ömer Hakan Özalp, *Hoca Şeyh Siyasetçi Erzurumlu Yeşilzade Mehmet Salih Efendi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1999, s.47.

²⁰⁵ Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası, Ankara, 1992, s.933.

²⁰⁶ Kazım Karabekir, a.g.e., s. 933.

²⁰⁷ Halide Edip, *Türkiye'de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri*, Can Yayınları İstanbul, 2009, s.120.

²⁰⁸ Haluk Selvi, *Millî Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*, Atatürk Araştırma Merkezi, s.34.

²⁰⁹ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk (1919-1927)*, Kaya Yayınları, Ankara, 2000, s.405.

²¹⁰ Kazım Karabekir, a.g.e., s. 934-936.

²¹¹ Kazım Karabekir, *Paşaların Kavgası (İnkılâp Hareketlerimiz)*, Yayına Hazırlayan; Faruk Özerengin 4.baskı, İstanbul, 1995, s.77.

Doğu vilayetlerinin elden çıkmasını önlemek için Yenibahçeli Nail Bey Batum'a, Filibeli Hilmi Bey Erzurum'a, tüccar Cafer Bey Trabzon'a görevlendirilmiş, İkinci Ardahan Kongresi'nde aktif olmuşlardır. Nemlizâde Sabri, Eyüpzâde İzzet, Murathanzâde Ziya, Abanozzâde Hüseyin, Eyüpzâde Ömer Fevzi, Hacıalihafizzâde Mehmet Salih, Molla Bekirzâde Mehmet Avni ve Müftüzâde Hacı Mehmet Efendiler öncülüğünde Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti 12 Şubat 1919'da kurulmuş,²¹² cemiyete halk desteği de olmuştur.²¹³ 30 Ekim 1918 'de Mondros Mütarekesi ardından Anadolu için işgal süreci başlamış; Liman Von Sanders'in ayrılmasının ardından Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığı'nı Mustafa Kemal Paşa emir ve komuta etmeye başlamıştır.²¹⁴ Paşa, Anadolu'ya geçmeden önce İstanbul'daki altı ayı Milli Mücadele hazırlık döneminin başlangıcı olarak geçirmiştir.²¹⁵

Mustafa Kemal Paşa, Tevfik Paşa'nın kabineyi kurmakta zorlandığını öğrenince, Sultan Vahideddin'e yolladığı şifreli telgrafta sadrazamlığa Ahmet İzzet Paşa'nın getirilmesini, Fethi, Tahsin, Rauf, Canbulat, Azmi, Hayri Beyler ve kendisinden kabine kurulmasını istemiştir.²¹⁶ Sultan Vahideddin Ahmet İzzet Paşa'nın muhalefeti nedeniyle Mustafa Kemal Paşa'nın Harbiye Nazırı olma dileğini gerçekleştirememiş;²¹⁷ Ahmet İzzet Paşa Mustafa Kemal Paşa'nın İtilaf orduları karşısında başarılı bir komutan olarak bulunmasını düşünmüştür.²¹⁸

Mustafa Kemal Anadolu'ya daha erken gidememesinin pişmanlığını arkadaşı Dr. Rasim Ferit (Talay)'e söylemiş²¹⁹ İstanbul'da iktidara gelmek düşüncesini bırakarak Anadolu'daki milli mücadele için çalışmaya başlamıştır.²²⁰ Mustafa Kemal Paşa Antep'te bulunduğu sırada milli müdafaa teşkilatının çekirdeğini oluşturmuş²²¹ Anadolu'ya geçmeden her türlü desteği verecek 20. Kolordu Komutanlığında bulunan

---

²¹²Yücel Özkaya, *Ulusal Bağımsızlık Savaşı Boyunca Yararlı ve Zararlı Cemiyetler*, Atatürk Araştırma Merkezi, 1987, s. 154.

²¹³Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt III, Kaya Yayınları, Ankara, 2000, s. 903.

²¹⁴*Türk İstiklal Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Genel Kurmay Yayını, Ankara, 1962, s. 46.

²¹⁵Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, TTK; Ankara, 1984, s. 151.

²¹⁶Yusuf Hikmet Bayur, *Atatürk, Hayatı ve Eseri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1963, s. 164.

²¹⁷Şevket Süreyya Aydemir, Makedonya'dan Orta Asya'ya Kadar Enver Paşa, Cilt I, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972, s. 485.

²¹⁸Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni*, Siyasi Hatıralarım, Emre Yayınları, Cilt I, İstanbul, 1993, s. 72.

²¹⁹Yusuf Hikmet Bayur, a.g.e., s. 189.

²²⁰Falih Rıfki Atay, *Çankaya*, Pozitif Yayıncılık, İstanbul, 2008, s. 158.

²²¹Falih Rıfki Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, Pozitif Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 63.

Ali Fuat (Cebesoy) Paşa, Erzurum'da 15. Kolordu Komutanlığı'nda bulunan Kazım (Karabekir) Paşa verecektir.²²²

Mustafa Kemal 19 Mayıs 1919'da IX. Ordu Müfettişi olarak Samsun'a geldiğinde, yayınladığı beyanname ile yurttan millî teşkilâtın kurulması gereğini dile getirerek ülkede büyük heyecan yaratmıştır.²²³ 14 Haziran 1919'da İstanbul'a gelmeyeceğini, milletin istiklâline kavuşması, saltanatın ve hilafetin yok olmaktan kurtulması için Anadolu'da kalacağını bildirdiği telgrafi Padişaha göndermiştir.²²⁴ Mustafa Kemal Paşa ve beraberindekiler Amasya'da büyük ilgi ile karşılanmış, Amasya Müftüsü Hacı Hafız Tefvik Efendi Amasya halkının vatan savunması, din koruyuculuğu ve devlet yolunda mücadele edeceklerini, Mustafa Kemal'in emrinde olduklarını söyleyerek, bağlılık yemini etmiştir.²²⁵

Amasya Tamimi ile Millî Mücadele'nin sebebi, amacı ve yöntemi belirlenmiş, ulus egemenliğine dayanan yeni Türk Devleti'nin kurulması yolunda istiklal beyannameyi olmuştur. Kendisine liderlik yolunu açan Erzurum kongresi için yola çıkan Mustafa Kemal Paşa ve beraberindekiler, XV. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir, Erzurum Valisi Münir Bey, Bitlis Valisi Mazhar Müfit (Kansu) ve Erzurum Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti heyeti tarafından Ilıca'da karşılanmıştır.²²⁶ Vilâyât-i Şarkiyeye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetini, bağımsızlık için mücadele eden ve Doğu Anadolu'nun Ermeni yurdu olmayacağını söyleyen Albayrak gazetesi desteklemiştir.²²⁷ Gazete Erzurum'da kongre toplamaya karar vermiş, Şark Fatihî Kâzım Karabekir'in çalışmalarında etkisi büyük olmuş ve Mirliva (Tuğgeneral) Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarını kongreye davet etmiştir. Kazım Karabekir ordusunu mütareke şartlarına uymayarak dağıtmamış, ABD adına Ermeni sorununu araştırmak üzere Erzurum'a gelen General Harbour ve heyetine, Belediye Reisi Zakir Bey'le bölgenin Türklüğü hakkında bilgi vermiştir.²²⁸ Doğu Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye

---

²²²Feridun Kandemir, *Hatıraları ve Söyleyemedikleriyle Rauf Orbay*, Yakın Tarihimiz Yayınları, İstanbul, 1965, s. 28.

²²³Gothard Jaeschke, *Havza'da Mustafa Kemal Paşa*, Belleten, Belleten, Sayı: 46, Cilt 182, Nisan, Ankara, 1982, s. 348.

²²⁴Osman Özsoy, *Saltanat'tan Cumhuriyet'e Giden Yolda Kurtuluş Savaşı'nın Perde Arkası*, Aksoy Yayınları, İstanbul, 1999, s. 172.

²²⁵Hüseyin Menç, *Millî Mücadele Yıllarında Amasya, Olaylar-Belgeler-Portreler*, Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, Amasya, 2007, s. 115.

²²⁶Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt: I, s. 4 ve 63.

²²⁷Dursun Ali Akbulut, *Albayrak Olayı*, Temel Yayınları, Erzurum, 1991, s. 4-5.

²²⁸Selami Kılıç, *Albayrak Gazetesi*, Beyaz Doğu, Sayı: 10, Nisan-Mayıs-Haziran, Erzurum, 2007, s. 13.

Cemiyeti Doğu Anadolu için 10 Temmuz 1919'da Erzurum kongresini toplamaya karar vermiştir.²²⁹

Mustafa Kemal Paşa, 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir'e Samsun'dan gönderdiği telgrafta milletin ve vatanın kötü durumundan dolayı²³⁰ geniş yetkili müfettişliği millete hizmet için tereddütsüz kabul ettiğini belirtmiş²³¹ Vilâyat-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'ne 19 Mart 1919'da gönderdiği telgrafta Le Pays ve Hadisat gazeteleriyle Doğu Anadolu'nun bağımsızlığı için verdikleri çabayı, İtilaf Devletlerine muhtıra vermelerini ve Avrupa'ya heyet gönderilmesi fikrini takdir ettiğini belirtmiştir.²³² 15. Kolorduya sahip olan Millî Mücadele'nin ilk kalesi Erzurum'un kendisine yaptığı hemşehrilik teklifini Mustafa Kemal Paşa memnuniyetle kabul etmiştir.²³³ Erzurum Kongresi'ne, Erzurum'dan 24, Trabzon'dan 17, Sivas'tan 10, Van'dan 2, Bitlis'ten 3 üye, Erzurum'a bağlı sancak ve kazalardan çeşitli meslek ve memuriyetlerden toplam 56 delege katılmış, Elazığ, Diyarbakır ve Mardin delegeleri kongreye katılamamış; Mustafa Kemal Paşa oy birliğiyle kongre başkanı seçilmiştir.²³⁴ Erzurum Kongresi vatanın bütünlüğünü ve bağımsızlığı sağlama-koruma, direniş birliklerini etkin ulusal iradeyi egemen kılma kararları üzerinde durmuştur.²³⁵ Erzurum Kongresi'nde Doğu Anadolu'da Ermenistan kurulmasına, Karadeniz'de Pontus Rum Devleti ve doğuda İngiliz kışkırtmasıyla Kürdistan kurulmasına karşı mücadele etme kararı alınmıştır.²³⁶ Mustafa Kemal Paşa, Erzurumluların vatan ve milletin bağımsızlığı için uğraştığını, milletin birliğini bütünlüğünü amaçladığını belirtmiştir.²³⁷

Mustafa Kemal Paşa Erzurum Kongresi çalışmaları tamamladıktan sonra Sivas Kongresinin hazırlıkları için beraberindekilerle 2 Eylül 1919'da Sivas'a gelmiş ve başkan seçilmiştir.²³⁸ Erzurum Kongresi'nin kararıyla Doğu illerindeki cemiyetlerin merkez ve şubeleri Doğu Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti çatısı

²²⁹ Fahrettin Kırzioğlu, a.g.e., s. 104.

²³⁰ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, s. 617.

²³¹ Mustafa Kemal Atatürk, *Söylev ve Demeçleri*, TTK Yay., Ankara, 2006, Cilt: I, s.13-Cilt: III, s. 33.

²³² Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, s. 615.

²³³ Taha Akyol, *Ama Hangi Atatürk*, Doğan Kitap, İstanbul, 2008, s. 47.

²³⁴ Selami Kılıç, *Mustafa Kemal Atatürk ve Erzurum Kongresi*, Atatürk Üniv, AİTE Dergisi, Temmuz 1997, s. 91.

²³⁵ Suna Kili, *Türk Devrim Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2000, s. 44.

²³⁶ Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt I, TTK Yayınları, Ankara, 1987, s. 93.

²³⁷ Mustafa Kemal Atatürk, *Söylev ve Demeçleri*, Cilt I, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1983, s. 5- s.30.

²³⁸ Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986, s.204.

altında toplanmış; vatani ve milleti parçalanmaktan kurtararak Yunan ve Ermeni zalimliklerine karşı halkı korumak amaçlanmıştır.²³⁹ Mustafa Kemal, milletin bağımsız olarak topraklarımızda yaşayabilmesinin milletin bağımsızlığını müdafaaya yönelmesiyle mümkün olacağını söylemiş; Amasya Tamimi'nde milletin istiklâlini yine milletin azim ve kararı kurtaracağı ifadesi ile artık Türk milletinin kendi geleceğini kurtarmak için harekete geçtiğini belirtmiştir.²⁴⁰ Misâk-ı Millî, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışı ve Millî Mücadele'nin bütün aşamalarında, Sivas Kongresi'nin derin izleri görülmüş; Erzurum Kongresinde seçilen Temsil Heyeti'nin görev ve yetkileri Sivas Kongresinde seçilen üyelerle vatanın bütününe içine alacak şekilde genişletilmiştir.²⁴¹ Kongrenin Sivas'ta toplanmasının nedeni Anadolu'nun her bakımdan en emin bir yeri olması, Anadolu'nun dört bir yanına ulaşımın yapılabilmesi ve Albay Refet'in başında olduğu III. Kolordu'nun da burada bulunması olmuş, manda sistemi kesinlikle reddedilmiş, tek hedefin bağımsız yaşamak olduğu bir kez daha belirtilmiştir.²⁴²

Mustafa Kemal Paşa Anadolu'da millet temsilcilerinden oluşan bir meclis toplamayı ve hükümetle millî mücadeleyi tek merkezden idare etmeyi amaçlamıştır.²⁴³ Mustafa Kemal istiklalın tek çare olduğunu, manda yönetiminin asla kabul edilemeyeceğini söylemiştir.²⁴⁴ General Harbour Sivas'a yolculukları ve Mustafa Kemal ile ilgili bildiklerini raporunda anlatırken Mustafa Kemal'in vatanın kurtuluşu için askerlik ve IX. Ordu Müfettişliğinden istifa ettiğini anlatmıştır.²⁴⁵ Mustafa Kemal Paşa, 10.10.1919'da Cemal Paşa'ya çektiği telgrafta Anadolu'nun coğrafi konumu, Boğazlar ve Ruslar'ın İtilaf Devletleri yanında olmasından dolayı Osmanlının I. Dünya Savaşı'na katılmasının kaçınılmaz olduğunu ve tarafsız kalınamayacağını belirtmiştir.²⁴⁶

---

²³⁹Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s. 507.

²⁴⁰ Utkan Kocatürk, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, s.3

²⁴¹M.ustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt I, s. 89.

²⁴²Mahzar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, C.II, TTK, Ankara 1997, s. 211.

²⁴³Yahya Akyüz, *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi*, Yüksek Öğretim Kurulu Yay., Ankara 1989, s.73.

²⁴⁴Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar*, Cilt I, s.191-192.

²⁴⁵Fethi Tevetoğlu, *Millî Mücadele'de Mustafa Kemal Paşa-General Harbord Görüşmesi-III*, T.C. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, 2010, s.537-538; Rauf Orbay, a.g.e., s.381-382.

²⁴⁶İsmet Parmaksızoğlu, *Atatürk'ün Birinci Dünya Savaşı'na Girişimiz Üzerine Görüşleri*, Milli Kültür, sayı:40, Haziran 1983

Misak-ı Millî ile Türk milliyetçiliği fikrini, sınırları belli vatan kavramı ile birleştirerek mücadelenin önemini birkez daha ortaya koymuştur.²⁴⁷ Atatürk, bağımsızlığı kazanmakta ırk, tarih, dil, yurt ve menşe birliğinin; tarihi ve siyasi geçmişin etkili olacağını dile getirmiştir.²⁴⁸ Daha önceki hayalperestler gibi Türkleri hududu belli olmayan topraklarda, tek devlet çatısı altında birleştirecek amacın peşinden koşmanın felaketten başka bir şey getirmeyeceğininde belirtmiştir.²⁴⁹

3.3.TBMM Hükümeti'nin Doğu Anadolu Politikası

Mustafa Kemâl Paşa, Sivas Kongresi'nin ardından Mutki Aşiret Reisi Hacı Musa Bey, Bitlis'te bulunan Küfrevîzade Şeyh Abdülbaki Efendi, Şırnaklı Abdurrahman Ağa, Derveşli Ömer Ağa, Resul Ağa, Şeyh Ziyaettin Efendi, Garzan'da bulunan Cemil Çeto Bey ve eski milletvekillerinden Sadullah Efendi ile Şeyh Mahmut Efendi'ye telgraf göndererek kongrede alınan kararları bildirmiş ve Millî Mücadele'ye davet etmiştir.²⁵⁰ Ankara'da TBMM açıldıktan sonra 20 Ocak 1921'de kabul edilen Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nda vilâyet ve nahiyelerin mahallî anlamda muhtariyet sahibi oldukları belirtilmiştir²⁵¹ daha sonra iç ve dış bölücü unsurların işini kolaylaştıracağı gerekçesiyle 1924 Anayasasında yer verilmemiştir.

Milli Mücadele Elcezire Kumandanı Nihat Paşa Akkidan aşiretiyle Fırat vadisindeki Fransızları yenilgiye uğrattıklarını, Cebve aşiretine maaş bağlayıp Fransızlarla iş birliği yapmalarını önlediklerini, aşiret bölgesinde devlet adına vergi tahsilinin başladığını anlatmıştır. Milli aşireti isyanını bastırmada Viranşehir ile Mardin aşiret reislerinden Dirikli, Hacı Necim, Salih ve Davut Ağaların; Haço aşireti isyanının bastırılmasında ise aşiret reislerinden Çelebi, Ahmet Süleyman ve İzzeddin Bey'in askerî birliklerle beraber hareket etmiş; Midyat Siirt arasındaki Arapyan aşireti reisi Çelikli Abdülkerim bölge güvenliğinin sağlanmasına yardımcı olmuş; İngiliz binbaşısı Tuvbel öncülüğünde Kürtçülük propagandası yapanlar başka Kürt aşireti tarafından yakalanarak hükümete teslim edilmiştir.²⁵² Siverek Belediye

²⁴⁷ Turhan Feyzioğlu, *Atatürk ve Milliyetçilik*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1987, s.31.

²⁴⁸ Afet İnan, *Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, s.455.

²⁴⁹ Süleyman Arslan, *Atatürk Milliyetçiliği*, 100. Yıl Atatürk Konferansları, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı Yayını, Ankara, 1981, s.18.

²⁵⁰ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, s. 937-945.

²⁵¹ Suna Kili-Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara, 1985, s. 93.

²⁵² *TBMM GCZ*, 22.7.1922, C:3, s. 554-555.

Başkanı Mehmet Emin Efendi ve Nusaybin Kaymakamının orduya yardımın dile getirilmiş,²⁵³ Elcezire Cephesi bölgesinde hükümete bağlılık göstermeyen sadece Milli ve Haço aşiretleri kaldığı Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin oturumlarında gündeme gelmiştir.²⁵⁴

TBMM'de Kürdistan meselesinin olmadığı, doğu ki Kürtlerin Türk birliğinden ayrılmak istemedikleri, geleceklerinin Türklerle birlikte olması için hükümete yardımcı olacakları anlatılmış, İzoli Aşireti Reisi Hacı Fiya Sebati, Bariçkân Aşireti Reisi Halil, Bükler Aşireti Reisi Hüseyin, Ulemayı Ekrattan Halil, Zeyve Aşireti Reisi Halil, Ulemayı Ekrattan Hafız Mehmet, Eşraf-ı Ekrattan Hüseyin, Eşraftan Bulutlu İbrahim, Eşraf-ı Ekrattan Zebuhlu Halil, Aluçlu Aşireti Reisi Mehmet, Ulemayı Ekrattan Bekir Sıtkı, Ulemayı Ekrattan Rüştü, Eşraf-ı Ekrattan İzdelili Fehim, Cürdi Aşireti Reisi Mehmet, Deyükân Aşireti Reisi Hüseyin, Eşraftan Necil, Eşraftan Sadık'ın imzalı telgrafları gösterilmiştir.²⁵⁵ Van'dan gelen Kürdistan meselesinin kabul edilmediği, Londra Konferansı'na Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin gönderdiği delegelerin kendilerini de temsil ettiği, bunu İtilâf Devletlerine bir telgrafla bildirdiklerini anlattıkları telgraf meclis oturumunda okunmuştur.²⁵⁶ Kürdistan meselesinin olmadığı Midyat'ta Salhan Aşireti Reisi Ramazan Ağa, Çemişkezek Belediye Müfettişliği, Hüseyinkef aşiretleri ve ahalisi, Şirvan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Kangal Canik Aşiret Reisi Mustafa Bey, Bitlis'ten Abdülbaki Efendi, Palo ahalisi, Bitlis'te Meşayihden Şeyh Alâeddin, Hizan'da Selâhaddin Ağa, Ahlat ve Şırnak eşrafı, Şırnak Aşiret Reisi, Hısnımansur ahalisi, Kâhta aşiret reislerinin telgrafıyla tekarlanmıştır.²⁵⁷

Arap ve Kürt aşiretleri Londra Konferansında görüşülen Arap ve Kürtleri ayırma fikrini protesto ettiklerini Mirliva Hacim Paşa vasıtasıyla gönderdikleri telgrafta dile getirmişlerdir.²⁵⁸ Ancak Koçkiri aşiretlerinden yedisi TBMM'den burada Kürt valinin yönettiği il kurulmasını, Batı Dersim aşiretleri Diyarbakır, Elazığ, Van ve Bitlis'te bağımsız bir Kürdistan istemiştir.²⁵⁹ Hüseyin Rauf Bey gizli oturumda Türk ve Kürdün amaçlarının, dinlerinin bir olduğunu bu sebeple bağımsız

²⁵³TBMM GCZ, 22.7.1922, C:3, s. 556.

²⁵⁴TBMM GCZ, 22.7.1922, C:3, s. 562

²⁵⁵TBMM Zabıt Ceridesi, C.9, s.132-133.

²⁵⁶TBMM Zabıt Ceridesi, C.9, s.140-141.

²⁵⁷TBMM Zabıt Ceridesi, C.9, s. 214.

²⁵⁸TBMM Zabıt Ceridesi, C.9, s. 374.

²⁵⁹ Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü III*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara,1995, s.486.

Kürdistan'ın mümkün olmadığını belirtmiştir.²⁶⁰ Erzurum milletvekili Hüseyin Avni (Ulaş) Bey, Kürtlerin Türk kültürü ile büyüdüğünü bunu sonucunda da kültür birliğinin oluştuğunu dikkat çekmiş²⁶¹ Musul meselesi görüşülürken Bitlis milletvekili Yusuf Ziya Bey, Kürtle Türk'ü ayırmanın ikisinin de geleceğinin bitmesi anlamına geldiğini söylemiştir.²⁶²

Ankara Hükümeti batılı devletlerin toprakları işgal ederek emperyalizmi sürdürmesi üzerine, kendine müttefik devletler aramaya başlamış; Rus hükümetinin olumlu yaklaşımları üzerine Sovyet tarafı ile dostluk anlaşması yaparak milli mücadele için yardım sağlamak için Hariciye Vekili Bekir Sami Bey, İktisat Vekili Yusuf Kemal Bey, Doktor İbrahim Tali, Milletvekili Osman Bey, Erkan-ı Harbiye Kaymakamı Seyfi Bey'den oluşan heyeti Rusya'ya göndermiştir.²⁶³

3.4.Sevr Antlaşması ve Doğu Anadolu

Mondros Ateşkesi'nin 24. Maddesinin gereği altı doğu ilinde güvenliği tehdit eden durum halinde İtilaf Devletleri'nin işgal hakkını almasının anlamı bölgede Ermeni devleti kurmaktır.²⁶⁴ Anadolu ise Mustafa Kemal öncülüğünde Millî Mücadele için var gücüyle çalışmakta; Doğu Anadolu ve Karadeniz'de Ermeni ve Rum isteklerine karşı 23 Temmuz 1919'da Erzurum Kongresi toplanmış, Ermeni ve Rumların kendi devletlerini kurma hayaliyle işgal ettikleri Anadolunun ayrılmaz bir bütün olduğu, topyekün mücadele edileceği vurgulanmıştır.²⁶⁵

18 Ocak 1919'da toplanan Paris Barış Konferansı'nda Sevr'in temeli atılmış, İttifak devletleriyle savaşı bitiren antlaşmalar imzalanınca Osmanlı Devleti'ni parçalamak için Anadolu'ya yönelmişlerdir.²⁶⁶ İtilaf Devletlerinin yaptığı gizli antlaşmalardan 1916 Sykes-Picot, 1915 Londra ve 1917 St. Jean de Maurienne Antlaşması'nın uygulanmasında sıkıntılar oluşmuş, 1915 İstanbul Antlaşmasının

---

²⁶⁰Hüseyin Rauf Bey (Sivas), 25.12.1922, TBMM GCZ, Cilt: 3, s. 1153.

²⁶¹Hüseyin Avni Bey (Erzurum), 4.3.1923, TBMM GCZ, Cilt:4, s. 94.

²⁶²Yusuf Ziya Bey (Bitlis), 6.3.1923, TBMM GCZ, Cilt:4, s. 162-164.

²⁶³Ahmet Sedef, *Millî Mücadelede Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Dış Siyaseti ve İlişkileri*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1992, s. 29.

²⁶⁴Ali Fuat Türkgeldi, *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1948, s. 62.

²⁶⁵Kâzım Karabekir, a.g.e., s.99-100.

²⁶⁶Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922)*, TTK, Ankara, 1988, s.105-106.

Rusya savaştan çekilince nasıl değişeceği belirsiz kalmıştır.²⁶⁷ 433 maddelik Sevr Antlaşması'nın ilk müsvettesini oluşturan Fransız Dışişleri genel sekreteri Berthelot, Kürdistan dedikleri bölgenin İngiltere ve Fransa arasında paylaşılmasını öngörmüştür. Fransa'nın Musul civarına yaklaşmasını istemeyen İngiltere, Fransız temsilcisinin teklifine karşı çıksada Berthelot birbirinden bağımsız aşiretlerin başka şekilde örgütlenemeyeceğini söylemiştir.²⁶⁸ San Remo Konferansı'nda sözde Kürdistan ve Ermenistan meselesi üzerinde durulmuş; Ermenistan'ın güneyinden Fırat'ın doğusuna kurulacak özerk Kürdistan, burada yaşayan Kürtler Milletler Cemiyeti'nden Osmanlı yönetiminden çıkmak isteğinin kabulünü alırsa Babiâli bu karara uyacaktır.²⁶⁹ Batılı devletler ve Osmanlı Hükümeti'nin 10 Ağustos 1920'de imzaladığı Sevr Antlaşması emperyalistlerin açgözlülükten toprakların paylaşımında anlaşamadıklarını ortaya koymuştur.²⁷⁰ Sina Akşin'e göre Sevr az geciktirilen ölüm, Mustafa Kemal Atatürk'e göre Türkler için yüzyıllardan beri hazırlanmış büyük suikasttir.²⁷¹ Merkezi İslam Cemiyeti Boğazların Türk hâkimiyetinde olması gerektiğini, Doğu Anadolu'da Ermenistan kurulamayacağını, Kürtlerin Padişaha bağlı olduklarını söylemiştir.²⁷²

Mustafa Kemal Paşa da Sevr Antlaşması'nın ardından Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği telgrafta devlet ve milletin geleceği konusunda batılı devletlerden destek umudu kalmadığını; memleketin geleceğinin doğu sınırimızın Ruslara ve İslâm topraklarına bitişik olmasına bağlı olduğunu belirtmiştir.²⁷³ Mustafa Kemal Paşa 17 Ocak 1921'de United Telgraph muhabirine verdiği demeçte istiklalimizi, adli, siyasi ve iktisadi hayatımızı yok eden Sevr Antlaşması'nı Türk Milleti'nin kabul etmediğini, tek amacın bağımsızlık olduğunu belirtmiş²⁷⁴ Atatürk'ün bu isteği 24 Temmuz 1923'te Lozan Antlaşması'nı imzalamalarıyla gerçekleşmiş; Sevr'i imzalayan aynı devletler, Sevr'in milletlerarası alanda artık geçerli olmadığını Lozan Antlaşması'nı imzalayarak kabul etmiş oluyorlardı.

---

²⁶⁷Yuluğ Tekin Kurat, *Türkiye Topraklarının Paylaşılması Hazırlıkları-Sevr*, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sayı: 58, 1972, s.8.

²⁶⁸Yuluğ Tekin Kurat, a.g.e., s.12.

²⁶⁹Kurat, a.g.e., s.95-97.

²⁷⁰Cem Uzun, *Kemalizm Sol Değil, Antikapitalist*, İde Yayınları, İstanbul, 2004, s.113.

²⁷¹Sina Akşin, *İç Savaş ve Sevr'de Ölüm*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları İstanbul, 2010, s. 209.

²⁷²Sina Akşin, a.g.e., s.8-12.

²⁷³Aptülahat Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, TTK, Ankara, 1991, s. 68.

²⁷⁴Mustafa Kemal Atatürk, *Söylev ve Demeçleri*, C.III, Ankara, s.29.

4. 1923-1938 DÖNEMİ DOĞU ANADOLU

4.1.Lozan Antlaşması ve Doğu Anadolu

Lozan Barış Konferansı'nda İsmet Paşa, Kürtlerin Türklerle birlikte yaşamak istediğini, yüzyıllardır iki halkın, soy, inanç, töre, gelenek ve görenek bakımından ortak bağlar içinde olduğunu söylemiş; kendi istekleriyle Türk yönetimine geçen Kürtlerin Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nde temsilcilerinin yer almasından dolayı Kürtlerin de hükümeti olduğunu belirtmiştir. İngiliz temsil heyeti Kürtlerin Türkiye'de yurttaş olarak bulunduğunu, Türk hükümetiyle her açıdan iş birliğinde olduklarını ve hiçbir zaman yabancı bir hükümet saymadıklarını söylemiştir. Kürtler Meclisteki vekilleriyle yönetime katılmışlar, yurttaşlık haklarını ve yetkilerini etkisizleştirecek sözde özerk bölgeyi istememişler; vatandaşlık statüsünün özerklik statüsünden üstün olduğu vurgulanmaya çalışılmışlardır.²⁷⁵ Lozan Barış Anlaşması'nın 39. maddesi içinde herhangi bir Türk uyruğunun, özel veya ticarî ilişkilerinde dil serbestliğine hiçbir kayıt konulmayacağı; resmî dil olan Türkçeden başka dil konuşan Türk uyruklarına, mahkemelerde kendi dillerini sözlü kullanabilmeleri hakkının sağlanacağından bahsedilmiştir. Bu maddede yer alan üçüncü kısım olan Azınlıkların Korunması başlığında da belirtildiği üzere Lozan Anlaşması ile Kürtler azınlık değil vatandaş sayılmıştır.²⁷⁶

Ermeniler, Karadeniz'e çıkışı olan Büyük Ermenistan'ı kurmaya çalışırken milli direnişçiler Doğu Anadolu büyük kısmının Türklerden oluştuğunu uluslararası konferanslarda kanıtlamaya çalışmış; Taşnak Ermenilerine karşı işgal altındaki Türk topraklarını kurtarmak için harekete geçen Kazım Karabekir komutasındaki Türk ordusu Sarıkamış, Oltu, ve Kars'a ulaştınca TBMM Hükümeti Ermeni Hükümeti'ne barış önerisinde bulunmuş²⁷⁷ Gümrü'deki barış görüşmelerine TBMM'yi temsilen Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir, Erzurum Valisi Hamit Bey, Erzurum Milletvekili Süleyman Necati Bey; Ermenistan adına Eski Başbakan Aleksander Hatisiyan, Eski Maliye Bakanı Avram Gülhandaniyan, İç İşleri Bakan Yardımcısı İstevan Gorganiyan katılmıştır.²⁷⁸ 3 Aralık 1920 Gümrü Antlaşması'yla Türkiye ile

²⁷⁵ Lozan Barış Konferansı, Çev: SehaL. Meray, Yapı Kredi Yayını, Cilt:1, İstanbul,2001, s.348- 350.

²⁷⁶Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Lozan (1922-1923), Dışişleri Bakanlığı Yayını, Ankara,1973, s. 184- 185.

²⁷⁷Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 174-185.

²⁷⁸İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, Cilt I (1920-1945) Türk Tarih Kurumu, Ankara,2000, s. 19.

Ermenistan arasındaki savaş sona ermiş, sınır Aşağı Karasu'dan başlayıp Akbaba Dağı çizgisinden oluşsada kesin belirlenmesi antlaşmadan iki hafta sonra karma komisyonca yapılmıştır. Antlaşmada Misak-ı Milli'nin Kafkasya, İğdır, Tuzluca ve Kars bölgesinin geri alınmasıyla gerçekleşmiş; bu sınır Sovyet Rusya ile yapılan Moskova Antlaşması ve Ermenistan ile yapılan Kars Antlaşması'na temel olmuştur. Gürcistan Çarlık Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı'ndan çekilmesiyle belirsiz kalan Türkiye-Gürcistan sınırından faydalanarak Ardahan'ı, İngilizlerin boşaltmasının ardından Batum'u işgal etmiş²⁷⁹ TBMM Türk - İslam nüfusunun yoğun olduğu Ardahan, Ahıska, Ahılkelek, Batum ve Artvin'e harekât düzenleyerek bu toprakları Mart 1921'de Türk kuvvetlerinin eline geçmiştir.²⁸⁰

TBMM'nin Batum haklarından vazgeçmesi sonucu Sovyet Rusya ile 16 Mart 1921'de dostluk ve işbirliği amacıyla Moskova Antlaşması imzalanmıştır.²⁸¹ Antlaşmaya TBMM adına İktisat Vekili Kastamonu Mebusu Yusuf Kemal (Tengirşek) Bey, Sinop Mebusu Doktor Rıza Nur Bey ve Moskova Büyükelçisi Ali Fuat (Cebesoy) Paşa, Sovyet Rusya adına Hariciye Komiseri Çiçerin, Merkez Yürütme Komitesi Üyesi Celal Korkmazof katılmıştır.²⁸² Türkiye'nin kuzeydoğu sınırı Karadeniz kıyısındaki Sarp Köyü'nden başlayarak Aşağı Karasu Nehrinin döküldüğü yerdeki çizgi olarak kararlaştırılmıştır. Gümrü Antlaşması ile belirlenen Türkiye-Ermenistan sınırı Moskova görüşmelerinde yapılan ufak tefek değişikliklerle onaylanmıştır.²⁸³

4.2.TBMM'de Doğu Anadolu ile İlgili Görüşme ve Tartışmalar

4.2.1.Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Şeyh Sait İsyanı

Millî Mücadele millet olma ve demokrasiye geçiş mücadelesi olmuş, demokrasinin ruhu Millî Mücadele'de, Birinci Büyük Millet Meclisi'nde bulunmuş²⁸⁴ demokrasinin muhalefete olacağını düşünen Mustafa Kemal Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşundan memnun olmuştur. Mustafa

---

²⁷⁹Mehmet Okur, *Millî Mücadele'de Karadeniz Bölgesi'ne Yönelik İngiliz Faaliyetleri*, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara, 2006, s. 72.

²⁸⁰Serpil Sürmeli, *Türk – Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2001, s. 645-662.

²⁸¹İsmail Soysal, a.g.e., s. 32-40.

²⁸²Yusuf Kemal Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1981, s.346; Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Temel Yayınları, Ankara, 1982, s. 186-190.

²⁸³Ömer Erden, *Türkiye'nin Doğu Sınırının Oluşumu*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum,2009, s. 148

²⁸⁴Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul,2010, s. 49.

Kemal Paşa Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubunu da iktidarı denetleyecek muhalefetin varlığı ve denetim mekanizması için oluşturmuş, milleti egemen kılmak istemiş; Meclis egemenliğine dayanıp her türlü kişisel yönetime tepki göstermiştir.²⁸⁵ Muhalefetin kurulmasıyla Mustafa Kemal'in grubu muhalefet denetimi altında yeniliklere gitmiş, demokratik kurumlarla milli egemenlik güvence altına alınmıştır.²⁸⁶

Lozan görüşmelerinden kaynaklanan Rauf ve İsmet Beyler arasındaki gruplaşma, Rauf Bey'in Başvekillikten istifasıyla daha net biçimde ortaya çıktığında Mustafa Kemal Paşa İsmet Paşa'dan yana tavır almış ve tarafını belli etmiştir. Tanin başyazarı Hüseyin Cahit (Yalçın), cumhuriyet yönetiminin tek başına bir şey ifade etmediğini, bazı ülkelerde Cumhuriyetle yönetilsede Cumhuriyetin mutlakıyetten farkı bulunmadığını yazarak Ankara'ya karşı bir olduğunu belli etmiştir.²⁸⁷ Hüseyin Rauf (Orbay), Kazım (Karabekir), Ali Fuat (Cebesoy), Refet (Bele), Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşalar ile Doktor Adnan (Adıvar), Bekir Sami (Kunduh) Beylerin Cumhuriyetin ilanının ardından Mustafa Kemal Paşa ile birlikte hareket edemeyecekleri anlaşılmiş, gruplaşma kendini TBMM'de daha açık şekilde göstermiştir.²⁸⁸ TCF'nin cumhurbaşkanının partisiyle bağıını kesip tarafsız kalması isteğine 1924 güz gezisinde Mustafa Kemal Paşa, Trabzon'da Halk Fırkası Heyetinin yemeğinde cevap vererek tarafsızlık önerilerini reddetmiştir.²⁸⁹ Siyasi ortamın karışık olduğu günlerde, Vatan, Tanin, Tevhid-i Efkâr, Son Telgraf ve Adana'dan Tok Söz gazeteleri karşı yayınlarını yoğunlaştırmışlardır. İngiltere Musul için Türkiye'ye ultimatom verince Mustafa Kemal Paşa bütün mebusları Meclise toplantıya davet etmiş; Ankara'da kendisini karşılayan grupta Rauf ve Adnan Beylerin (Adıvar) olmamasını kendisine karşı birşeyler döndüğü şeklinde yorumlamıştır. 26 Ekim 1924'te Kazım Karabekir Birinci Ordu Müfettişliği'nden, 30 Ekim'de Ali Fuat Paşa Konya Ordu Müfettişliği'nden ayrılarak milletvekili olarak TBMM'ye gelmiştir.²⁹⁰

Hakkâri'deki Nasturi ayaklanması ve İngiltere'nin verdiği Musul notasının reddiyle oluşan gergin ortamda Kazım Karabekir ve Ali Fuat Paşaların askerlikten

---

²⁸⁵Ahmet Demirel, *İkinci Grup- Birinci Mecliste Muhalefet*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s.613.

²⁸⁶Mete Tuncay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek- Parti Yönetiminin Kurulması*, Cem Yayın Evi, İstanbul, 1989, s.47.

²⁸⁷Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, İstanbul, İletişim Yayınevi, 2012, s.44.

²⁸⁸Karpat, a.g.e. s. 130.

²⁸⁹Mete Tuncay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması 1923-1931*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara 2012, s. 99.

²⁹⁰Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, s.379.

istifa ile meclise gelmelerini Mustafa Kemal, Paşalar komplosu olarak adlandırıp kendisine karşı tertip hazırladıkları düşüncesiyle eleştirmiştir.²⁹¹ İsmet Paşa hükümeti güvenoyu alsada Halk Fırkası'nda istifalar başlamış; ²⁹² red oyu veren Adnan, Rauf, Selahattin, Muhtar, Halis Turgut, Feridun Fikri, Faik Beyler ile Rüştü ve Refet Paşa Halk Fırkası'ndan istifa ederek muhalefet partisinde yer almışsada;²⁹³ Halk Fırkası'ndan çok kişinin ayrılacağı düşüncesi gerçekleşmemiştir.²⁹⁴ Cumhuriyet döneminin ilk muhalefet partisini kuran kadro Birinci Meclis döneminde Mustafa Kemal Paşa'nın yakın çalışma arkadaşları olarak Birinci grup içinde etkili olmuşlar; Meclis dışında kalan eski İkinci Grubun önde gelenleri Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na katılmışlardı.²⁹⁵ Ali Fuat (Cebesoy) şüphe altında ordu müfettişliğine devam edemeyeceklerini, Adnan Bey'in meclise gelmesinden memnun olduklarını dile getirmiş; inkılâpların ülkenin kalkınması için yapılmasını gerektiğini ve mecliste bunun için çalışacaklarını dile getirmiştir.²⁹⁶ Ali Fuat (Cebesoy), Kazım Karabekir, Rauf (Orbay), Refet (Bele), Adnan (Adivar), İsmail (Canbulat) Beyler, 17 Kasım 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurmuş, Kazım Karabekir parti başkanı seçilmiştir.²⁹⁷ Parti laik ve milliyetçi olmakla birlikte adem-i merkezîyetçiliği, güçler ayrımını destekliyor, dış borçlanmayı gerekli gören liberal ekonomiyi savunuyordu.²⁹⁸ Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın genel sekreterliğinde Ali Fuat, yönetim kurulu üyelerinde Muhtar Bey, İsmail Canbulat, Halis Turgut, Şükrü Bey, Necati Bey, Faik Bey ve Rüştü Paşa yer almıştır.²⁹⁹

Doğuda Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na sempati duyan temsilciler tehlikeli propagandalarda bulunuyor, Ankara, İzmir, Sivas, İstanbul gibi yerlerde parti örgütlenmesi devam ediyordu.³⁰⁰ TCF'nin saltanatçılardan çıkarıcı endişelerle kurulduğu, partinin gerçek bir programının olmadığı iddialarıyla ilgili olarak Mustafa Kemal'de İngiliz gazeteci Maxwell Macartney'le mülakatta

---

²⁹¹Yakup Kadri Karaosmanoğlu, a.g.e., s 62.

²⁹²Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, s.578.

²⁹³Vakit, 10 Kasım 1924.

²⁹⁴Tevhid-i Efkâr, 11 Kasım 1924.

²⁹⁵Ahmet Demirel, a.g.e, s 600.

²⁹⁶Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar Büyük Zaferden Lozan'a Lozan'dan Cumhuriyete*, Temel Yayınları, İstanbul,2011, s. 496.

²⁹⁷Saime Yüceer, *Cumhuriyet Dönemi Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde İlk Girişim: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Türkler*, Cilt: 16, Yeni Türkiye Yayını, Ankara 2002, s. 536.

²⁹⁸Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Terc: Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 250.

²⁹⁹Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, İmge Yayınları, Ankara 2008, s. 296.

³⁰⁰Doğan Avni, *Kurtuluş Kuruluş ve Sonrası*, Dünya Yayınları, İstanbul 1964, s. 162.

bulunmuştur. Zürcher TCF ve Siyasal Muhafazakârlık adlı makalesinde Türkiye gazetelerinde açıkça dile getirilmesede mülakatın yabancı basında çokça yer aldığını söylemiştir.³⁰¹ Kendisini ziyaret eden Times Gazetesi Muhabirine mülakat veren Mustafa Kemal Paşa Terakkiperver Fırkasının programındaki maddelerle soruna sebep olmasada millî egemenliğin tehlikeye girdiğini söylemiş;³⁰²

TCF çok büyük halk kitlesini etrafında toplamışsada parti, sonunu cumhuriyet karşıtlarını etrafında toplayarak getirmiştir.³⁰³ Terakkiperver Fırkası içinde inkılâbın gerçekleştirilmesine muhalif olan Rauf Bey ve arkadaşları ya da inkılâbın eski İttihat ve Terakki Fırkasının eliyle olmasını isteyen İsmail Canbolat ve arkadaşları da yer almıştır. Ayrıca saltanat yanlısı Lütfi Fikri Bey ve arkadaşları, Kürt bağımsızlığını isteyen Seyit Abdülkadir ve Kürt Teali Cemiyeti, kendi otoritesini devam ettirebilmek için uğraşanlar doğudaki şeyhlerde bulunmaktadır.³⁰⁴

Mustafa Kemal Cumhuriyeti kaldırmak isteyenlerin kendini cumhuriyetçi olarak görüp partilerine terakkiperver cumhuriyet sanını vermelerini Nutuk'ta eleştirerek, onları isyana teşvik ve tertiple suçlamıştır. Mustafa Kemal Paşa Vakit gazetesine verdiği demeçte yapmak istediklerinden ve izledikleri yoldan emin olarak ilerlediklerini, her türlü eleştiriye açık olduklarını; en önemli amacın ülke çıkarlarını en üstte tutmak olduğunu söylemiştir.³⁰⁵

Muhalefeti destekleyen İstanbul basını millet ihtiyaçlarını anlamadan hareket ettiğinden gafil, ülkeye uygun politikaya mani olmaya çalıştıkları için hain olarak görülmüş; zararsız hale gelmeleri için Mustafa Kemal'in yasal ve olması gereken uygulamaolarak nitelendirdiği Takrir-i Sükûn Kanunu çıkarılmıştır.³⁰⁶ Tek madde olan Takrir-i Sükûn Kanunu'nda ülkenin düzenini, huzurunu, emniyetini bozan, bölücülükle isyana teşvik eden teşkilat, yayın vb her türlü unsurun cumhurbaşkanının onayıyla kapatılması kararı yer almıştır. Takrir-i Sükûn Kanunu ile tutuklanan muhalefet yapan gazetecilerin af telgrafının dikkate alınmasını cumhurbaşkanı rica etmiş; bunların devlet aleyhinde faaliyette bulunmadıkları ve isyana teşvik

---

³⁰¹Eric Jan Zürcher, *TCF ve Siyasal Muhafazakârlık*. Leiden Üniversitesi Çalışmaları, Derleyen: Ahmet Çiğdem, Leiden, Kasım,2002, s. 3.

³⁰²Eric Jan Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1992, s 182-185.

³⁰³Stanfort J. Shaw- Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Cilt 2, e Yayınları, İstanbul, 1983, s. 452.

³⁰⁴Behçet Cemal, *Şeyh Said İsyanı*, Sel Yayınları, İstanbul 1955, s. 10.

³⁰⁵Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, s. 892-893.

³⁰⁶Mete Tuncay, a.g.e., s. 133.

etmedikleri kararı çıkmıştır. Şark İstiklâl Mahkemesi TCF şubelerinin kapatılması kararını alarak bu karar hemen uygulanmış; Ankara İstiklâl Mahkemesi TCF parti programında yer alan dini düşüncelere saygılı olduğu maddesinin irticayı kışkırttığına dikkat çekmiştir.³⁰⁷ Mustafa Kemal, hükümet ve meclisin olağanüstü tedbirler almaya gerek duymasından dolayı Takrir-i Sükûn Kanunu ve İstiklâl Mahkemelerinin etkisiyle TCF'nin kapatılması kararının alındığını anlatmıştır.³⁰⁸

TCF'nin kapatılması yolunu açan dini içeriklerin etkisiyle Şeyh Sait İsyanı başlamış, bölgede Müslüman nüfusun önemli kısmını oluşturan Kürtler etkin rol oynamışlardır. II. Abdülhamit, Hamidiye Alayları'nı oluşturarak onların savaşımlarından yararlanmış, Jön Türkler tarafından kaldırılmalarda kamuda sorunlar artınca milis güç halinde tekrar kurulmuşlardır.³⁰⁹ Şeyh Sait İsyanından önce doğuda çıkan Nasturi İsyanında etkili olan Nasturiler, göç edenlerin geri dönüşünü sağlayarak bunu kalıcı hale getirmek istemiştir. Nasturi lideri Ağa Petros İsmet İnönü'ye Nasturi ve Keldanilerin Çölemerik(Hakkâri'nin merkez ilçesi), Şemdinli, Yüksekova ve Başkale'de yaşamalarına izin verilirse Lozan'da Türk Hükümeti ile sorunu olmadıklarını söylemeyi, Musul için Türk makamlarının emrine bölgedeki silahlı Asurî birliklerini vermeyi önermiştir. Türk Hükümeti teklife iyimser baksa da bölgede gücünün zayıflayacağını ve Musul'da hak iddia edemeyeceğini düşünen İngiltere işbirliğine engel olmuştur.³¹⁰ Nasturiler Hakkâri güneyine sürülürken, Bitlis, Garzan, Erzurum bölgelerinde para ve propaganda ile Kürt bağımsızlığı için 1924 Ağustosunda çıkan Hangediği olayı Nasturi ayaklanmasının önünü açmış ve bölgeye hükümet müdahalesini şart olmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı ilk ayaklanma Çukurca'yı ziyaret eden Hakkâri Valisi Halil Rıfat Bey'in 08 Ağustos 1924'te Tiyari Nasturileri tarafından esir alınması, İl Jandarma Komutanı Binbaşı Hüseyin Tevfik ve üç jandarma erinin şehit edilmesiyle başlamıştır. İngilizler asileri destekleyerek uçaklarıyla Türk hükümetinden bölgedeki askeri harekâtın durdurulmasını istemiş, aksi halde Türkiye'ye karşı askeri harekâta girişeceklerini bildirmişlerdir.³¹¹ Bakanlar Kurulu

³⁰⁷Eric JanZürcher, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, s. 185-186.

³⁰⁸Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk; s. 893.

³⁰⁹Erik Jan Zürcher, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, s.247.

³¹⁰İhsan Şerif Kaymaz, *Birinci Dünya Savaşı Sonunda Musul Vilayeti 'nde İngiliz Yönetiminin Kurulması*, Harp Akademileri Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Güvenlik Stratejileri Dergisi, 2010, Cilt 5, s. 136-137.

³¹¹Genelkurmay Başkanlığı, Askeri Tarih Bülteni, Şubat 1979, Sayı 7, s.7.

isyanın bastırılması için kararlar alarak Genelkurmay Başkanlığı'na isyanın bastırılması yönünde talimat verecek; harekât bölgesine cephane yığılması ve bölge aşiretlerinin orduyla beraber hareket etmesi kararı alınacaktır.³¹² İngiliz Elçiliği 16 Eylül 1924'te Londra'ya yolladığı raporda Diyarbakır'da gizli Türk-Kürt Kongresi yapıldığını, Türklerin Musul'da ayrıcalık elde etmek için İran Kürtlerini de Türk-Kürt kardeşliğinde kullanacağını ileri sürmüştür.³¹³ Genelkurmay Başkanlığı harekât sorumluluğunu 7. Kolordu Komutanlığına verdiğinde Cafer Tayyar Paşa Musul'un İngilizlerin yaptığı gibi ani saldırı ile ele geçirilebileceğini, başarılı olamazsa mesuliyetin kendisine yüklenip Divan-ı Harp'te yargılanmayı kabul ettiğini belirtmiştir.³¹⁴ Mustafa Kemal Cafer Tayyar Paşa'ya başarılı olacağından emin olduğunu bilerek görevlendirildiğini dile getirmiştir. 15 Eylül 1924'te Nasturilere karşı yapılan harekâta Kürt aşiretlerinin de katılması ³¹⁵ harekâtın Türk birliklerinin 11 Ekim 1924'te Hezil suyu hattına ulaşmasıyla tamamlanacağı kararlaştırılsa da plan kış nedeniyle uygulamayacak fakat Cumhuriyet tarihinin ilk ayaklanması Türk birliklerinin Şırnak'ın güneyine ulaşması ve Nasturilerin Irak'ın kuzeyine sürülmesiyle son bulacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun doğusunda Kürt ve Ermeni devleti kurmak amacıyla bağımsızlık amacıyla birçok örgüt kurulmuştur ki en önemlileri; Doğu Anadolu'da Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı çalışan Hoybun Örgütü; İngiliz gizli servisinin maddi destek sağladığı İngiliz mandasında Kürt Devleti isteyen Kürt Teali Cemiyeti; Kürt Kadınlar Teali Cemiyeti, Kürt Tamimi Maarif Cemiyeti, Kürt Darülfünun Talebeleri, Hevi Cemiyeti, Kürt İstiklal Cemiyeti; Halaskaran Cemiyetidir.³¹⁶ Kürt Teali Cemiyeti kapatıldığında Seyid Abdülkadir, Hasenanlı Halit, Hacı Musa, Yusuf Ziya, Şeyh Sait ve ailelerinden oluşan grup, bağımsız Kürdistan için faaliyetlerini gizli olarak sürdürmüştür.³¹⁷ Bitlis Mebusu Yusuf Ziya ve Halit Beylerin önderliğiyle 1923'te Erzurum'da kurulan Azadi (Bağımsızlık) örgütü, 1924'te Şeyh Sait'inde katıldığı ilk kongresinde Doğu Anadolu'da bütün

---

³¹²Cihangir İleri, *Türkiye'de Nasturi Sorunu (1830-1926)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) ABD, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2000, s.71-72

³¹³Bilal Şimşir, *İngiliz Belgeleriyle Kürt Sorunu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1975, s.11.

³¹⁴Mim Kemal Öke, *Musul-Kürdistan Sorunu:1918-1926*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 35.

³¹⁵Yonca Anzerlioğlu, *Nasturiler ve 1924 Ayaklanması*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1996, s. 181.

³¹⁶Veli Yılmaz, *Anadolu'da Türk Varlığı ve Güneydoğu Olayları*, Hak Yayınları, İstanbul, 1993, s. 70.

³¹⁷ Mehmet, Kocaoğlu, *Parçalanmak İstenen Topraklar ve İstismar Edilmek İstenen İnsanlar*, Ankara, 1995, s.274.

aşiretlerin katılacağı isyanla bağımsızlığın ilan edilmesi kararını almıştır.³¹⁸ Nasturi İsyanı esnasında isyanı bastırmakla görevli birliklerden Teğmen Ali Rıza ve Yüzbaşı İhsan Nuri'nin birliklerinden silah, cephane ve erlerle birlikte kaçması isyan tarihini değiştirmiştir. Yusuf Ziya'nın kardeşi Teğmen Ali Rıza'nın şifreli telgrafları çözüldüğünden Azadi örgütü ortaya çıkmış; Yusuf Ziya, Cibranlı Halit Bey ve örgütteki bazı kişiler tutuklanmıştır.³¹⁹ Daha Millî Mücadele döneminde Kürtlerin ayrılıkçı hareketlerinin ve işgal güçlerinin bölücü çalışmalarının önüne geçmek için Kürtleri kazanma çabasına girilmiş; Mustafa Kemal Paşa, Kâzım Karabekir'e çektiği telgrafta İstanbul işgalinin Diyarbakır yöresindeki Kürtçüleri canlandırdığının 13. Kolordu Komutanı Albay Cevdet Bey tarafından bildirildiğini söylemiştir. Paşa, Kazım Karabekir'den Cevdet Bey'i yüreklendirmesini onun güçsüzlüğünün Diyarbakır'daki duruma zarar vereceğini belirtmiştir.³²⁰ İngiltere Musul Meselesi için Türkiye'ye karşı birer Kürt, Ermeni, Asurî, Keldani hükümeti kurma niyetinde olacak, Hakkâri'deki Nasturileri isyana teşvik edecektir.³²¹

Şeyh Sait İsyanı öncesi ülkedeki siyasal ortamı gerginleştiren Halit Paşa'nın mecliste vurulması ve Sakallı Nurettin Paşa'nın ara seçimlerde mebus seçilmesi olmuştur.³²² Şeyh Sait'in arasında olduğu gizli örgüt 1924'te yaptığı yer altı kongresinde Mayıs 1925'e kadar ulusal ayaklanma çıkartılması ve dışarıdan destek alınması kararını almışsa da ³²³ isyan katılan bazı aşiretlerle 13 Şubat 1925'te Piran'da başlayacaktır.³²⁴ 1924 yılının Ağustos ayında Cibranlı Halit Bey, Mutki aşireti reisi Musa Bey ve Şeyh Sait Erzurumda bir araya gelecek,³²⁵ Kürt İstiklal Cemiyeti'nin başkanı olan Şeyh Sait yaz boyu Kürt ağalarıyla görüşecektir. Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar I adlı eserinde Vedat Şadilli ayaklanmanın şeriat için başlayıp Kürt devletinin kurulması amacına saptırıldığını belirtmiş³²⁶; Yaşar Kalafat ise Bir Ayaklanmanın Anatomisi adlı kitabında Şeyh Sait ayaklanmasını demokrasi ve cumhuriyetçi Atatürk ve devrimleri karşıtı, hilafet ve

³¹⁸Yaşar Kalafat, *Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı*, Boğaziçi Yayınları, Ankara, 1992, s. 130.

³¹⁹Uğur Mumcu, *Kürt İslam Ayaklanması (1919-1925)*,UM:AG Araştırmacı Gazetecilik Vakfı Yayınevi - Ankara, 1992.s 47.

³²⁰Mustafa Onar, *Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları I*, T.C. Kültür Bakanlığı –Atatürk Dizisi, Ankara 1995, s.49.

³²¹Bilal N. Şimşir, *Kürtçülük: 1787-1923*, s.89.

³²²Mahmut Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)*, Başnur Matbaası, Ankara 1972, s.95.

³²³Orhan Avcı, *Irak'ta Türk Ordusu 1914- 1918*, Vadi Yayınları, Ankara,2004, s.298-299.

³²⁴Mim Kemâl Öke, *Musul Kürdistan Sorunu 1918-1926*, İz Yayıncılık, İstanbul, s.309.

³²⁵ Uğur Mumcu, a.g.e., s. 64.

³²⁶ Vedat Şadilli, *Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar I*, Ankara, Kon Yayınları, 1980, s.70.

saltanatı savunan şeriat taraftarı hareket olarak nitelendirmiştir.³²⁷ Uğur Mumcu da Şeyh Sait İsyanı'nın dini ve bölücü Kürt-İslam Ayaklanması olduğu görüşünü desteklemiştir. Şeyh Sait İsyanı'na katılan bazı liderler Kürt kimlikleriyle dini kullanarak ayrılıkçı siyasi gündem oluşturacaklar; amaçları bağımsız Müslüman Kürt hükümeti kurmak olacaktır.³²⁸ Şerafettin Turan da ayaklanmanın amacının bağımsız bir Kürt devleti kurmak olduğunu söylemiş; Şeyh Sait'in bacanağı Cibranlı Halit'in kayıbiraderi Binbaşı Kasım Ataç'ın ifadelerini örnek vermiştir.³²⁹

Ergün Aybars İstiklal Mahkemeleri adlı kitabında ayaklanmanın din ve şeriatı kullanarak Kürt devleti kurmak için başladığını; Üçüncü Ordu Komutanlığı'nın eline geçen Şeyh Said'e ait belgelerdeki Kürdistan Harbiye Nezareti, Kürdistan Reisi veya Hükümeti başlıklarından anlaşıldığını belirtmiştir.³³⁰ İsyân kararının ardından Azadi teşkilatı bölge halkına üzerinde Allah ve Peygamberi inkâr eden Türkiye Cumhuriyeti Reisi Mustafa Kemal ve arkadaşlarının meşru olmayan yönetimlerinin yıkılmasının Müslümanlara farz olduğunu söyleyen Şeyh Sait'in imzalı bildiri dağıtılmıştır.³³¹ Piran'da asker kaçağı olarak aranan Şeyhin iki adamını jandarmanın tutuklamak istemesi üzerine³³² çıkan çatışmada iki er şehit olmuş, bu olayla birlikte isyan fiilen başlamıştır.³³³ İsyan Hüyük (Muş), Hasenanlı (Muş), Cıbranlı (Muş), Silkan (Bitlis), Makso (Bitlis), Sınikan (Siirt), Molarahme (Siirt), Zengon (Hakkâri) ve Herki Aşireti (Mardin) katılmıştır.³³⁴

Doğu Anadolu bölgesinde o zamana kadar çıkan ayaklanmalarda yöresel güç ve yağmalar yer almış, Şeyh Sait ayaklanması ise, bağımsız Kürdistan devleti kurmayı hedefleyen feodal çıkarların, teokratik düzenin savunmasını yapan tehlikeli ayaklanma olmuştur.³³⁵ Başbakan Ali Fethi (Okyar) Bey isyanın başlamasında arasında Şeyh Sait'in de bulunduğu orada yaşayan sekiz yüz kişinin katline Türkiye Cumhuriyeti hükümetinin emir verdiği yönündeki hükümet aleyhi

³²⁷ Yaşar Kalafat, *Bir Ayaklanmanın Anatomisi Şeyh Sait*, 2.baskı., Asam Yay., Ankara, 2003, s.288.

³²⁸ Uğur Mumcu, a.g.e., s.161.

³²⁹ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi III*, Yeni Türkiye'nin Oluşumu (Birinci Bölüm), Bilgi Yayınevi, Ankara,1995, s. 100.

³³⁰ Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri (1920-1927)*, İleri Kitabevi, İzmir, 1995, s.315.

³³¹ Selahattin Çetiner, *Sorunlarıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu Gerçeği*, TSK Mehmetçik Vakfı Yayını, Ankara, 2003.s. 196.

³³² Abdulhadi Toplu, *Tarih İçinde Anadolu Sakinleri ve İsyanlar-Ayaklanmalar*, Ocak Yayınları, Ankara,1999, s. 355.

³³³ Martin Van Bruinessen, a.g.e.,s. 412.

³³⁴ Suat İlhan, *8.Ordu Bölgesinde İsyanlar*, Harp Akademileri Komutanlığı Yay.,İstanbul,1971, s. 54.

³³⁵ Ergün Aybars, a.g.e, s.169.

propagandaların etkili olduğunu söyleyecektir. Başka bir rapora göre olay Padişahlık ve Hilafeti sağlama amacı güden irtica Kürtçülük hareketidir.³³⁶ Ali Fethi Bey ayrıca Bitlis, Muş, Erzurum ve Hınıs'ta harekâta başlanacağını, Şeyh Sait'in Hani, Lice ve Genç'e saldırarak Piran'ı merkez yapacağını; Türk memurlarının hapis edilip Kürt memurların serbest bırakılmasını istediğini söylemiştir.³³⁷ 31 Mart Vakası ile Arnavutluk isyanında aynı durumların yaşandığı, bu olaylardaki provokasyon şartlarıyla Şeyh Sait ayaklanması arasında benzerlikler bulunduğu ileri sürülmüştür.³³⁸ İsyân, Genç, Çapakçur, Lice, Palu ve Hani'ye yayılınca isyanı bastırma görevi orada bulunan Üçüncü Ordu Müfettişi Kâzım Paşa'ya verilmiş; Fethi Bey, Elazığ'ın asilerin eline geçtiğini fakat hükümetin aldığı askeri ve siyasi önlemlerle isyanın en kısa sürede bastıracağını belirtmiştir.³³⁹

İsmet (İnönü) Paşa, 21 Şubat 1925'te olaylarla ilgili Fethi Bey ve Reisicumhur Mustafa Kemal ile görüştiklerini, tedbirler konusunda anlaşamadıkları noktalar olduğunu yazmıştır. İsyânın genişlemesiyle elden çıkan Elazığ birkaç gün sonra Elâzığ asilerden geri alınmış³⁴⁰ Sina Akşin'e göre Fethi Okyar hükümeti Şeyh Sait İsyânı'nı basit asayişsizlik olayı olarak algılayıp olaylar büyüyünce Fethi Bey zor durumda kalmıştır.³⁴¹ İsyânla ilgili Fethi Bey olayı pek önemsemeyerek, idari önlemler ve yerel müdahalelerle isyanı önleyeceğini düşünsede; zıt görüşe sahip İsmet Paşa ve arkadaşları görüşlerini doğrularcasına ilerleyince Fethi Bey 3 Mart 1925'te istifasını vermiştir.³⁴² İsmet Paşa, Mustafa Kemal, Mahmut Esat Bey ve kendisinin görüştüğünü, Elazığ'ın alınmasından Reisicumhurun endişe duyduğunu, isyanın sert tedbirlerle bastırılmasını düşündüğünü dile getirmiştir.³⁴³ Fethi Bey Hükümeti isyana karşı sıkı önlemler almış, isyanla bağlantısı kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın önderlerinden partiyi kendi iradeleri ile kapatmalarını istemiştir. Cumhuriyet Halk Fırkası içinde Fethi Bey'e baskının artması ve Mustafa Kemal Paşa'nın daha sert önlem alınmasını isteyenlerden yana taraf olması üzerine

³³⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, İçtima: 64, C: II, 25.2.1341 (1925).

³³⁷ Behçet Cemal, *Şeyh Sait İsyanı*, Sel Yayınları, İstanbul 1955, s.63.

³³⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, İçtima: 64, Cilt II, 25.2.1341 (1925)

³³⁹ Behçet Cemal, a.g.e., s.63.

³⁴⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, İçtima: 65, Cilt I, 26.2.1341 (1925)

³⁴¹ Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s.195.

³⁴² Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam 1884-1938*, C.I, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2010, s.299-300.

³⁴³ İsmet İnönü, a.g.e., s.70.

güven oylamasını kaybeden Fethi Bey istifa etmeye karar vermiş³⁴⁴ yeni hükümet kurulana kadar görevine devam edeceğinden söz etmiştir.³⁴⁵ Şeyh Sait İsyanı beklenmedik hızla yayılınca hükümet Elâzığ, Mardin, Muş, Diyarbakır, Urfa, Siverek, Siirt, Bitlis, Van, Hakkâri, Ergani, Genç, Dersim ve Erzurum, Hınıs ve Kığı'da sıkıyönetim ilan etmiştir.³⁴⁶ Meclis 60 hayıra karşı 94 evet oyuyla daha sert tedbirlerin yapılmasını istemiş; Fethi Bey istifa edince hükümet kurma görevini Mustafa Kemal tarafından İsmet İnönü'ye verilmiştir.³⁴⁷

Mustafa Kemal ile görüşen İsmet Paşa ayaklanma bölgesinin büyük askeri kuvvetlerle sarılmasını, Diyarbakır, Erzurum, Elazığ, Sivas ve Mardin üzerinden yollanacak birliklerle hava desteği kullanılarak müdahale edilmesini öngörmüş; Hükümet Takkir-i Sükûn Kanunu'na dayanarak isyana teşvik ettiği gerekçesiyle Tevhid-i Efkâr, İstiklal, Son Telgraf, Aydınlık, Orak-Çekiç, Sebilürreşad adlı gazete ve dergileri kapatmıştır.³⁴⁸ Şeyh Sait Darahini'de kaldığı üç gün, isyanın nasıl genişletileceği, hangi cephelerden hareket edileceği ve cephelere komutan tayini gibi işler üzerinde çalışmış; Çapakçur cephesi komutanlığına Şeyh Şerif getirilerek Elâzığ üzerine yürüme ve Gazik geçitlerini tutarak askerin yetişmesini önleme görevi verilmiştir. Muş cephesine Melikanlı Şeyh Abdullah kumandan tayin edilerek Erzurum ve Muş tarafından gelecek kuvvetleri tutmak görevi verilmiştir. Diyarbakır cephesinde komutanlığı ve Diyarbakır'ın ele geçirilmesi görevini bizzat Şeyh Sait almıştır. Varto, Muş, Ergani ele geçirilip Erzurum istikametinde ilerlenmeye başlandığı için geriye Diyarbakır'ı ele geçirip Kürdistan istiklalini ilan etmek kalmış; Şeyh Sait Ergani ve Eğil tarafındaki şeyhlerle ağaları ayaklandırma çalışmalarına başlamıştır.³⁴⁹ Şeyh isyana Dersimli Alevileri de katmayı düşünmüşse de burada bulunan Hıran, İzol Alevileri ve Ohi bucağından Necip Ağa Şeyhin kuvvetlerini geri püskürtmüştür.³⁵⁰

---

³⁴⁴Nurgün Koç, *Mustafa Kemal (Atatürk) ve Ali Fethi (Okyar)'nin Faaliyetleri Işığında Osmanlı Devleti'nde Yaşanan Siyasi Gelişmeler*, Türk- İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi, Yıl: 7, Sayı: 14, 2012, s.76.

³⁴⁵TBMM Zabıt Ceridesi, İçtima: 68, C: II, 3.3.1341 (1925)

³⁴⁶İsmet İnönü, a.g.e., s.72.

³⁴⁷Ergün Aybars, *Yakın Tarihimizde Anadolu Ayaklanmaları*, Türk Dünyası Araştırmaları, İstanbul,1987, s. 147.

³⁴⁸Ahmet Çermenli, *Şeyh Sait İsyanı Sırasında ve Sonrasında Alınan Siyasi Tedbirler*, Beşinci Askeri Tarih Semineri Bilgileri II, Genelkurmay Basımevi, Ankara,1997, s. 131.

³⁴⁹Behçet Cemal, a.g.e., s.34.

³⁵⁰Suat Akgül, *Yakın Tarihimizde Dersim İsyanları ve Gerçekler*, Boğaziçi Yay.,İstanbul,1992,s. 45.

Diyarbakır'ın savunmasından sorumlu Kolordu Komutanı General Mürsel Paşa ve 3'üncü Ordu müfettişi General Kazım Orbay her türlü tertibatı alarak asilerden birçok kişiyi teslim almışlar; Şeyh Sait ve yanında kaçan aşiret liderleri Çarburuh Köprüsü civarında yakalanmış, temizlik 31 Mayıs'a kadar devam etmiştir.³⁵¹ Doğu Anadolu vilayetlerini birbirine katan isyan hakkında ilk bilgilere gazetelerde 16 Şubat 1925'te yer almaya başlamış; ayaklanma küçük eşkıya hareketi olarak gösterilip, suçluların yakalanacakları ileri sürüldüğünden kamuoyunda tepki oluşmamıştır.³⁵²

Meclis toplantısında bütçe görüşmeleri yapılırken Tekirdağ mebusu ve Dâhiliye Vekili Cemil Bey soru önergesinde Genç'te Şeyh Sait adında bir eşkıyanın ortaya çıktığını, taraftarlarıyla etrafta yağmacılığa başladığını anlatmış, hükümetin ciddi tedbirlerle tamamen bastıracağından söz etmiştir.³⁵³

Şark İstiklal Mahkemesi 26 Mayıs 1925'te Diyarbakır sinema binasında çok kalabalık dinleyici kütlesi önünde asilerin reisi Şeyh Sait ve adamlarından Şeyh Abdullah, Şeyh İsmail, Abdüllatif, Emekli Binbaşı Kasım, Hacı Halit, Abdülhamit, Kamil, Çerkez Reşit, Emekli Binbaşı İsmail, İmam Molla Emin, Şeyh Ali, BabaBey, Reşit, Timur, diğer Abdüllatif, Mehmet, Süleyman, Emekli Yüzbaşı Bahri, Emin, Şevket, Maksut, Halit, Malazgirt Savcısı Abdülmecit, Şeyh Şerif, Çapakçurlu Süleyman, Ali, Yusuf, Hüseyin, İlkokul öğretmeni Molla Cemil, Nimet, Ahmet, Jandarma Teğmeni Mehmet Mihri, Genç Sağlık Memuru Niyazi, Hacı Sadık'ın yargılanmasına başlanmıştır.³⁵⁴ Ayaklanmanın amacının ülkeyi bölerek Kürt devleti kurmak olduğu, Şeyh Sait'in verdiği emirler ve asilerle yaptığı haberleşmelerden anlaşılmaktadır.³⁵⁵ Başbakan İsmet Paşa TCF'nin programında bulunan parti dini görüşlere saygılıdır sözünün muhafazakâr ve irticai tarafın partiye girdiği yer olduğunu, inkılâpçı Atatürk ve Halk Partisi iktidarına karşı durduklarını söylemiş; Atatürk'ün cesaret ettiği metotları görüp cesaret edemediklerini, Onun inkılâpları uygun zamanda yaptığını dile getirmiştir. Ayrıca TCF'nin Cumhuriyetin ilânına kendilerine danışmadan, aceleye getirerek yapılmasına tepki gösterdiklerini, farklı düşündükleri için ayrı icraatlar yaptıklarını söylemiştir.

---

³⁵¹ Aziz Aşan, *Şeyh Sait Ayaklanması*, Kendi Yayını, İstanbul, 1991, s. 29.

³⁵² Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri (1920-1927)*, s. 224.

³⁵³ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Cilt 14, s.345.

³⁵⁴ Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri (1920-1927)*, s. 205.

³⁵⁵ Ahmet Süreyya Örgüven, *Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi*, Temel Yayınları, İstanbul 2002, s.31.

Asiler vatan bütünlüğünü bozma ve Türkiye Cumhuriyeti topraklarında Kürdistan Devleti kurma teşebbüsüyle yargılanmış, Şeyh Sait ve 46 yandaşı idama mahkûm edilerek, 27 Haziran'da 47 infaz gerçekleştirilmiştir.³⁵⁶ Eşref Edip, Velid Ebuzziya, Abdulkadir Kemali, Fevzi Lütüfi, Sadri Ethem, İlhami Safa, Ahmet Emin Yalman, Ahmet Şükrü Esmer, Suphi Nuri İleri, Müştak tutuklu yargılanmıştır. İstiklal Mahkemesi Başsavcı Vekili Avni Doğan, Kurtuluş ve Kurtuluş Sonrası adlı eserinde Şeyh Sait'in mahkemenin bazı üyeleri tarafından kendisine belli isimler verildiğini, bunları itham ederse cezasının hafifleyeceğini düşündüğünü belirtmiştir.³⁵⁷ Mustafa Kemal alınan kanuni olağanüstü tedbirlerin memlekette huzur ve güvenliği sağlamak için uygulandığını, milletin medeni ve sosyal alandaki gelişmesinde yararlı kıldıklarını belirtmiştir.³⁵⁸ İsmet Paşa Takrir-i Sükûn Kanunu'nun teklifini vermiş, adliye encümeni tarafından incelenen kanun kabul edilmek üzere genel kurula gönderilmiştir.³⁵⁹ Kanun tasarısı 4 Mart 1925'te 144 üyenin katıldığı oylamada 22'ye karşı 122 oyla yasalaşmış; iki yıl hükümetin memlekette sıkı bir denetim mekanizması kurulmasını ve siyasal muhalefet ile basının istenilen düzeye getirilip inkılâpların zemininin oluşmasını sağlamıştır.

Mustafa Kemal Paşa ile toplumsal inkılâplar bu dönemde gerçekleşmiş; Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılması Türkiye'de tek parti yönetiminin yerleşmesini beraberinde getirmiştir. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal millete yayınladığı bildiride Genç, Elâzığ ve Diyarbakır civarındaki hadisenin din maskesiyle, yurttan devlet otoritesini yok etmek için gerçekleştirdiğini belirtmiş; halkın rejimi, askeri savunmak için ayaklandıklarını bahsetmiştir. Hükümet, herşeye karşı önlemler belirlemiş, özellikle polis, jandarma ve ordunun şerefini herşeyin üstünde tutmuştur.³⁶⁰ Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal, Başbakan İsmet Paşa ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa bir araya gelerek isyanın derhal bastırılması görevini Ordu Müfettişi Kazım (Orbay) komutasındaki askeri birliklere vermiştir.³⁶¹ İki aydır devam eden isyan tamamen bastırılmamış, isyancıların işgal ettiği bazı şehir, kasaba, köyler, önemli geçit ve boğazların bir kısmı askeri birliklerimizce zorlu mücadeleler ve kayıplar sonrası geri alınmıştır. Başbakan İsmet Paşa soru

³⁵⁶Hikmet Özdemir, *Türkiye Cumhuriyeti*, İstanbul, İz Yayıncılık,1995, s. 59.

³⁵⁷İlhami Aras, *Adım Şeyh Sait*, İstanbul, İlke Yayıncılık,1997, s. 95.

³⁵⁸Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Kaya Yayınları, Ankara, 2000, s. 604-605.

³⁵⁹*TBMM, Zabıt Ceridesi*, Cilt 15, İçtima 69, s.131-149.

³⁶⁰Nurer Uğurlu, *Kürtler ve Şeyh Sait İsyanı*, Örgün Yayınları, İstanbul 2006, s.17.

³⁶¹Ahmet Süreyya Örgüven, a.g.e., s. 89.

önergisine verdiği cevapta, asilerin mağlup olunca kollara ayrılarak sarp bölgelere, dağlara çekildiklerini, harekâtın sürdüğü bölgelerde alınacak askeri tedbirlerin devam ettiğini söylemiştir. İsyanla ilgili olarak ilk dava 16 Nisan 1925 'te yapılan Şeyh Eyüp ve Dr. Fuat Bey'in davası olmuştur. Karabahçeli Şeyh Eyüp ayaklanmaya Siverek'te kuvvetleriyle katılmış, Karabahçe-Giresur arasında askerle mücadele etmiş; Siverek mebusu Mahmut Bey'in oğlu Mehmet Emin Efendi tarafından engellenmiştir. Kürdistan bağımsızlığı için vatani parçalamak isteyen Şeyh Sait ile birlikte hareket ettiği gerekçesiyle yargılanmış, Kürtçülük ihtilaline ileri gelenlerinden olduğuna kanaat getirilerek idama mahkûm olmuştur. Kendisinin Kürt değil Türk olduğunu söyleyen, Kürt milliyetçiliği ve Kürt hükümetinin kurulması amacıyla olan Dr. Fuat'ın duruşması İstiklal Mahkemesi tarafından yapılmıştır.³⁶² Dr. Fuat Bey Diyarbakır'da meşhur Kürtçü ve Kürt hükümetçisi olarak bilinen ve İstanbul'da, oturan Ferit Paşa'ya 21 Şubat 1925'te yolladığı mektupta isyanı Şeyh Sait'in de ilişkide bulunduğu Bağdat ve Musul'daki Kürt İstiklal Komitesi'nin isteğiyle çıkardığını söylemiştir. Kürdistan hayaliyle çıkan Şeyh Sait ayaklanmasının hükümeti etkilediğini, Diyarbakır'da yaşanan olumlu gelişmelerden dolayı çağrıldığı Suriye'ye gitmeyeceğini yazmıştır.³⁶³ Dr. Fuat'ın mektubuna bakıldığında isyan çalışmalarının çok önceden başladığından haberdar olması, Şeyh Sait'in emriyle isyan etmesi üzerine 16 Nisan'da idama mahkûm olmuştur.³⁶⁴

Bölücülük yapanlardan biri olan Seyit Abdülkadir mahkeme üyesi Ali Saip Bey'in seyitlik sorusuna aslen Kürt olmadığını söylemiş, Anadolu'nun başka bölgelerinden buralara göç eden kendini Kürt olarak gören Kürtleşmiş Türkler gibi olduğunu belirtmiştir. İngiltere'nin isyana maddi destekte ve teşvikte bulunduğu bazı asilerin yabancı üniformalarından, yabancı devletlere ait paralarından anlaşılmıştır.³⁶⁵ Kürdistan Teali Cemiyeti'nin Reisi Seyit Abdülkadir, oğlu Mehmet, Bitlisli Kemal Fevzi, Diyarbakırlı Hacı Ahti Mehmet Tefik, Hoca Askeri ile Diyarbakırlı Ahmet, Divrikli İlyas ve Fadonun (diğer adı Abdülkadir Sito), Rifat ve Hüseyin, Divrikli İlyas adlı şahısların da birlikte yargılanmalarına karar verilmiştir.³⁶⁶ Sorguları yapılan sanıklar önce inkâr yolunu kullanmış sonrasında bu kişilerden Seyit

³⁶²Ahmet Süreyya Örgüevren, a.g.e., s.103.

³⁶³Ergün Aybars a.g.e., s.192.

³⁶⁴Ahmet Süreyya Örgüevren, a.g.e., s.109.

³⁶⁵Harp Akademileri Komutanlığı, *1806-1938 Doğu Anadolu Bölgesinde Meydana Gelen Ayaklanmalar ve Sorun Hakkında İnceleme*, Harp Akademileri Bülteni, Sayı:188/Ekim, İstanbul, 1998, s. 16.

³⁶⁶Cemal, Behçet, a.g.e., s.76.

Abdülkadir, oğlu Seyit Mehmet ve Palolu Abdullah Sadi (Kör Sadi) haklarındaki vesika ve raporlar okunduktan sonra birbirlerini suçlamaya başlamışlardır. Savunmalardan sonra Seyit Abdülkadir, Seyit Mehmet, Kemal Fevzi, Kör Sadi, Hoca Askeri ve Avukat Hacı Abdi'nin idamlarına, Cemil Paşazade Ahmet, İlyas ve Nafiz'le dört adamlarının beraatlarına; Nakip Bekir Sıtkı'nın, Şeyh Sait ile birlikte yargılanmasına karar verilmiştir. Şark İstiklal Mahkemesi isyanda yer almak suçundan 389 kişiyi yargılamış, 49'u idama; 5'i on beş sene, biri dört sene, 3'ü üç sene, 4'ü iki sene, 1 kişi on altı ay, 15 kişi üç ay, 2 kişi iki ay hapis cezasına çarptırılmışlardır. 4 kişi sıkıyönetim bölgesi dışına sürülmüş, 3 kişi harp divanına verilmiş, 47 kişi beraat etmiştir.³⁶⁷

Meclisteki tüm gruplar Kürt ayaklanmasının önlenmesi, Kürt önderlerinin cezalandırılmaları konusunda hemfikir olmuş fakat Kazım Karabekir, Ali Fuat Paşa, Dersim Milletvekili Feridun Fikri Bey, Sivas Milletvekili Halis Turgut Bey ve Rauf Bey, Takrir-i Sükûn Yasası ile İstiklal Mahkemeleri'nin yeniden kurulmasına karşı çıkmış; Şeyh Sait İsyanının Cumhuriyet'i yıkacak güçte olmadığını söylenmiştir.³⁶⁸ Takrir-i Sükûn Kanunu, 4 Mart 1925'te meclis oturumunda 22 red oyuna karşı 122 oyla kabul edilmiştir.³⁶⁹

Mustafa Kemal Paşa hükümet ve meclisin kanunlara uygun olarak olağanüstü tedbirler almak için Takrir-i Sükûn Yasasını çıkarıp İstiklal Mahkemelerini kurduğundan söz etmiştir.³⁷⁰ Ankara'daki Şark İstiklal Mahkemesine Başbakan İsmet Paşa'ya şifre ile gönderilen mesajda bazı mebusların ayaklanma ile isimleri ilgili olduklarından sorguya çekilmeleri gerektiği, dokunulmazlıkları bulunduğu bir şey yapılamadığı, Meclisin tatil oluşunun ise karar alınmasını imkânsız kıldığı belirtilmiştir. Mebusların sorgulanmaları ve tutuklanmaları konusunda mahkemeye yetki verilmesi için hükümetçe Meclis'e teklifte bulunulması, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na eklenecek geçici bir madde ile vatan ve milletin çıkarları adına gereğinin yapılması istenmiştir. Başbakan İsmet Paşa'nın imzasıyla gelen cevapta mahkemenin isteğinin Cumhurbaşkanı'nın başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu'nda ele alındığı, soruşturma için dokunulmazlıkların kaldırılmasından başka yasal yol olmadığı ve Teşkilat-ı Esasiye'de değişiklik yapılması için de teklif yapılmasına

³⁶⁷Hâkimiyeti Milliye, 2- 4 Haziran 1925

³⁶⁸Uğur Mumcu, a.g.e., s.69 – 70.

³⁶⁹TBMM Zabıt Ceridesi, (Devre II), Cilt 15, İçtima: 69, 4 Mart 1341, s.149.

³⁷⁰Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Kaya Yayınları, Ankara, 2000, s.1193.

imkân bulunmadığı konusunda görüş birliğine varıldığı belirtilmiştir.³⁷¹ Mahkeme sonucunda Fethi Bey'in olaylarda sorumlu olduğu gerekçesiyle beş yıl hapsine ve cezasını için Samsun cezaevine gönderilmesine karar verilmiş,³⁷² 24 Mart 1925'te başlayan tenkil hareketi, 15 Nisan 1925 tarihine kadar sürmüştür.³⁷³

4.2.2.Ağrı İsyanı

Hoybun Cemiyeti'nin organizatörlüğünde planlanıp uygulanan Ağrı İsyanı'nın temelinde Kürtçülük ve İngiliz kışkırtması yatmaktadır. Kürt – Ermeni ittifakının önüne geçmek için yapılan doğu harekâtına Kazım Karabekir Paşa'nın çabalarıyla Kürt aşiretleri de katılmıştı. Genelkurmay belgelerine göre Hoybun komitesinin başında Ermeni Zilan ve komitenin Ağrı temsilcisi Cibranlı aşiretinden İhsan Nuri vardı.³⁷⁴ İhsan Nuri, Ağrı Dağı İsyanı kitabında Ağrı ayaklanmasının Kürt ulusunun bağımsızlık savaşı olduğunu, Kürtlerin haklarının işgalciler tarafından eziyetle gasp edildiğini anlatmıştır.³⁷⁵ Hoybun örgütünde başkanlık yapan ve pek çok Kürtçülük hareketinde yer alan alan Dr. Mehmet Şükrü Sekban, Kürt Meselesi adlı eserinde Kürt politikacıların Türkiye'den ayrılmayı düşünmediğini söylemiştir.³⁷⁶ Doğudaki Kürt vatandaşları Milli Mücadele'ye karşı başlangıcından itibaren kullanılmak istenmiş, İstanbul Hükümeti İngilizlerin yardımıyla Kürt aşiretlerini ayaklandırmaya çalışmıştır.³⁷⁷ Cumhuriyet Gazetesi Türkiye Cumhuriyeti'de yaşayan insanların ırk ve din farkı olmadan, bölünmemesi Türk olduklarının unutulmamasını vurgulanmıştır.³⁷⁸

Lozan görüşmelerinde Lord Curzon'un Musul meselesini öne sürerek, Kürtler arasındaki halk oylamasını dillendirmesi toplantıdaki Türkiye temsilcilerinin tepkisine neden olmuştur. Kürt kökenli vekillerden Bitlis milletvekili Yusuf Ziya Bey, Mardin milletvekili Necip Bey, Muş milletvekili Hacı İlyas Sami Efendi Kürtlerin ayrı talebi olmadığını ve Türklerle yaşamak istediklerini bildirmişlerdir.³⁷⁹

³⁷¹ Ahmet Süreyya Örgüven, a.g.e., s.113.

³⁷² Yaşar Kalafat, *Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar*, Ankara,1992, s. 176.

³⁷³ Yaşar Kalafat, *Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar*, Boğaziçi Yayınları, Ankara,1992, s. 196.

³⁷⁴ Mehmet Bayrak, *Kürdoloji Belgeleri*, Özge Yayınları, Ankara, 1994, s.89

³⁷⁵ İhsan Nuri, *Ağrı Dağı Ayaklanması*, Med Yayınları, İstanbul, 1992, s.13.

³⁷⁶ Mehmet Şükrü Sekban, *Kürt Meselesi*, Kamer Yayınları, Ankara,1979, s.29.

³⁷⁷ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu,9. Baskı, Ankara 2004, s.250.

³⁷⁸ Cumhuriyet Gazetesi, *Şarktaki Hadise ve İran*,13 Temmuz 1930, s.1.

³⁷⁹ Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti 1923*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1971, s.75.

Şeyh Sait İsyanı bastırıldıktan sonra yakalanmayan Celalli, Hasenan, Cibran ve Hayderen aşiretlerinin ileri gelenleri Ağrı isyanında önemli rol oynamıştır.³⁸⁰ Yusuf Taso'nun başlattığı isyana Bro Heski Tello ve İhsan Nuri adamlarıyla katılmış, İhsan Nuri Ermeni Zilan ile Ağrı Dağı'ndaki kuvvetleri askeri eğitime tabi tutmuştur.³⁸¹ 1926 Mayısında Yusuf Taso ve isyancı grup, Doğu Bayazıt, Muson bucağı Kalacık köyünde hırsızlık yapıp Ağrı Dağı'na götürerek jandarmayı bölgeye çekmeyi ve onlara zarar verip isyanı başlatmayı amaçlamıştır.³⁸² İsyancıların eşkıyalığına karşı Doğubayazıt-Gürbulak- Ağrı Dağı bölgesinde asayiş sağlama görevi için jandarma müfrezesi ile 28. Piyade Alayını görevlendirilmiştir.³⁸³ İsyancılara İran'ın Sakanlı ve Kızılbaş aşiretlerinden kuvvetli grup katılınca isyancı sayısında lehlerine ciddi artış olmuştur.³⁸⁴ Alayın harekât sonunda başarısız olmasında birçok sebep vardır ki İran hudut subayı ve Alay komutanının görüşmesini öğrenen İranlı yetkililerin bilgilendirdiği isyancıların askeri birliklerimizi önlem olarak beklemesi buna örnektir. Yöreyi iyi bilmeyen alay komutanının bölgeden kişileri yanında tutmasıyla gizliliğin kalmaması, İran'dan gelen aşiretlerden son ana kadar haberdar olunamaması da sayılabilir.³⁸⁵

Başarısız birinci harekât sonunda 16 Haziran 1926'da başlanacak 2.harekât için 3. Ordu Komutanlığı yeni planı Genelkurmay onayına sunmuş, harekâta 17. Alayın 1. ve 2. Taburlarının da katılması kararlaştırılmış,³⁸⁶ en küçük birliklerimizin görülmediği koşullarda asilerin mevzilerini belirlemek çok zor olmuştur.³⁸⁷ İran aşiretlerinin büyük kısmı bu bölgeden uzakta kalarak çatışmaya girmemişse de isyancıların İran'a geçişine engel olunamamış; süvari alayının Yukarı Demirkapı bölgesini kapatamaması sonucu isyancılar amaçlarına ulaşmıştır.³⁸⁸

İsyanın kesin olarak sonuçlandırılmaması üzerine Başvekil İsmet Bey'in teklifiyle TBMM isyan bölgesinde uygulanan İdare-i Örfiyenin bir yıl uzatılmasına karar vermiş,³⁸⁹ uygulama 23 Kasım 1926'da yürürlüğe girmiş³⁹⁰ uzatılarak Mart

³⁸⁰ Mehmet Nuri Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Doz Yayınları, İstanbul,1994, s.163.

³⁸¹ Vedat Şadilli, a.g.e., s.163.

³⁸² Reşat Hallı, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar*, Genel Kurmay Harp Yay., Ankara,1972, s.16.

³⁸³ Selahattin Çetiner, a.g.e., s. 209.

³⁸⁴ Genelkurmay Başkanlığı, *Doğu Bölgesindeki Geçmiş İsyanlar ve Alınan Dersler*, Genelkurmay Basımevi, Ankara,1946, s.20.

³⁸⁵ Faik Bulut, *Devlet Gözüyle Kürt İsyanları*, Yön Yayıncılık, İstanbul,1991, s.80.

³⁸⁶ Resat Hallı, a.g.e., s.169.

³⁸⁷ Emin Karaca, *Ağrı Eteklerinde İsyan*, Puslu Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. 22.

³⁸⁸ Faik Bulut, a.g.e., s.83.

³⁸⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre II, Cilt 27, İçtima 4, s. 77.

1929'a kadar yürürlükte kalmıştır.³⁹¹ İngilizlerden sağladığı telsiz ve Ağrı Dağı'na gönderdiği matbaa ile İhsan Nuri Gaziya Velat (Vatanın Çağrısı) adlı gazeteyle bölge halkını hükümet aleyhine tahrik etmiş, Ararat Gazetesi'nin yayınlanmasını sağlamışlardır.³⁹²

Hoybun cemiyeti Van'da Ağrı Dibarine (Ağrı Ateş Yağdırıyor) adlı bültenle Türk ordusunun Kürtleri katlettiği haberleriyle Batılı emperyalist devletlerin desteğini istemiş,³⁹³ İngiltere'nin isyana etkisi büyük olmuş, İngiltere ilk toplantısında ülkesini temsilen Yüzbaşı Moltfoltre katılmıştır.³⁹⁴ Almanya'da yayımlanan Glarus Zeitung Gazetesi İngiltere'nin amacı Türkiye'yi anlaşmaya zorlamak olarak dile getirilmiş; Kürtlerin İngiliz memurları tarafından para ve silahla teşvik edildiği, Türkiye ile Rusya arasına tampon bölge sokarak Bolşevikleri tecrit etmeyi amaçladığından bahsetmiştir.³⁹⁵ 3. Ordu Müfettişliği 25 Ağustos 1927'de yaptığı yeni harekât planına 9.Kolordu Komutanlığı'na bağlı Kars'taki 29. Alay ile 9. Tümen Komutanlığı'nın katılması da uygun görülmüştür. Olayların gelişimiyle 1928 yılı içerisinde takip bölgesi komutanlığının kurulmasını zorunlu hale getirmiş; Genelkurmay Başkanlığı'nın emriyle Bayazıt ili yakınlarında Karaköse Takip Komutanlığı kurularak başına Birinci Süvari Tümen Komutanı Kurmay Albay Galip Bey atanmıştır.³⁹⁶

Türk hükümeti çözüm için bölgeye heyetler göndermiş, isyancıların arasında Halis Öztürk'te yer almış,³⁹⁷ Türk tarafını 12 milletvekili, Karaköse valisi, 29.Tümen Komutanı, Karaköse Jandarma Komutanı, Diyadin ve Bayazıt Kaymakamları temsil etmiştir.³⁹⁸ Görüşmelerde isyancılara teslim olmaları halinde af kanunu kapsamına girecekleri; Ağrılıların saldırılara ve yolların tahrip edilmesine son vermeleri, İhsan Nuri'nin kendisi için isteyeceği her şeyin yerine getirilmesi şartıyla kanunsuzluğa son verip Ağrı'dan gitmesi şartları görüşülmüş, fakat İhsan Nuri tarafından hepsi reddedilmiştir.³⁹⁹ İki defa görüşme yapılmasına ve temsilcilerimizin iyi çabalarına

---

³⁹⁰Bernard Lewis, a.g.e., s. 260.

³⁹¹İsmet Bozdaş, *Kürt İsyancıları*, Truva Yayınları, İstanbul, 2001, s. 76.

³⁹²Selahattin Çetiner, a.g.e., s.207.

³⁹³Haluk Çay, *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, İlgü Kültür Sanat Yay., İstanbul,2010, s. 200.

³⁹⁴Mehmet Bayrak, *Kürdoloji Belgeleri II*, Ankara,2004, s. 349.

³⁹⁵Mehmet Kalman, *İngiliz ve Türk Belgelerinde Botan Direnişleri*, Peri Yay., İstanbul, 1996, s. 28.

³⁹⁶Faik Bulut, a.g.e., s.116-124.

³⁹⁷Rohat Alakom, *Hoybun Örgütü ve Ağrı Ayaklanması*, Avesta Yayınları, İstanbul,1998, s. 95.

³⁹⁸Emin Karaca, a.g.e., 24.

³⁹⁹İhsan Nuri, a.g.e., s 24.

rağmen sonuç alınamamıştır. Af kanunu 9 Mayıs 1928'de kabul edilmiş, bölgede görevli askeri personel ve memurların isyanı bastırmak için yaptıklarından sorumlu tutulamayacakları kararı alınmıştır.⁴⁰⁰ Aftan yararlanmanın şartı 3 ay içerisinde teslim olmaktı ve aftan yararlananlar tekrar suç işlerlerse cezaları ağırlaşacaktı.⁴⁰¹ 1929'da gasp ve soygunlar artmış, bölge eşkıyası yol keserek baskınlar düzenlemiş, hayvanları gasbederek telefon hatlarını tahrip etmiş, karakolları basarak silahları almışlar; çaldıklarını İran'da satıp eşkıyalara erzak ve mühimmat temin etmeye çalışmışlardır.⁴⁰² Eşkıyalar sınırdaki birliklere saldırılar düzenleyip askerlerimizi şehit ediyor, yolları kesip araçları soyarak yol güvenliğini engelliyor, isyan bölgesinde görevlendirilen subayların görev yerlerine gitmekte zorlanmasına sebep oluyorlardı.⁴⁰³

28 Aralık 1929'da Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak ve 1. Genel Müfettiş İbrahim Tali (Öngören) Bey Bakanlar Kurulu ile toplantı yapmış 1930 senesi Haziranında Ağrı'ya tenkil harekâtı yapılması kararlaştırılmış; 9. Kolordu Komutanlığı'na Salih Paşa (Omurtak) getirilmiştir.⁴⁰⁴ Ağrı'da yapılacak askerî harekâtın başlangıcı Haziran 1930 olarak kararlaştırılsa da Erciş'te meydana gelen olaylardan dolayı Ekim ayına kalmış; Zeylan'da Kürt muhtariyeti amacıyla olaylar çıkarılmıştır.⁴⁰⁵ Türk Dışişleri Bakanlığı'nın istihbarat raporuna göre Hoybun örgütünün üyelerinden Kör Hüseyin Paşa ve Emin Paşa oğulları tarafından idare edildiği, cemiyetin Erciş-Zeylan olaylarının da arkasında olduğu belirtilmişti. İsyen 20 Haziran 1930'da başlamış, 18 Eylül 1930'da sona ermiştir.⁴⁰⁶ Yapılan askerî harekâtlarda elde edilen başarıların sonunda isyancılar tamamen imha edilememişse de 19 Temmuz 1930 tarihinde tarama faaliyetinin tamamen bitişi Salih Paşa tarafından basına bildirilmiş, Ağrı Dağı'nın dışındaki bölgelerin asilerden temizlendiği vurgulanmıştır.⁴⁰⁷ İran'ın Halikanlı ve Alimaholu aşiretlerinin isyancılara destek verdiği, Şeyh Sait isyanından kaynaklı sorunlarda İran hükümetinin etkili olduğu dile getiriliyor, Türk basınında

---

⁴⁰⁰Mehmet Kalman, a.g.e., s.67.

⁴⁰¹Emin Karaca, a.g.e., s.149.

⁴⁰²*Doğu İsyenlarında Bir Türk Subayı*, Dünya Gazetesi, 7 Mart 1929

⁴⁰³Reşat Hallı, a.g.e., s.321.

⁴⁰⁴*Doğu Bölgesindeki Geçmiş İsyenlar ve Alınan Dersler*, Genelkurmay Basımevi, Ankara,1946, s. 19; Fahir Armaoğlu, a.g.e., s. 332.

⁴⁰⁵*Anadolu İsyenları*, Kara Kuvvetleri Komutanlığı, Kara Kuvvetleri Basımevi, Ankara,1998, s. 44.

⁴⁰⁶Vakit Gazetesi, *Şark'ta Tarama Harekâtı Bitiyor*, 20 Temmuz 1930, s.1.

⁴⁰⁷Reşat Hallı, a.g.e., s.330.

İran suçlanıyordu.⁴⁰⁸ İran hudut amirlerinin eşkiyaya her türlü yardımı göstermeye devam ettiğinden bahsedilirken⁴⁰⁹ aşiret eşkiyasına söz geçiremeyen İran hükümetine tepki gösteriliyordu.⁴¹⁰ Türk hükümeti eşkiyaya erzak ve silah yardımı yaptığı tespit edilen İran hükümetine Tahran Sefiri Memduh Şevket Bey aracılığı ile nota vermiş, basına gerekçeleri de belirtilmiştir.⁴¹¹ Ankara'daki İran Büyükelçiliği İran Kürtlerinin Türk toprağına tecavüz etmelerinin, Türkiye Kürtlerinin İran toprağına sığınmalarının ve yardım almalarının ciddi bir suretle kontrol altına alındığını belirterek, isyanın durması için ellerinden geleni yapmaya çalıştıklarını söylemişlerdir.⁴¹² Siyasi teşebbüsler sonunda İran, Türkiye ile iş birliğine hazır olduğunu bildirmiş, Türk-İran Hudut Komisyonu kurulmuş ve 31 Ağustos'ta çalışmalara başlamış; Küçük ve Büyük Ağrı Dağı tamamıyla Türk ordusunun kontrolüne girmiştir. Türk birlikleri tarafından kontrol edilen bu bölge 23 Ocak 1932'de imzalanan Uzlaşma, Adli Tesviye ve Hakem Antlaşması ile Türkiye'ye bırakılmıştır.⁴¹³ Artık isyanın sona erdirilmesi için hiçbir engel kalmamış, tüm planlar yapıldıktan ve hazırlıklar tamamlandıktan sonra üçüncü Ağrı harekâtı 7-14 Eylül tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Harekâta en önemli nokta isyancıların dışarıdan destek almasına ve dışarı kaçmalarına engel olunması olmuş; İğdir bölgesindeki Zılanlı, Kâmikânlı, Simikânlı, Delberanlı, Kellioğlu aşiretleri ve Bayazıt bölgesindeki Hassas Örenli, Keşkünlü aşiretlerinin sadakatlerine güvenilmediğinden yöre halkı harekâta dâhil edilmemiştir.⁴¹⁴ 12 Haziran 1930'da başlayan son harekât ile Ağrı'daki çarpışmalar yıllarca süren isyan hareketi sonlandırılmış; Fevzi Çakmak Paşa subaylarına yeni Türk hududunun Aybey Dağları olduğunu, Küçük Ağrı'nında sınırlarımıza katıldığını açıklamıştır.⁴¹⁵

1932 yılı başında, Türkiye ve İran sınırı yeniden düzenlenerek İran'dan Türkiye'ye istenmeyen girişlerin önlenmiş, 1934'te İran Şahı Türkiye ziyaretinde özellikle düzelen ilişkilerin devamı amaçlanmıştır.⁴¹⁶ Genelkurmay Başkanlığı Ağrı harekâtının eşkiyanın yenilgisi ile son bulduğunu, kaçarken bırakıldıkları eşya-hayvan ve mağaralarda gizlenen perakendeleri toplamak için müfrezelerin

⁴⁰⁸Vakit Gazetesi, Şiddetli Bir Takipten Sonra,13 Temmuz 1930, s. 1.

⁴⁰⁹Cumhuriyet Gazetesi, Tenkil Harekâtı Başladı,07 Temmuz 1930, s. 1.

⁴¹⁰Milliyet Gazetesi, Şark Hududumuzu Tecavüzde Bulunan Sakiler,01 Temmuz 1930, s. 1.

⁴¹¹Cumhuriyet Gazetesi, İran Hükümetine Bir Nota Verdik,05 Temmuz 1930, s. 1.

⁴¹²Cumhuriyet, 21 Temmuz 1930, s.1- 2.

⁴¹³Milliyet Gazetesi, Ağrı Harekâtı Başlıyor,30 Ağustos 1930, s. 1.

⁴¹⁴Hasan Hişyar Serdar, Görüş ve Anılarım, Peri Yayınları, İstanbul,1994, s. 356.

⁴¹⁵Faik Bulut, a.g.e., s.188

⁴¹⁶Emin Karaca, a.g.e., s.170.

görevlendirildiğini anlatmıştır.⁴¹⁷ Türkiye turuna çıkan Şah'ın geliş tarihi İskân Kanunu'nun kabul edildiği gün olan 14 Haziran'a rastlamış, Başbakan İsmet İnönü bu ziyaret ile ilgili olarak TBMM'de yaptığı konuşmada hudut ihtilafının çözümlendiğini, İran ve Türkiye'nin ilişkileri açısından yeni bir döneme girildiğini söylemiştir.⁴¹⁸ 1930 yılında Cumhuriyetin ikinci büyük Kürt isyanı önledikten sonra 1934 yılında devlet Kürt sorununu daha sistemli ve zorunlu İskân Kanunu ile çözmeye çalışılmıştır.⁴¹⁹

4.3.Doğu Anadolu İle İlgili Raporlar (Umumi Müfettiş Raporları)

Umûmî Müfettişlikler ülkedeki sosyo-ekonomik ve idari şartların getirmiş olduğu önemli yapılanmalardır ki Koçak'ın ifadesiyle bu yapılanma Osmanlı siyasi ve idari alanlarındaki uygulanmaların Cumhuriyete yansımalarıdır. II. Abdülhamid devrinden 1952'lere kadar müfettişlikler Umumi Valilik, Eyalet Valiliği, Genel Valilik, Fevkalade Valilik, Hidivlik, Bölge Valiliği, Süper Vali, İnspektörlük, Genel Müfettişlik gibi isimlerle anılmıştır.⁴²⁰

Osmanlı Devleti'nde valiler, mutasarrıflar ve yabancı yetkililer müfettişlere karşı sorumlu olarak her ayrıntıyı Umumi Müfettişlere bildirmekte;⁴²¹ müfettiş gerekli görürse sorunları yerel yetkililere de iletmekteydi.⁴²² 1920'de Damat Ferit Paşa döneminde Umumi Müfettişlik ve Kuva-yı İnzibatiye birlikleri oluşturulmuş, Paşa'nın görevinin sona ermesinin ardından Umum Müfettişlikte ortadan kalkmıştır.⁴²³

Anadolu hâkimiyetini sağlam temellere oturtmak adına askeri-mülki yetkilere sahip bir müesseseye ihtiyaç duyduğundan 28 Nisan 1920'de Anadolu Fevkalade Müfettiş-i Umumiliği kurulmuştur. Kâzım Karabekir meclise sunduğu ve sevk olmadığını öğrendiği Müfettiş-i Umumilik Kanunu'nun bir an önce çıkarılması için

⁴¹⁷Cumhuriyet, 15 Haziran 1934, s.1.

⁴¹⁸*Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar, (1924-1938), Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmi Yayınları, Ankara, 1972, s.344-350.*

⁴¹⁹*TBMM Zabıt Ceridesi, (Devre IV), Cilt 23, İçtima:70, 18 Haziran 1934, s.221.*

⁴²⁰Cemil Koçak, *Umumi Müfettişlikler (1927-1952)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s.25.

⁴²¹Hüseyin Koca, *Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları*, Konya,1998, s.36

⁴²²Gül Tokay, *Jöntürk İhtilalinin Kökleri: 1903-1908*, Afa Yayınları, İstanbul,1995, s. 44-53.

⁴²³Ali Arslan, *Anadolu Fevkalade Müfettiş-i Umumiliği- IV. ve V. Damat Ferit Hükümetlerinin Anadolu'daki Yönetimi Büyük Millet Meclisi'nden Geri Alma Teşebbüsü (1920)*, Ankara Yolu Dergisi 16, 1995, s. 443-453.

Müdafaa-i Milliye Vekâleti'yle Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği'ne yazdığını söylemiştir.⁴²⁴

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da çıkan Nasturi ve Şeyh Said İsyanları hükümeti bu bölgelerde idari reformlara mecbur bırakmış, ulaşım sorunları, bölgeler arasındaki kalkınmışlık farkları, idari ve sosyal çalışmaların yapılamaması, koordinasyonsuzluk, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde bu çalışmalarını yapacak, güvenliği sağlayacak Umumi Müfettişliklerin yeniden kurulmasını gerektirmiştir.⁴²⁵ Müfettişliğin kurulmasıyla ilgili 12 Şubat 1927'te meclise teklif gelmiş illerin idari, iktisadî ve coğrafi menfaatleri için düzenli teftiş yapılması adına Umumi Müfettişliklerin kurulması gerekli görülmüştür.⁴²⁶ Celal Bayar yurt gezilerinden Türkiye'nin idareye uygun ekonomik bölgelere ayrılarak her bölgede ayrı örgütler kurulmasının yararlı olacağını söylemiştir.⁴²⁷ Umumî Müfettişlik Şeyh Sait Ayaklanması'ndan sonra tekrar gündeme gelmiş; Bursa Mebusu Emin Bey'e hazırlattığı rapora göre Van, Bitlis, Erzurum ve Elâzığ, Mardin, Diyarbakır vilayetlerinden oluşan iki genel müfettişliğin kurulması kararı 1927 yılında uygulanmış;⁴²⁸ Mete Tunçay'a göre ise sıkıyönetimin yerini doldurmak için Umumî Müfettişliklerin kurulmuştur. Elâzığ, Urfa, Bitlis, Hakkâri, Diyarbakır, Siirt, Mardin, Van'ı kapsayan Umumî Müfettişlik kurulmuş ve başına İbrahim Tâli (Öngören) atanmıştır.⁴²⁹

25 Haziran 1927'de 1164 sayılı ile Umumi Müfettişlik Teşkiline Dair kanun çıkarılarak bölgelerinde güvenliği ve düzeni sağlamakla görevli müfettişliklere kolorduların bağlanması kararlaştırılmıştır.⁴³⁰ Devlet otoritesinin hissettirilmesi amacıyla müfettişliklerin kurulması kanunu 25 Haziran 1927'de 287 üyenin 198'inin katıldığı oylamada 194 evet, 1 red, 3 çekimser oyla kabul edilerek 26 Haziran 1927'de yasalaşmıştır.⁴³¹ Umumî Müfettişlerin bölgesinde güvenliği, huzuru ve kanunların uygulanmasını sağlamak, iskân işleri ve köylünün arazisiyle ilgilenmek,

---

⁴²⁴Kâzım Karabekir, *Paşaların Kavgası*, s.244; Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 1060.

⁴²⁵Mehmet Kalman, *Belge ve Tanıklarıyla*, Dersim Direnişleri, Nujen Yayınları, İstanbul, 1995, s.136.

⁴²⁶*TBMM Zabıt Ceridesi*, Cilt 33, Devre II, İçtima 4, s. 682-683.

⁴²⁷Mahmut Goloğlu, *Tek Partili Cumhuriyet (1931-1938)*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1974, s. 49-50.

⁴²⁸Hâkimiyet-i Milliye, 24 Haziran 1932, s. 3.

⁴²⁹Abidin Özmen, *Genel Müfettişlikler Hakkında Bir Düşünce*, İdare Dergisi, Sayı:184, Ocak-Şubat 1984, s. 247.

⁴³⁰Mete Tunçay, a.g.e., s.174-175.

⁴³¹*TBMM Zabıt Ceridesi*, Cilt 33, Devre II, İçtima 4, s. 809.

idari görevlilerin denetimini yapmak gibi görevleri bulunmaktadır.⁴³² Başbakan İsmet İnönü'de Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu ve Karadeniz Bölgesi inceleme gezisinde Umumi Müfettişliğin hizmetlerini takdir etmiş; Doğu illeri verimli hale getirildikçe bütçenin ve devlet kudretinin artacağını belirtmiş; hazırladığı Kürt Raporunu Atatürk ve Bakanlar Kurulu'na sunmuştur.⁴³³ Birinci Umumi Müfettişlik Diyarbakır merkez olarak,29 kişilik bir kadro ile 1 Ocak 1928'de başlarına Diyarbakır eski milletvekili İbrahim Tali (Öngören) atanarak göreve başlamıştır.⁴³⁴ Sonraki atamalarda Güneydoğu bölgesini yakından tanıyan ve devletin güvendiği kişiler seçilmiş, 12 Ocak1933'te Dâhiliye Vekâleti Müsteşarı Ahmet Ergeneli, 11 Haziran 1935'te Abidin Özmen atanmıştır.⁴³⁵ İnönü'ye göre Birinci Genel Müfettişlik dışında merkezi Erzurum olan Ağrı, Kars, Artvin, Rize, Trabzon, Gümüşhane, Erzincan ve Erzurum illerinde içinde olduğu 3. Genel Müfettişliğin kurulması mecburi durum olmuş;⁴³⁶ 23 Ağustos 1935 yılında kurulan 3.Umumi Müfettişliğe Erzurum Milletvekili Tahsin Üzer atanmıştır.⁴³⁷Üzer I. Dünya Savaşı'nda Van ve Erzurum valiliklerinde görev alarak halkın takdirini kazanan biridir ⁴³⁸ve Doğu illeri için Erzurum'dan başlanan Sivas-Erzurum demiryolu, Trabzon Limanı'nın inşası ve İran transit yolunun canlandırılması projeleri olmuştur. Mustafa Kemal demiryolunun, memleketin tüfekten, toptan daha mühim emniyet silahı olduğunu söyleyerek Doğu Anadolu'daki demiryolları ile bölgeyi dünyaya açma hedefini 1924 Sonbahar gezilerinde dile getirmiştir. Erzurum'a gelirken ayrı ayrı bölgelerden geçerken memleketin doğusu-batısı ve merkezi arasındaki bağlantının Cumhuriyet Hükümeti için yetersiz olduğunu; doğuyu diğer bölgelere bağlayan demiryolunun buraya kadar uzatılmasının devlet için önemli bir sorun olduğunu vurgulanmıştır.⁴³⁹

Başbakan İsmet İnönü'nün 30 Ağustos 1930'da açılışını yaptığı Ankara-Kayseri-Sivas demiryolunun Erzincan ve Erzurum'a kadar uzatılması kararlaştırılmıştır. Sivas-Erzurum hattı inşası için 27 Mayıs 1933'te çalışmalara başlanmış ve Dâhili İstikraz Akdi Kanunu çıkarılmış; Atatürk'ün hayali olan projeyi

---

⁴³²TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 33, II. Dönem, s. 682-686.

⁴³³Saygı Öztürk, *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, Hürriyet, 7 Eylül 1992

⁴³⁴Fethi Tevetoğlu, *Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara,1987, s.141.

⁴³⁵Cemil Koçak, a.g.e., s.90.

⁴³⁶Saygı Öztürk,21 Ağustos 1935 İsmet Paşa'nın Kürt Raporu, Hürriyet, 10 Eylül 1992.

⁴³⁷Cemil Koçak, a.g.e., s. 155.

⁴³⁸Ayın Tarihi, 8 1-30 Eylül 1935, s. 11.

⁴³⁹Nuri Onat, *Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Sonbahar Gezileri*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1984, s.127.

Tahsin Bey sahiplenerek bürokratik işlemlerin tamamlanması için yoğun çaba sarfetmiştir. Sonuç olarak 18 Mayıs 1936'da çalışmalara başlanmış, 20 Temmuz 1937'de Erzurum İstasyonunun temeli Umumi Müfettiş Tahsin Üzer, Orgeneral Kazım Orbay, Korgeneral Ergüder, Vali H. İşcan'ın bulunduğu kalabalık bir heyet huzurunda atılmıştır.⁴⁴⁰ Günün imkânlarıyla inşaat güçlkle sürmüş, 1938 Erzincan, 1939'da Erzurum'a ulaşmış ve 6 Eylül 1939'da ilk tren Erzurum'a gelmiştir.⁴⁴¹ Tahsin Bey yatırımları olan Erzurum iplik fabrikası, Murgul bakır ve kuvars madenlerinin yeniden işletilmesi, Kars, Iğdır, Erzurum'da ihracat - ticaret birlikleri, kooperatifler, Iğdır Ovası'nda pamuk üretimi, Iğdır bölgesine Serdarabat Barajı'nın işletilmesi, Erzurum şeker, soğuk et ve konserve fabrikası, Rize ve Çoruh iskelelerinin yapılması için birçok kez Ankara'ya gitmiş, işleri yakından takip etmiştir.⁴⁴² Erzurum Halkevi 1934 yılında Nurlu Şükrü'nün evinde açılmış, Umumi Müfettiş Tahsin Üzer'in büyük yardımlarıyla 10 Temmuz 1937 yılında temeli atılan halkevi inşaatı 1939'da bitirilmiş; dışardan uzmanlar şehirlere davet edilmiştir.⁴⁴³ Erzurum'da Doğu Gazetesi çıkarılması desteklenirken Tahsin Bey Erzurum'un bu gazeteyi güçlükle çıkardığını ve himayelerinde kalmasının çok değerli olacağını dile getirmiştir.⁴⁴⁴ Şeyh Sait İsyanı'ndan hemen sonra Birinci Umumi Müfettişlik, Ağrı İsyanı ertesinde Üçüncü Umumi Müfettişlik, Dersim İsyanı döneminde Dördüncü Umumi Müfettişlik kurulmuş; Kürt isyanlarını önlemek ve İskân Kanunu'nun uygulanmasını kolaylaştırmak müfettişliklerin amaçlarından biri olmuştur.

Birinci Umumi Müfettiş Abidin Özmen 24 Ağustos 1937'te Başbakan'a sunduğu raporda, bölgede olaylara karışmamış kişilerde milli duyguların canlandırılmasını, hükümete karşı gelen kişilerin batıya naklinin sağlanmasını, Türklerin doğuya yerleştirilmesini ve doğudaki çocukların yatılı okullarda Türk kültürüyle eğitilmeleri gerektiğini belirtmiştir.⁴⁴⁵ Kurulduğu bölgelerde asayiş

---

⁴⁴⁰Enver Konukçu, *Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Erzurum*, Erzurum Valiliği, Erzurum,1999, s.375.

⁴⁴¹Şaban Ortak, *Atatürk'ün Doğu Anadolu Demiryolu Politikası ve Erzurum'a Şimendiferin Gelişi*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi-Mustafa Kemal Atatürk ve Erzurum Özel Sayısı, Temmuz 1997, s.151.

⁴⁴²Aydın Tarihi, 1-30 Eylül 1936, s.6.

⁴⁴³Erzurum Gazetesi,16 Eylül 1937, No: 3564; Erzurum Gazetesi, 26 Ağustos 1937, No:3561.

⁴⁴⁴ Cemil Koçak, a.g.e., s.15.

⁴⁴⁵Cemil Koçak, a.g.e., s.100–101.

sağlayan, geniş yetkilerle bölücü ve irticai hareketlerin önünü kesmeye çalışan Umumi Müfettişlikler fiilen 1948’de resmi olarak 1952’de kaldırılmıştır.⁴⁴⁶

4.3.1.İsmet İnönü’nün Şark Seyahati Raporu

Diyarbakır, Mardin, Siirt, Bitlis, Van, Muş, Karaköse, Kars, Ardahan, Artvin, Rize, Trabzon, Gümüşhane, Bayburt, Erzincan, Giresun, Ordu, Samsun ve Zonguldak’ı gezen İsmet İnönü bu bölgelerle ilgili geniş bir değerlendirme yaparak doğu illerinde yaşanan sorunlara ve alınacak önlemlere yer vermiştir. Ayrıca doğunun hazineye bütün gelirin üçte birini vermemesine rağmen masraf ve müdafaasının batı illerinin üstünde olduğunu, bölgedeki Kürt meselesinin de sağlam çözümlerle gündeme getirilmesi gerektiğini sözlerine eklemiştir.⁴⁴⁷

Başbakan İsmet İnönü raporunda Diyarbakır, Urfa ve Mardin illerine, nüfusu oluşturan Kürtlere, Araplara ve Hristiyan Keldanilere yer vermiş, Mardin ve Midyat ahalisinin Türk soyadları ile kaynaşmakta istekli olduğunu belirtmiştir. Başbakan Siirt, Şırnak, Eruh, Bervari, Şirvan, Garzan, Beşiri gibi Kürt ilçelerindeki halkı ağaların elinden kurtarmak için seyyar doktorların önlem olarak düşünebileceğini söylemiştir. İnönü Bitlis, Mutki, Hizan, Şirvan, Garzan illerinin Türk olduklarını ve böyle tutulması gerektiğini, bunu korumaları için devlet desteğinin devamını istemiştir. Bu illerde etrafındaki imarının faaliyetlerinin devamını, eğitimin, hukukun, halkevi yardımlarının kuvvetli tutulmasını tavsiye etmiştir. Van’daki muhacir sorunlarının çözülmesini isteyen İnönü, Van’ın Doğu’da Türk hâkimiyeti için önemli olduğunu, vurgulamış; ⁴⁴⁸ Kars iline ve verimli boş Ermeni köylerine yerleştirilen Kürt köylülerinin oturdukları yerlerin tapusunu alma isteklerinin dikkate alınmasını istemiştir.⁴⁴⁹

İslahat programının başarılı olabilmesi için Diyarbakır, Van ve Erzurum büyük medeniyet merkezleri haline getirilmeli, Erzincan, Muş, Yeni Siirt, Urfa, Kars, Artvin, idare kurumları veya belediye hizmetleri de devletten yardım görmelidir. İnönü’nün raporuna göre, Umumi Müfettişlikler Doğu illeri için genel bir idare şeklidir ve yapılacak uygulamalarda bütün memurlara kılavuz olacak

⁴⁴⁶İsmet İnönü’nün Şark Seyahati Raporu, İleri Dergisi, Sayı:27, Ekim-Kasım-Aralık 2005, s.192.

⁴⁴⁷İsmet İnönü’nün Şark Seyahati Raporu, s.175-176.

⁴⁴⁸İsmet İnönü’nün Şark Seyahati Raporu, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1935, s. 28.

⁴⁴⁹Hüseyin Yayman, *Türkiye’nin Kürt Sorunu Hafızası*, SETA Raporu, Seta Yayınları, Ankara, 2011, s. 66- 67.

kurumdur; bundan sonraki uygulamaların temelini atarak yeni yasalara da kaynaklık etmiştir. İnönü'nün yaptığı gözlem ve ortaya koyduğu çözümler bölgenin karışmakta olduğunu, İskân Kanunu'nun tam uygulanmadığını, uygulandığı yerlerde de yapılan hatalar sonucu ters tepkiler verilmesine yol açtığını ortaya koymaktadır. İşte bu sebeple Umumi Müfettişlerin yetkilerinin genişletilmesini, görev alanlarının artması istenmektedir. Bölgedeki hükümet politikalarının uygulanabilmesi, devlet kontrolünün sağlanması ve Kürt aşiretlerini kontrol etmen için İskân Kanunu şarttır. Muhacirleri bölgeye ısdırmanın başka yolu da yoktur. Çok masraflı bu işin tecrübeli ve tam yetkili görevlilerce yapılması gereklidir.⁴⁵⁰

4.3.2. Mustafa Abdülhâlik (Renda) Bey'in Raporu

TBMM Başkanı Mustafa Abdülhâlik (Renda) Bey Şeyh Sait İsyanı'nın ertesinde incelemelerde bulunmak ve çözümleri anlatmak amacıyla 14 Eylül 1925'te Başbakan İsmet İnönü'ye sunduğu rapor Cumhuriyet Halk Partisi'nin doğu illerinde uygulayacağı planların temelini oluşturmuştur.⁴⁵¹

Raporda doğu bölgesinde aşarın kaldırılması, aşiret reisleri ve ağaların nüfuzlarının iskân uygulamasıyla ortadan kaldırılması, illerin büyütülerek Erzincan, Elaziz, Muş, Van Gölü sahili, doğu illeri arasındaki karayolu veya demiryolu bağlantısının sağlanıp bazı yerlerde yeniden idari düzenleme olması konuları yer almaktadır. Hükümet idari düzenleme yaparak otoritesini sağlamlaştırmak adına 1935 yılında Dersim vilayetinin adını Tunceli olarak değiştirmiş, Elazığ, Malatya ve Diyarbakır illeriyle bağlantısı sağlanmış; 1927'de de Beyazıd ilinin adını Ağrı olarak değiştirmiştir.⁴⁵²

4.3.3. Abidin Özmen'in Raporu

Birinci Umumi Müfettiş Abidin Özmen'in siyah rapor adıyla Bitlis, Diyarbakır, Van, Hakkâri, Muş, Mardin, Urfa, Siirt illerinin siyasi durumunu anlatan raporu Başbakan İsmet İnönü'nün 21 Ağustos 1935 tarihli Kürt Raporu'na ve 21 Haziran 1934'te 2510 sayı ile kabul edilen İskân Kanunu'na benzemektedir.⁴⁵³ Özmen, 1927'de Birinci Umumi Müfettişlik alanındaki Diyarbakır, Van, Siirt,

---

⁴⁵⁰Hüseyin Yayman, a.g.e., s. 70.

⁴⁵¹Hüseyin Koca, a.g.e., s. 453.

⁴⁵²Şerafettin Turan, *Umumi Müfettişler Konferansında Görüşülen ve Dâhiliye Vekâletini İlgilendiren İşlere Dair Toplantı Zabıtlarıyla Rapor*, Ankara Başvekâlet Matbaası, 1936, s. 56-80.

⁴⁵³Şerafettin Turan, a.g.e., s. 56-80.

Hakkâri, Muş, Mardin ve Urfa illerinde yapılan nüfus sayımında 877.283 kişiden 206 bininin Türk, 543 bininin Kürt olduğunu, 1935 sayımında Türk nüfusta 228 bine, Kürt nüfusta 765 bine çıktığını dile getirmiştir.⁴⁵⁴

Özmen Türk nüfusun artmasının yanında Kürt nüfusun artmasında dikkat edilmesi gerektiğini, Kürtlerin Türklükten asimile olan kişiler olduklarını, Kürt nüfusu hakkında mantıksız sayılar verildiğini söyleyerek Kürt adı altında devlet aleyhindeki yapılanmalara dikkat çekmiştir.⁴⁵⁵ Kürtleri devlete karşı ayaklandırmaya çalışanların planlarını bozmak için Kürtçülüğün önlenmesini ve 1927 sayımına göre sayıları bir milyonu bulan Kürt nüfusun asimile edilip Türk vatanına bağlılıklarının artırılması gerektiğini söylemiştir. Özmen Van Gölü çevresi, Muş Ovası, Bulanık ve Malazgirt kazalarının Türk muhacirlerle iskân edilmesini ve Van Gevaş, Hakkâri Beytüşşebap, Bitlis Hizan, Muş Malazgirt, Siirt Pervari, Diyarbekir Eğil, Mardin Derik, Urfa Viranşehir kazalarında Türkleştirmek istenilen kesim çocuklarının yatılı okullarda okutulması uygulamasına başlanmasını söylemiştir.

Ayrıca Türk, Kürt ve Alevi ailelerin, bölgeye gelen asker ve memurların evliliklerle kaynaşmasını; memurların Kürtçe konuşmasının önüne geçmek adına konuşanlara yazılı ihtar, maaş kesintisi ve memuriyetten çıkarılma cezalarının uygulanması gerektiğini dile getirmiştir.⁴⁵⁶ Kürt yoğunluğu Birinci Umumi Müfettişlik bölgesinde %60, Üçüncü Umumi Müfettişlik bölgesinde %19, Dördüncü Umumi Müfettişlik bölgesinde %56 olarak belirtilerek önlemlerin olduğu program kabul edilmiştir. Anasır ve Tedbirler başlığı altında sıralanan öneriler şunlardır:

- a)Devlet bütçesinden ayrılan payla okullar açmak, memur çocuklarını yatılı mekteplerde okutarak öğretici filmler izletmek,
- b) Merkezlerde ticaret evleri açarak seyyar satıcıları ve tefecileri ortadan kaldırmak,
- c)Demiryollarıyla şoselerin iki tarafında toplu ve kuvvetli Türk köyleri kurarak muhacir yerleştirmek,

---

⁴⁵⁴Şerafettin Turan, *a.g.e.* s.74.

⁴⁵⁵Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Muamelat Müdürlüğü Kataloğu, (030. 10) / 68. 452. 4, 15 Ağustos 1936, s.2

⁴⁵⁶Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Muamelat Müdürlüğü Kataloğu, (030. 10) / 68. 452. 4, 15 Ağustos 1936, s.3.

ç)Aşiretlerdeki ağa ve şeyhleri aileleriyle batıya göç ettirip yerleştirerek toprağa bağlamak,

d) Kazalarda doktor, ebe ve sağlık teşkilatı bulundurmak, seyyar sağlık ekipleri kurmak ve Nahiye Müdürleriyle Ziraat ve Baytar memurlarına hayvan ve yem bedeli vermek,

e)Küçük memur maaşlarının arttırmak, şarka gönderilecek memurlara birer derece terfi hakkı veya tazminat vermek, memur evleri yaptırmak, tahsildarlık, muhtarlık, bekçilik gibi işlerde Türkleri ve Türkçe bilenlerin kullanmak.⁴⁵⁷

4.3.4.Celal Bayar'ın Şark Raporu

Celâl Bayar güneydoğu meselesi ile ilgilenmiş, iktisat bakanı iken 1936'da Maliye Bakanı Fuat Ağralı ile doğu illeri seyahati yapmış; Şark Raporunu Başbakanlığa sunmuştur. Bayar raporunda Şeyh Sait İsyanı'nın ardından Türklük ve Kürtlük konusunun arttığını, bölgede yerleşip kendilerince düzen kuran Kürtlere dış güçlerin propaganda uygulayarak devlete karşı kışkırttığını belirtmiştir. Ayrıca Kürtlerin devlet kademelerinde görev verilmeyerek yabancılaştırıldığını, vatana bağlılıklarının zedelendiğini, buradaki memurlara gerekli talimatları vererek keyfi hareketlerin önüne geçilebileceğini belirtmiştir.⁴⁵⁷

Atatürk 1 Kasım 1937'de Celâl Bayar'ı Başbakanlığa getirmesinin ardından TBMM'nin açılışında söylediği nutkunda halkın devletin gücüne olduğu kadar samimi şefkatinede inanması gerektiğini söyleyerek, Bayar'ın raporunun uygulanması için harekete geçileceğininide dile getirmiştir.

Cumhurbaşkanı Atatürk ve Başbakan Bayar 12 Kasım 1937'de, Şark vilâyetlerine yurt gezisine çıkmış; 13 Kasım'da Sivas'a gitmiş ve Cizre Tren Yolu Hattı'nın temelini atmıştır ki 16 Kasım'daki ziyaret Atatürk'ün Diyarbakır'ı ilk ziyareti olmuştur.⁴⁵⁸ 17 Kasım 1937'de, Atatürk ve Bayar, Elâzığ'a gitmiş, Tunceli'nin Pertek Kazası Hozat Deresi üzerinde inşa edilen Singeç Köprüsü'nün açılışını birlikte yapmışlar köprüye 'Singeç' adını Atatürk vermiş ve Elâzığ'ı ilk defa ziyaret etmiştir.⁴⁵⁹ 23 Ağustos 1938'de, Başbakan Celâl Bayar, Dışişleri Bakanı Aras'la beraber Elazığ'a giderek burada ve Palu'da hava kuvvetlerinin de katılımıyla

⁴⁵⁷Ziya Şakir, *Celâl Bayar'ın Hayatı ve Eserleri*, Akgün Matbaası, İstanbul,1952, s.133.

⁴⁵⁸Cumhuriyet, 17 Kasım 1937

⁴⁵⁹Cumhuriyet, 18 Kasım 1937

yapılan Doğu askeri manevralarına katılmış,⁴⁶⁰ Dersim'in tedibi hakkındaki durumu Atatürk'e aktararak, Güneydoğu Bölgesi'nde, ulaşımın kolaylaşması için yollar açmıştır.⁴⁶¹ 1 Kasım 1938'de, Atatürk'ün Atatürk'ün Güneydoğu meselesi ile ilgili son sözleri ve vasiyeti TBMM açılış nutkunda Celâl Bayar tarafından okunmuş; Atatürk uzun yıllardan beri Tunceli'de devam eden toplu soygun hadiselerinin düzenli program çalışmalarıyla ortadan kaldırıldığını söylemiş, Cumhuriyet'in imkânlarından yurttaki bütün vatandaşların tamamıyla istifade edeceğini de sözlerine eklemiştir.⁴⁶²

4.4.Şark Islahat Planı ve 1927 İskân Kanunu

Fransız İhtilâli'nden sonra milliyetçiliğin dünyaya yayılmasıyla çok milletli devletlerin parçalanmasına ve içindeki unsurların kendi millî devletlerini kurma gayretine girmelerine neden olmuştur. Osmanlı Devleti Osmanlılık politikasını topraklarını koruma gayretiyle uygulamaya çalışmış, ülkedeki unsurların milliyet bilinçlerini yok ederek imparatorluğu oluşturan ve bağlantısı olmayan unsurları Osmanlı hanedanı altında bir arada tutması mümkün olmamıştır. Yaşananlar sonunda ülkenin hâkim unsuru olan Türk milliyetçiliği, yerli veya yabancı fikir adamlarının yazılarıyla millî bilinçlerine kavuşmuş kavimlerin Osmanlı Devleti'ne indirdikleri darbelerden alınan derslerin etkisiyle uyanmıştır.

Atatürk 1923'te millî uyanıştaki gecikmenin Türk milletine verdiği zararın telafi edilmesi gerektiğini söylemiş; Osmanlı İmparatorluğu içindeki toplumların milliyetçilikle bağımsızlıklarını kazandığını dile getirmiştir. Ulu önder dünyanın hürmet göstermesi için benliğimize ve milletimize bu hürmeti öncelikle kendimizin göstermesi gerektiğini söylemiştir.⁴⁶³

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk döneminde görülen milliyetçilik anlayışı Fransız tarzı olarak kabul edilen devlete dayalı milliyetçilik olmuş; bu anlayışa göre devletin yurttaşı olmak ve kader birliğini benimsemek o millettten olmak için yeterli olmuş; ırk ve din gibi unsurlar ikinci planda kalmıştır.⁴⁶⁴ Atatürk Türk milletine ırki ölçütler kullanmamış; Türk Milleti'ne empoze edilmek istenen geçmişin despotluk ürünü

⁴⁶⁰Son Posta, 24-25 Ağustos 1938

⁴⁶¹Ziya Şakir, a.g.e., s. 152.

⁴⁶²Bugün Gazetesi, 2 Kasım 1938

⁴⁶³ Utkan Kocatürk, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınevi, Genişletilmiş 3. Baskı, Ankara, 1984, s. 181.

⁴⁶⁴ Afet İnan, *Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, s.35.

olan Kürtlük, Çerkezlik, Lazlık veya Boşnaklık adlandırmalarının millete üzüntüden başka bir etki yapmadığını söylemiştir.⁴⁶⁵ Prof. Dr. İsmet Giritli, Atatürkçü-milliyetçi çağdaşlaşma ideolojisinin özgürlük ve bağımsızlığı tehlikeye girmiş ülkenin ulusal başkaldırısıyla doğduğuna dikkati çekmiş; millî birlik ve beraberliğin güçlendirilmesi ile şarkta düzenin sağlanacağını dile getirmiştir.⁴⁶⁶

1924 Anayasasının 88. maddesinde Atatürk'ün ortaya koyduğu millet tanımına uygun Türk tanımı 1924 Anayasasında, Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibariyle Türk olacaktır şeklinde söylenmiştir. Türkiye'de veya hariçte Türk babadan doğan veyahut Türkiye'de yabancı babadan Türkiye'de doğup memlekette yaşayan veyahut vatandaşlık kanununa göre Türklüğe kabul olunan herkesin Türk kabul edildiği söylenmiştir.⁴⁶⁷ Doğudaki aşiret düzenini ortadan kaldırmak ve bu tür ayrıştırmaları engellemek için düzenlenen Şark Islahat Planı doğrultusundaki kanunlardan olan 1925 tarihli İskân Kanunu, doğuda isyana teşvik eden aşiretlerin batıya göç ettirilmesiyle ilgili olup 6-8 Eylül 1925'te Bakanlar Kurulu kararıyla yürürlüğe girmiştir. İsmail Hüsrev Tekin'in Türkiye'de Köy İktisadiyeti adlı kitabında Doğu ve Güneydoğu illerinde toprağın, köylünün ve üretim araçlarının genellikle aşiret reisleri, beyler ve ağaların mülkiyeti altında olduğunu tespit etmiştir.⁴⁶⁸

Şeyh Sait İsyanı, Takrir-i Sükûn Kanunu ve İstiklal Mahkemeleri'nin yeniden kurulmasının ardından Kürt ayaklanmalarının ve ayrılıkçı hareketlerinin sadece askeri ve idari yöntemlerle çözülemeyeceği, uzun vadeli köklü hukuki ve sosyal tedbirlere ihtiyaç olduğu görülmektedir. Tedbirleri almak için devlete ayrıntılı raporlarla sunulmuş, raporları ortak rapora dönüştürmek için Başbakan İsmet İnönü, İçişleri Bakanı Cemil Uybadın, Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt, Çankırı Mebusu Abdülhalik Renda ve Genelkurmay İkinci Başkanı Kazım Orbay'dan Şark Islahat Encümeni adıyla komite oluşturulmuştur.⁴⁶⁹ Komitenin Bakanlar Kurulu gizli

---

⁴⁶⁵ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, s.299.

⁴⁶⁶ İsmet Giritli, *Kemalizm İdeolojisi, Atatürkçülük, II. Kitap*, Atatürk ve Atatürkçülüğe İlişkin Makaleler, Ankara, 1938, s. 60.

⁴⁶⁷ Suna Kili ve Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1985, s.138; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 2, Cilt 8, s.908-911.

⁴⁶⁸Doğu Perinçek, *Toprak Ağalığı ve Kürt Sorunu*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2010, s. 55.

⁴⁶⁹Ahmet Yıldız, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene- Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları*, 2.Baskı, İletişim Yayınları, Ankara, 2004, s.246.

kararıyla hazırladıkları rapor İskân Kanunu'nun şekillenmesinde ön program niteliğinde olan Şark Islahat Planı'na dönüştürülmüştür.⁴⁷⁰

Atatürk döneminde izlenen iskân politikasında hedef memlekete Türk kültürüne bağlı muhacir getirerek Türk kültürünü kuvvetlendirerek sağlamlaştırmak ve Türk kültürlü nüfusu sıklaştırmaktır. Bu doğrultuda anayasada değişiklikler yapılmıştır.1924 Anayasasında 3115 Sayılı ve 5.2.1937 günkü kanunla yapılan değişiklikle CHP parti programında Anayasaya aktarılan milliyetçilik ilkesinin, ırkçı olmayan, ölçülü, ılımlı, barışçı ve her milletin insanlığa değerli hasletlerini takdir ve teşvik eden bir iyilik unsuru olduğu açıklanmıştır. Ayrıca, 1924 Anayasasının 88. maddesinde de Türkiye'de din ve ırk ayırt edilmeksizin vatandaşlık bakımından herkese Türk deneceği hükmüne yer verilmiştir ⁴⁷¹Ayrıca çiftçinin koşullarını iyileştirerek; ekonomik, siyasal ve askeri değişikliklerle köyleri daha iyi yerlere taşımak amaçlanmıştır; ⁴⁷² dağılık ve ufak köyleri birleştirmek, köylüyü faizcilerin elinden kurtararak, şehir ekonomisini işler duruma sokmak, hükümetle köylüyü aracısız bağlantı kurabilecek hale getirmek gibi çalışmalar yapılmıştır.⁴⁷³ Şevket Aziz toplumsal-iktisadî önlemler dışında, coğrafi şartlara göre ülkenin müsait yerlerinde nüfusun yoğunlaştırılmasını ve yeni köyler kurmanın uygun olacağını dile getirmiştir. Bu dönemde dış iskân kadar iç iskânın da önemli olduğundan önemli 1926 tarihinde 885 sayılı kanun çıkarılmıştır.⁴⁷⁴ Memlekette göçebe Türk, Kürt ve Arap aşiretlerden dağıtımı yapılanlardan 51.397 nüfuslu 44 Türk, 90.899 nüfuslu 48 Kürt ve 25.760 nüfuslu 6 Arap aşireti olmak üzere toplamda 168.056 nüfuslu 98 aşiret olduğu belirlenmiştir. Aşiretlerden yalnız toplamın %3'üne denk gelen 5.544 nüfuslu 1.260 aile iskân edilmiş ve 1.457 hanede 8.277 nüfus nakledilmiştir. Doğu Anadolu'daki bazı Kürtler, Şeyh Sait öncülüğünde isyan ederek bağımsız Kürdistan kurmak ve halifeliği yeniden diriltmek için harekete geçince ⁴⁷⁵ hükümet askeri ve hukuki önlemlerle bölgede yönetimin yeniden düzenlenmesi için sorun çıkaracak kişi

---

⁴⁷⁰Mehmet Bayrak, Kürtler ve Ulusal Demokratik Mücadeleleri Üstüne Gizli Belgeler-Araştırmalar-Notlar, Özge Yayınları, Ankara, 1993, s. 484-488.

⁴⁷¹ Fevzi Demir ve Şükrü Karatepe, *Anayasa Hukukuna Giriş*, Evrim Basım Yayım İzmir,1986, s.162.

⁴⁷²Şeref Nuri, *İskân Kanunu ve Yurtlandırma Politikamız*, Ulus, 1 Ağustos 1935, s. 2.

⁴⁷³Kadri Kemal, *Anadolu'nun Doğusunda Köy İhtimaiyatı*, Yeni Türk Mecmuası, Cilt I, Sayı 10, Temmuz 1933, s. 816.

⁴⁷⁴Şevket Aziz, *Türk Topraklarının Adamı*, Ülkü Halkevleri Mecmuası, Cilt 4,Sayı 20,Eylül 1934, s. 81-82.

⁴⁷⁵Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal Ekonomik Kültürel Temeller*, Afa Yayınları, İstanbul, 1996, s. 60.

ve topluluklar başka bölgelere göç ettirilerek yerlerine Türk muhacirler yerleştirilmiştir.⁴⁷⁶

Bu bölgelerde Türk milliyetçiliğini sağlam temellerle yerleştirmek için ırkçı olmayan, laikliği, sosyal dayanışmayı hedefleyen Atatürkçü milliyetçiliği uygulanacaktır. Türkiye Cumhuriyeti'nin devlete sadakatle, millete sevgiyle bağlı bütün yurttaşları, rahatlıkla ve içtenlikle Türk'üm diyebilmelidir. Anayasa'ya Milliyetçilik ilkesi eklenirken İçişleri Eski Bakanı Şükrü Kaya'nın belirttiği gibi milliyetçilik ortak tarih, ortak inanç ve ortak kültürün rolünü kabul eden; fakat milleti ümmetle karıştırmayan, teokratik devlet anlayışına kapalı düşünceye sahiptir. Ziya Gökalp Türkçülüğün Esasları eserinde Türkçülüğün hiçbir zaman klerikalizmle, teokrasi ile istibdatla bağdaşmayacağını söylemiştir.⁴⁷⁷ Mustafa Kemal, Şair Mehmet Emin Yurdakul'un, 'Ben bir Türk'üm, dinim, cinsim uludur' mısrasıyla başlayan manzumesinin kendisine millî benliğin gururunu tattıran ilk anlatım olduğunu söylemiş, Türklüğün en derin güven ve övünç dayanağı olduğunu belirterek, Türklüğümüzü bütün asaletiyle tanıtmak amacından bahsetmiştir.⁴⁷⁸

Ülkede çıkan isyanların hemen hepsi bu bölgeden kaynaklandığından, isyanın bastırılmasından sonra hükümete ve doğuda yapılacak ıslahatlara engel olan, kendine ruhanî mevki vererek halkı kandıran zararlı reisleri buralardan uzaklaştırmak gerekmiş; 1097 sayılı kanunla isyanla ilgili kişilerin yerlerinin değiştirilmesi kararı alınmıştır. Bununla birlikte idam veya ağır cezaya mahkûm edilen, Suriye, Irak ve İran'a firar ederek ülke aleyhine hareket eden zararlı kişilere mensup ailelerin ve doğu hapishanelerindeki mahkûmların ıslahat mntıklarında buldukça olumlu sonuçlar alınamayacağından, adı geçen kişi ve zümreleri başka yerlere göç ettirmek düşüncesiyle 6 Aralık 1927 tarihli Meclis oturumunda kanun kabul etmiştir.⁴⁷⁹ Kazım Karabekir'in aşiretler hakkında söylediklerine yer verdiği 27 maddede toplanılan Şark Islahat Planı 8 Eylül 1925 tarih ve 2536 numaralı kararnameyle Başbakanlık aracılığıyla Bakanlar Kurulu'na sunulmuştur. Kararname doğudaki sorunları ele alan kapsamlı bir rapor olmuş, aşiretlere yönelik önemli maddelere yer verilmiştir:

---

⁴⁷⁶Mete Tunçay, *a.g.e.*, s.178.

⁴⁷⁷ Mehmet Kaplan, *Ziya Gökalp-Türkçülüğün Esasları*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1976, s. 141.

⁴⁷⁸ Utkan Kocatürk; *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, s.203-204.

⁴⁷⁹TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 2, İçtima: 4, Cilt 33, Ankara, s. 153 .

1-Hakkâri, Van, Muş, Bitlis, Siirt, Genç, Diyarbakir, Mardin, Urfa, Siverek, Elaziz, Dersim, Malatya, Ergani, Bayezit vilayeti ile Pülümür, Kığı ve Hınıs kazalarını içine alacak, askeri müşavir ile VII. Kolordu Komutanının yanında olduğu V. Umumi Müfettişlik oluşturulacaktır.

2-Van ile Midyat arasındaki sınırın batısında Ermenilerden kalma arazilere, Elaziz-Ergani-Diyarbakır, Muş Ovası, Van Gölü Havzasına Türk muhacirler, Dersim'den çıkanlar Sivas'ın batısına yerleştirilecek ve buradaki mallar satılmayacak ve Kürtlere kira olarakta verilmeyecektir.

3-Aşiret yapısının zayıflatılması için isyan eden hangi aşiretler başka bölgelere gönderilecek, alınacak tedbirleri Umumi Müfettişlik kontrol edecek; bunları yapacak memurlar da Kürt olmayacaktır. Bölgede aşiretlerin elinde bulunan silahlar toplanacaktır.⁴⁸⁰

Kanunun kabul edilmesinden sonra İsmet İnönü hatıralarında yasa ile ilgili memlekette muhakkak iskân politikası uygulanacağını, ormanlık veya dağlık yerlerde geçimini sağlayamayan halkın yer değiştirmeye tabi tutulacağını sözlerine eklemiştir.⁴⁸¹ İlk olarak Yağcı Bedir Aşireti İzmir'in ovalarına gönderilmiş, isyana katılan Halikan Aşireti'nden yaklaşık 1000 kişi batı illerine iskân edilerek yerlerine Türk aşireti olan İran'daki Celali Aşireti'nden 405 kişi getirilerek Ağrı civarına yerleştirilmiştir.⁴⁸²

Şark Islahat Planı'na göre doğu illerindeki sıkıyönetim, plan uygulanması tamamlanıncaya kadar devam edecek, Türkiye 5 Umumi Müfettişlik bölgesine ayrılacak ve Hakkâri, Van, Muş, Bitlis, Siirt, Genç, Diyarbakir, Mardin, Urfa, Siverek, Elaziz, Dersim, Malatya, Ergani, Beyazıt ile Pülümür, Kığı ve Hınıs kazaları program uygulanıncaya kadar 5.Umumi Müfettişlik bölgesinde bulunacaktır. Bölgedeki seyyar jandarma alayları umumi müfettişin emrinde olacak; sivil ve askeri mahkemelerde yerli askeri ya da sivil hâkim bulunmayacaktır. Rize, Trabzon ve Erzurum'un kuzeydoğusunda yaşayanlar (Lazlar ve Gürcüler) isterlerse göçmenlere tanınan haklardan faydalanarak Hınıs Çayı ve Murat Vadisi ve Van Gölü'nün kuzey

⁴⁸⁰Altan Tan, *Kürt Sorunu-Ya Tam Kardeşlik- Ya Hep Birlikte Kölelik*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009, s. 245-248.

⁴⁸¹İsmet İnönü, *Hatıraları II*, Cumhuriyetin İlk Yılları (1923-1938), Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, 1998, s. 39- 40.

⁴⁸²Cumhuriyet, 11.11.1931, No: 2699, s. 5; Cumhuriyet, 26.2.1932, No: 2778, s. 2.

bölgesine nakledilecek, masraflarını devlet karşılayacak; Ermenilerden kalan topraklara yerleşen Kürtler batıya aktarılacaktır.⁴⁸³ 10 Haziran 1927 tarih ve 1097 sayılı yasayla Bazı Eşhasın Şark Mıntıkasından Garp Vilayetlerine Nakline Dair Kanun hükmüyle Şark Islahat Planı'nın içeriği genişletilerek isyana teşvik eden aşiretlerin de göçe tabi tutulması kararı alınmıştır.⁴⁸⁴ Osmanlı'dan beri var olan aşiretçiliğin yıkılıp doğu illerinde gerekli ıslahatların yapılmasını, halkın devlete olan güvenin artırılmasını, diğer taraftan ülkenin muhtelif yerlerinde çıkan isyanların önlenmesi için bu kanuna ihtiyaç duyulduğunu söylemiştir.⁴⁸⁵

Plana göre, isyanı teşvik ve idare edenler ve akrabaları, hükümetin doğuda kalmasını uygun görmediği aileler batıda hükümetin göstereceği mahallere nakledilecek, plan uygulanırken hükümetin kuvvet ve nüfuzunu sağlayacak memurlar Kürt olmayacak, Hakkâri ve Van vilayetlerinde bulunan askeri taburlara ilave yapılacağından silahlar toplanacaktır. Bu gelişmelere ek olarak Kürtlüğe mağlup olmaya başlayan Malatya, Elaziz, Diyarbakır, Bitlis, Van, Muş, Urfa, Ergani, Hozat, Erciş, Adilcevaz, Ahlat, Palu, Çarsacak, Çemişkezek, Ovacık, Hısnımansur, Behisni, Arşa, Hekimhan, Birecik, Çermik, vilayet kaza ve merkezlerinde, hükümet ve belediye dairelerinde ve teşkilatta, mekteplerde, çarşı ve pazarlarda Türkçe'den başka dil kullananların hükümet ve belediye emirlerine karşı gelmek suçundan cezalandırılacağı vurgulanarak yasaklanmıştır.⁴⁸⁶ 1927 tarihinde iskâna memur kişilerden Aydın'a; Van'dan 48, Muş'tan 13, Bayezid'den 1, Mardin'den 23, Genç'ten 2 ve Hınıs'tan 4 kişi, Balıkesir'e Mardin'den 38, Diyarbakır'dan 22, Bayezid'den 13, Hınıs'tan 6 ve Van'dan 3 kişi gönderilmiştir. İsyana dayalı olarak gönderilen ailelerin gittikleri yerlerde üretici olmalarına önem verilmiş ve kötü vaziyete düşmeleri hükümet tarafından engellenmiştir.⁴⁸⁷ Oy birliğiyle kabul edilen yasada Beyazıt ilinde birçok olaya karışan seksen ailenin batı bölgelerine iskân edileceği, ekonomik durumu olmayanların masraflarının hükümet tarafından karşılanacağı, mallarını yanlarında götürebilecekleri belirtilmiştir. Ayrıca iskân edilen ailelerin emlak sahibi olabilecekleri, borçlanmalarına imkân tanınacağı ve

---

⁴⁸³Mehmet Bayrak, *Kürtler ve Ulusal Demokratik Mücadeleleri Üstüne Gizli Belgeler-Araştırmalar-Notlar*, s. 482-483.

⁴⁸⁴Mehmet Bayrak, *Şark Islahat Planı*, Özge Yayınları, Ankara, 2009, s. 155.

⁴⁸⁵TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 33, Devre II, İçtima 4, 18 Haziran 1927, s. 153.

⁴⁸⁶Mehmet Bayrak, *Kürtler ve Ulusal Demokratik Mücadeleleri Üstüne Gizli Belgeler-Araştırmalar-Notlar*, s. 485-487.

⁴⁸⁷Erdoğan Başar, *Tarih Toprak Reformunu Haklı ve Mümkün Buluyor*, Sosyal Adalet, Sayı 2, Mart 1963, s. 7.

suçlu olanların iskâna cezaları bitince iskâna tabi olacakları kararı da alınmıştır.⁴⁸⁸ 24 Eylül 1925'te Bakanlar Kurulu'nda kabul edilen Şark Islahat Planı'nın hazırlanmasında Başbakan İsmet İnönü ve İçişleri Bakanı Mehmet Cemal Uybaydın'ın etkisi büyük olmuş; 1927 İskân Kanunu Ağrı isyanının büyümemesi için devletçe alınan tedbirlerin başında gelmiş ve 19 Haziran 1927'de çıkarılan kanun 120 mebusun oybirliğiyle kabul edilmiştir.⁴⁸⁹

Ayrılıkçı zihniyetteki bazı yazarlar bu kanunu şöyle değerlendirmişlerdir: Celadet Ali Bedirhan, İskân Kanunu'nu Kürtlere yönelik bir sürgün olarak tanımlamış, Kürdistan'daki Kürtlerin boşaltılıp yerine Türklerin yerleştirilmesinin amaçlandığını, doğdukları topraklardan sürgün edilen ve Türklerin arasına dağıtılan Kürtlerin anadillerini, gelenek ve göreneklerini unutup Türkleşeceklerini dile getirmiştir.⁴⁹⁰ Ahmet Yıldız, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene* adlı kitabında yasanın Türk kültürüne sadık, Türkçeyi anadili olarak konuşanlar iskânı yoluyla güçlendirilen Türk ırkının dışında bilhassa Kürtler ve Araplara yönelik asimilasyon yasası olduğunu söylemiştir.⁴⁹¹ Devlet Söyleminde Kürt Sorunu adlı eserde Kürt sorunu irtica, aşiret ve eşkiyaların modern devlete gösterdiği dirençle açıklanacak bir sorun olmaktan ziyade etno-politik mesele olarak kabul edilmiş; Kürt sorununu çarpıtarak aksettiren, Kürt niteliğini gizleyen ve bu kimliğinin cumhuriyet hükümetlerince tahrip edildiği gerçeğini inkâr eden ideoloji olarak savunulmuştur.⁴⁹²

Şark Islahat Planı'ndan iki yıl sonra, bölgede güvenliği sağlamaya yönelik ilk yerleştirme yasası, Bazı Eşhasın Şark Menatıkından Garp Vilayetlerine Nakillerine Dair Kanunla 17 Temmuz 1927'de kabul edilerek Diyarbakır ve Ağrı çevresinden 1400 kişi batı illerine sürülmüştür.⁴⁹³ 22 Aralık 1926 tarihinde menfaatleri uğruna zarar verip bozgunculuk yaparak halkı aldatanların, doğuda yapılacak ıslahata engel olanların idam veya ağır ceza ile cezalandırılmaları gerektiği söylenmiştir.⁴⁹⁴ İngiltere Büyükelçisi Clerk, Dışişleri Bakanı Chamberlain'e 12 Ocak 1927 tarihli gizli bir rapor yazmış; raporda Ankara İstiklal Mahkemesi ve Harput yakınlarında Elazığ'da faaliyet gösteren İstiklal Mahkemesi'nin çalışmalarından bahsedilmiş;

⁴⁸⁸ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Cilt 33, Devre 2, İçtima: 4, 18 Haziran 1927, s. 155-156.

⁴⁸⁹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Cilt 33, Devre 2, İçtima: 4, 24 Haziran 1927, s.274.

⁴⁹⁰ Celadet Ali Bedirhan, *Kürt Sorunu Üzerine, Kürtlerin Sürgün Edilmesi ve Dağıtılması Yasası*, Avesta Yayınları, İstanbul, 1997, s. 4-5.

⁴⁹¹ Ahmet Yıldız, *a.g.e.*, s. 250.

⁴⁹² Mesut Yeğen, *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu*, İletişim Yayınları, 2.baskı, İstanbul, 2003, s. 250.

⁴⁹³ *Düstur*, 3. Tertip, Cilt 8, Ankara, Devlet Matbaası, 1946, s.847-848.

⁴⁹⁴ Uğur Mumcu, *Kürt Dosyası*, Umaş Yayınları, 30.bsk., Ankara, 2004, s.159.

aşiretleri parçalama, silah toplama ve liderlerin sürgün edilmesi politikasına devam edileceğini, Kürtlerden boşalan alanlara Müslüman göçmenlerin yerleştirilmesinin umulduğu dile getirilmiştir. Büyükelçi Clerk 22 Haziran'daki başka yazısında Türk Hükümeti'ne yeni yasayla istediği sayıda insanı doğudan diğer bölgelere nakletme yetkisi tanıdığını, ayaklanma bölgelerinden birçok aileyi batıya sürebileceğini rapor etmekteydi.⁴⁹⁵ Kanunda nâkilde muhtaç olanlara iskân tamamlanana kadar her türlü yardımı devletin yapacağını ve nakledilenlerin iskân mahallerini terk etmelerine izin verilmeyeceği belirtilmiştir.⁴⁹⁶

Batıya sürülen Kürtlerin bir kısmı affedilmiş, bir kısmı eski yerlerine geri gönderilmiş ama aşiret reisleri bu aftan faydalanamamıştır. İngiliz Büyükelçisi Clerk, Chamberlain'a 11 Ocak 1928 tarihinde yazdığı Türk hükümetince göç ettirilen kadın ve çocuklardan Beyazıt, Malatya, Urfa, Mardin, Siirt, Erzincan, Erzurum, Van ve Diyarbakır illerindekilerden evlerine dönecek 781 Kürdün isimlerini bildirmiş, listedeki birkaç kişiyi eski memur, eski milletvekili, eski belediye başkanı ve bazı aşiret reislerinin oğulları olarak tanıtmıştır.⁴⁹⁷

Bu arada I. Umumi Müfettişliğe 11 Haziran 1935'te İcra Vekilleri tarafından Abidin Özmen atanmış, Dersim olayları döneminde yapılan I. Umumi ve IV. Umumi Müfettişliği atamaları devletin doğu bölgesine verdiği önemi göstermiştir.⁴⁹⁸ Devlet iskân sırasında perişan olunmaması için Şark İstiklal Mahkemesi'nin yerlerini değiştirdiği Koçuşağı aşiretinden kadın ve çocuk 83 kişi, sefil halde kaldıkları anlaşılınca Kayseri'ye kadar sevk, yiyecek içecekleri için gerekli 500 liranın verilmesini kararlaştırmıştır.⁴⁹⁹ Trabzon ve Çoruh'tan 9.836 kişi toprağı bol ve verimli Van Gölü civarına iskân edilmiş, Sürmene Küçük Vizera köyünden 60, Büyük Zimla köyünden 45, Zavzaka köyünden 7 ve Humurşa köyünden 12, Gümüşhane vilâyetinde Zimon ve Boğalı köyünden 43, Perek köyünden 21 nüfus 1935'te Erzurum'un Tercan kazasına iskân edilmiştir. 1933 senesinde geçimlerini sağlayamadıkları için Posof kazası Guvaskal ve Hırtas köylerinden 216 nüfus, kendilerine arazi verilmek şartıyla Van vilâyetine iskân ettirilmiştir. Kars vilâyetinin

⁴⁹⁵Bilal Şimşir, *İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de Kürt Sorunu*, s. 99.

⁴⁹⁶Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 080.10.01.02, Yer No:/36.39.2 Sayı: 15/14440

⁴⁹⁷Ahmet Mesut, *İngiliz Belgeleri'nde Kürdistan (1918–1958)*, Doz Yayınları, İstanbul,1992, s.225

⁴⁹⁸Erdal Aydoğan, *Üçüncü Umumi Müfettişliği'nin Kurulması ve III. Umumi Müfettiş Tahsin Uzer'in Bazı Önemli Faaliyetleri*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk Yolu Dergisi Sayı: 33, Mayıs-Kasım 2004, s. 1-14

⁴⁹⁹Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu:030.18.1.1.23, Yer No:7.2.02,1927; Fon Kodu: 030.18.1.2., Yer No.5656.19, 28/06/1935

Arapçay Kümbet köyünden 138 nüfus Erciş kazasına, Çıldır kazasının Meryem ve Bayra Hatun köylerinden 96 nüfus Kars Emval-i Metruke köyüne kendilerine toprak verilerek iskân edilmiştir.⁵⁰⁰ Cumhuriyet Halk Partisinin doğu sorununa yerel beylerin gücünü kırmak için oluşturduğu bu uygulamada bürokrasi geleneği olmayan kişilerin başa gelmesi ve radikal kararlar vermesi sorunu daha da çıkılmaz bir duruma sokmuştur. Umumi Müfettişlik ayrıca halk ve devlet arasında aracı kurum haline gelerek o döneme göre uygun bir adım olsa da problemin köküne inilmediğinden istenilen netice alınamamıştır.

4.5. Mustafa Kemal Paşa'nın Doğu Anadolu Şehirlerine Ziyaretleri

Atatürk'e göre kurulan yeni devletlerin içinde yer alabilmenin yolu, güçlü ve modern devlet olmaktan geçmektedir ve bunu batıya yönelik devrimler, basın ve yurt gezileri ile yapmak mümkündür. Atatürk için yurt geziler halkın derdini dinlemek, yapılacak devrimler konusunda halkı aydınlatıp, onları ikna etmek ve yapılan hükümet yatırımlarını kontrol etmek açısından önemlidir. Atatürk yapacağı devrimlerin haberini bu geziler sırasında haber vermiş, devrimlere halkı dâhil etmeye çalışarak cumhuriyetin ilânından sonraki yurt gezilerinde halka birlik ve bütünlüğe dair mesaj vererek tüm kamuoyunu aydınlatmaya çalışmıştır.⁵⁰¹ Mustafa Kemal, 29 Ağustos-18 Ekim 1924 tarihleri arasında Sonbahar Gezisi olarak anılan Doğu Anadolu ve Karadeniz bölgelerini kapsayan seyahate çıkmıştır.

Atatürk Bursa'dan başladığı geziye İzmit, Trabzon, Rize, Giresun, Ordu, Samsun, Amasya, Tokat, Sivas, Erzincan, Erzurum, Kayseri illerini ziyaret ederek seyahatini Yozgat'ta bitirmiştir.⁵⁰²

Atatürk Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Malatya, Gaziantep, Diyarbakır, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Kars'a gitmiş; Mardin, Bitlis, Siirt gibi illere Cumhuriyetin ardından hiç ziyaret gerçekleştirmemiştir. Malatya ve Gaziantep gittiği iller arasında yer almıştır.⁵⁰³ Mustafa Kemal, 30 Eylül 1924'de Erzurum'a geldiğinde Erzurum ve çevresinde meydana gelen deprem hakkında bilgiler almış, yardım komisyonunun çalışmalarını inceleyerek kendisi de yardımda bulunmuş; depremde

⁵⁰⁰ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.18.1.2.45., Yer No: 35.15, 21/05/1934

⁵⁰¹ Nesrin Atıcı Kanberoğlu, *1926 Yılı Türk Basınında Mustafa Kemal Atatürk'ün Yurt Gezileri ve Yurt Gezilerinin Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü*, Sakarya Üniversitesi, 2014, s. 133-145.

⁵⁰² Mehmet Önder, *Atatürk'ün Yurt Gezileri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1998, s.169.

⁵⁰³ Önder, *a.g.e.*, s 346.

en çok zarar gören Pasinler ilçesine, Köprüköy, Komosor, Yağan, Emrekom, Mendivan, Döllek gibi köylere gitmiştir.03 Ekim 1924'te Erzurum'da felaketzedeler yararına düzenlenen at yarışlarını ve cirit oyunlarını seyreden Atatürk, kendisini bekleyen halkla biraraya gelmek için eşi, maiyeti ve 9. Kolordu Komutanı Ali Sait Paşa ile Sarıkamış'a hareket etmiş⁵⁰⁴ Gazi daha sonra resmi törende askeri kıtaları teftiş ederek, halka ve askerlere hitapta bulunmuştur.⁵⁰⁵ Sarıkamış Belediye Başkanı Ragıp Şefik (Çalkavur) tarafından karşılanan Atatürk, Pasinler ve Erzurum depreminden zarar gören köylere Sarıkamış ormanlarından gönderilecek keresteler için talimatlar vererek Türk Ocağı'nı ziyaret etmiş; buradaki yemekte Hamdullah Suphi (Tanrıöver) ulusal kültürdeki yükselmeyi köylerden başlatmak gerektiğini söylemiştir.⁵⁰⁶ Daha sonra halk adına tüccardan Mehmet Ali Bey Çanakkale ve Suriye Filistin'deki çetin koşullarda kahramanlık göstererek Anadolu'nun kurtuluşunda pay sahibi olan Gazi'nin beldelerine gelmesinden büyük şeref duyduklarını belirtmiş, Mustafa Kemal Paşa kendisine gösterilen hürmete teşekkür etmiştir.⁵⁰⁷ 9.Kolordu Komutanı, Sarıkamış Belediye Reisi, Jandarma Kumandanı ve Kars heyetinin refakat ettiği Gazi Mustafa Kemal Paşa, eşi ve maiyetindekiler 06 Ekim 1924'te Kars'ta Kars Valisi İbrahim Ethem Bey, Kars Mebusu Ömer Lütfü Bey, Halk Fırkası Reis-i Bekir Bey, Belediye Reisi Cihangiroğlu İbrahim Bey tarafından karşılanmış;⁵⁰⁸ Kars halkı, Ulu önder adına kurban kesmiş; Gazi, Kağızman ve Ardahan heyetlerinden Kars'ın ihtiyaçları, okul ve yol taleplerini dinlemiştir.⁵⁰⁹Atatürk Kars ve çevresinde büyük zararlara sebep olan depremin ardından devlet yardımının derhal Kars'a ulaşacağına söz vermiş; geri kalmış medrese eğitiminin Türk Milletini cahilliğe sürüklediğini, zihinlerin artık Cumhuriyet ışığıyla aydınlanacağını söylemiştir. Atatürk Kız Okulu'nda öğretmenlerin verdiği çayda bulunan, Kars valisinin konağında verilen ziyafete katılan Gazi Mustafa Kemal bölge problemlerinin halledilmesi için teşebbüste bulunacağını söylemiştir.⁵¹⁰ Kars'a gelen Mustafa Kemal Paşa'ya Kars Türk Ocağı, Artist Takı ve arkadaşları, 1918'de Enver Paşa 'ya söylenen türküyü Mustafa Kemal

---

⁵⁰⁴Mehmet Önder, *a.g.e.*, s.273.

⁵⁰⁵Ali Servet Öncü, Atatürk Dergisi, Sayı;3 Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü Yayını, Erzurum, Ocak 2003 s.187, No.12

⁵⁰⁶MuharremDayanç, *Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin SonbaharSeyahatleri*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, AtatürkÖzel Sayısı, Cilt 7, Kasım,2006

⁵⁰⁷Ali Servet Öncü, *a.g.m.*, Ocak,2003, s.187,188.

⁵⁰⁸Muzaffer Erendil, *Sarıkamış Şehit Yurdu*, Kazancı Matbaası, Ankara,1993, s.35.

⁵⁰⁹Kars İl Yılığı, Kars Valiliği Yayını, Kars, 2002, s.35.

⁵¹⁰Mehmet Önder, *a.g.e.*, s.275.

Paşa türküsü olarak değiştirip Koşalım Terekeme oyunuyla dansa çevirmişlerdir.⁵¹¹ Cumhurbaşkanı Başkâtibi Tevfik Bey, Başbakan İsmet Paşa ve Dâhiliye Vekili Recep Bey'e gönderdiği telgrafta Mustafa Kemal Paşa'nın Ardahan'a, oradan da Kars'a döneceğini belirtmiş; fakat İsmet Paşa Musul konusundaki acil ve önemli gelişmelerden dolayı Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'i Ankara'ya çağırarak durumunda kalmıştır.⁵¹² Atatürk gerçekleştirdiği Kars gezisini ve bölge için isteklerini telgrafla İsmet Paşa'ya bildirmiş; Kars'taki coşkulu karşılamadan duyduğu memnuniyeti anlatırken, doğuda birçok yere gidememenin verdiği hüznü de dile getirmiştir. Gazi ayrıca Kars'ta Hükümet, Ticaret Odası, Belediye, Halk Fırkası, Türk Ocağı ve Kız Mektebini ziyaret ettiğini, eşi Latife Hanımın Türk Ocakları Kongresi için Türk Ocağı Kars şubesi temsilcisi seçildiğini söylemiştir. Düşman elinde zalimliklere maruz kalan ve Gümrü zaferiyle anavatana katılan bu toprakların kalkınması için canla başla çalışmak gerektiğini sözlerine eklemiştir.⁵¹³

Gazi Mustafa Kemal Paşa deprem sebebiyle büyük zarar gören Erzurum, Pasinler, Sarıkamış, Kars'a ziyaretler yaparak halk maddi ve manevi açıdan destek olmuş, depremden zarar gören köyleri dahi ziyaret ederek, devlet yardımının bölgeye aktarılmasını sağlamıştır. Gazi çok istemesine rağmen yoğun işlerinden ötürü Ardahan seyahatini iptal etmişse de Sarıkamış'ın sorunlarını görme imkânı bulmuş, depremden büyük zarar gören Erzurum ve çevresine ihtiyaç maddelerinin gönderilmesi işini organize etmiştir. Mustafa Kemal Paşa bölgeye yaptığı bu ziyaret esnasında Doğu Anadolu'nun yurdun tamamı için önemini birçok kere vurgulamış, devletin bölgeye verdiği önemin artarak devam edeceğini, kalkınma için gereken her şeyin yapılacağını belirtmiştir.⁵¹⁴

4.6.Doğu Anadolu'ya Yatırımlar

Atatürk 1 Mart 1922'de T.B.M.M.'nin üçüncü toplanma yılını açarken Yeni Türk devletinin nasıl bir dış ekonomik ilişkiler politikası izleyeceği konusunda önemli açıklamalarda bulunmuştur. Ulu önder Tanzimat döneminde başlayan serbest ticaret devrinde ekonomimizin Avrupa rekabetine karşı kendisini koruyamadığını,

---

⁵¹¹Fahrettin Kırzioğlu, *Gazi'nin Kuzeydoğu Gezileri*, Eylül-Ekim 1924, 50. Yıl Armağanı-Erzurum ve Çevresi, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Cilt: I, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum, 1974, s.154–155.

⁵¹²Ali Servet Öncü, a.g.e., s.187- 190.

⁵¹³Kars İl Yıllığı, Kars Valiliği, Kars, 2002, s.36

⁵¹⁴Ali Servet Öncü, a.g.m, s.190-191.

kapitülasyon esaretiyle bağlandığını, ekonomisi bizden güçlü olanların memleketimizde ayrıcalıklı durumda olduklarını, ticaret vergisi vermeyerek gümrüklerimizi ellerinde tuttuğunu söylemiştir. Ayrıca bu devletlerin ve kişilerin istedikleri zaman istedikleri eşyayı memleketimize sokarak ekonomimize daha da hâkim olarak sınırlılıklarını arttırdığını da dile getirmiştir.⁵¹⁵

4.6.1.Eğitim Yatırımları

Osmanlı Devletinde eğitim faaliyetleri uzun yıllar vakıflar tarafından desteklenen medrese ve tekkeler aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da eğitimin kurumlaşması ve yaygınlaşmasını engelleyen sebepler arasında Osmanlı Devleti'nde ilmiye sınıfının gerilemesi, eğitimde millî ve çağdaş seviyenin yakalanamaması, dini ilimlerin pozitif ilimlerden daha fazla yer tutması, Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele yıllarındaki işgallerin getirdiği yıkım ve cumhuriyet sonrasında bölgede çıkan isyanlar sayılabilir. Mustafa Kemal Atatürk öncülüğünde gerçekleştirilen modernleşme çabaları eğitimde kendini Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile göstermeye başlamış, inkılâp hareketleri ilköğretimden üniversite eğitimine kadar planlı olarak eğitimin her kademesinde gerçekleştirilmiştir.

Atatürk'ün eğitimde gösterdiği amaçlar, millî, akılcı, insancıl, çağdaş eğitimin temel ilkeleri olmuş,⁵¹⁶ kendisi öğretimdeki amacın bir kurum açarak genel öğretimde bulunmak olduğunu, kişinin bilimini başkalarına öğretmesininde öğretimin içinde yer alacağını söylemiştir.⁵¹⁷ Ulu önder eğitimin bir milleti bağımsız, yüce toplum olarak yaşatabileceği gibi esaret ve yoksulluğa terk edebileceğini de belirtmiş, Cumhurbaşkanı olmasa Millî Eğitim Bakanlığını olmak istediğini dile getirmiştir.⁵¹⁸ En önemli görevimizin millî eğitim işleri olduğunu, milletin gerçek kurtuluşunun millî eğitim işlerinde kesin başarının kazanmakla geleceğini vurgulanmıştır. Okulun genç beyinlere, insanlığa saygıyı, millet ve memlekete sevgiyi, özgür yaşamayı, onuru, bağımsızlığı öğreteceğini; bağımsızlık tehlikeye

---

⁵¹⁵Mustafa Kemal Atatürk, *Söylev ve Demeçleri I*, s. 226.

⁵¹⁶Yahya Akyüz, *Türklerde Eğitim*, Türk Tarihi ve Kültürü, Pegem A Yayıncılık,3.Baskı,2007, Ankara, s. 312.

⁵¹⁷Afet İnan, *Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara,1989, s. 495.

⁵¹⁸Afet İnan, *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara,1998, s. 85.

düştüğü zaman, onu kurtarabilmek için izlenmesi uygun olan en güvenli yolu belleteceğini söylemiştir. Atatürk'ün eğitime verdiği önemi anlatan en çarpıcı örneklerden biride kurtuluş harbinin hemen bitiminde bir gazetecinin kendisine yönelttiği memleketi kurtardığına göre şimdi ne yapmak isteyeceği sorusuna milli irfanı yükseltmenin en büyük emeli olduğu cevabını vermiştir.

Atatürk'ün manevi kızı Afet İnan Atatürk'ün en çok uğraştığı mevzulardan birinin milli eğitim ve kültür işlerine ait meseleler olduğunu belirtmiş.⁵¹³ Eğitim millilik esasına dayandırılmış, Atatürk bu konuda iki parça halinde yaşayan milletlerin zayıf olduğunu söylemiş, çocuklarımıza ve gençlerimize vereceğimiz tahsilde milletine, devletine, Türkiye Büyük Millet Meclisine düşman olanlarla mücadele etmenin şart olduğunu dile getirmiştir.⁵¹⁹

Atatürk'ün eğitim anlayışının temelinde ayrıca laik ve akılcı çağdaş eğitim, fırsat eşitliği, karma eğitim sistemi, tüm yurttaşlara ilköğretimin zorunlu kılınması yer almıştır.1923'te 11-12 milyon olan ülke nüfusunun %10'u, kadınların sadece %3'ü okuryazardı.⁵²⁰ Ülkede 4.894 ilkokul, 72 ortaokul, 23 lise, 64 meslek okulu, 9 fakülte ve yüksekokul, toplam 5.062 eğitim-öğretim kurumu yer alırken; ilkokullarda 341.941, ortaokullarda 5.905, liselerde 1.241, meslek okullarında 6.547 ve yükseköğretimde 2.914 kişi olmak üzere toplam 358.548 öğrenci bulunmaktaydı.⁵²¹

Mustafa Kemal Atatürk, asırlarca devam eden ve işlemeyen bu sistemin kısa sürede ve birden değişeceğinin düşünülmesinin doğru olmadığını dile getirmiştir.⁵²² 1923 Martı'nda Maarif Vekâleti genelge yayınlarak Anadolu'yu 15 darülmualim mıntikasına ayırmış, az okulda, daha kaliteli, donanımlı ve daha masrafsız eğitim verilmesi sağlanmaya çalışılmıştır.⁵²³ Bu mıntikalar dışında Ankara, Konya, İzmir, Edirne, Bursa, Adana, Sivas, Erzurum, Trabzon, Diyarbakır yer almıştır. Bu doğrultuda 3 Mart 1924 te çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile ülke sınırları içinde bulunan bütün eğitim kurumlarının tek yetkili kurum Maarif Vekâleti olacak, tüm

---

⁵¹⁹Ahmet Bekir Palazoğlu, *Başöğretmen Atatürk 1919-1928*, Cilt I, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara,1991, s.78-79.

⁵²⁰Mustafa Kemal Atatürk, Söylev ve Demeçleri, Cilt II, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları,2. Baskı, Ankara, s.49.

⁵²¹Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s.346.

⁵²²Enver Ziya Karal, *Atatürk'ten Düşünceler*, ODTU Gelişme Vakfı Yayıncılık ve İletişim, Ankara, 1998, s.62.

⁵²³Düstur, Cilt I, Tertip:3, Millî Kütüphane, Yer No:1959, Sayı 83

okullarda tek bir eğitim siyaseti takip edecek; dinamizmin ve teklîğin olduğu eğitim sistemine geçilecektir.⁵²⁴

Atatürk döneminde maarif teşkilatının idari yapısını düzenlemek amacıyla 1926'da Maarif Teşkilatı Hakkında Kanun ve 1933'te Maarif Vekâleti Merkez Teşkilatı ve Vazifeleri Hakkında Kanun çıkarılmıştır,⁵²⁵ Maarif Teşkilatına Dair Kanun'un 20. ve 21.maddelerine göre Maarif Eminlikleri kurulmuştur.⁵²⁶ Maarif eminine, bölgesindeki ilkokul öğretmeni, ilköğretim müfettişi ile memur ataması yapmak, görevine son vermek, ortaöğretim kurumlarını denetlemek yetkileri verilmiştir.⁵²⁷ Eminlikler, Ankara, İstanbul, Edirne, İzmir, Konya, Sivas, Antalya, Adana, Trabzon, Erzurum, Gaziantep, Van ve Elâzığ illeri merkez olmak üzere 13 yerde oluşturulmuş; 1928'de sayı 12'ye inmiş, bazı eminlik merkezleri değiştirilerek uygulama 1931'de 1834 nolu kanun ile kaldırılmıştır.⁵²⁸ Atatürk eğitimin uygulamalı olarak verilebilmesi için eğitime maddi destek verilerek, yurttaki küçük yerleşim birimlerine kadar kütüphane, hayvanat bahçesi, konservatuar, müze ve güzel sanatlar okulu açılması gerektiğini söylemiştir.⁵²⁹

Atatürk'ün isteğiyle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da eğitimle ilgili araştırmalar yapılmış, verilen raporlarda eğitim adına çok az şey yapıldığı tespit edilmiştir. Millî Emniyet Hizmeti Riyâseti 5 Nisan 1928 tarihli raporunda Urfa'da okulun yok denecek kadar az olduğunu, Hakkâri'de de aynı durumun geçerli olduğunu belirtmiştir. Elâzığ Valiliğinin raporuna göre 3.544 ilkokul, 300 civarı ortaokul öğrencisi bulunurken; eğitim çağında 30.000'den fazla öğrenci vardır ve ilkokuldan yararlanma %12 civarındadır. Başbakan İsmet İnönü Atatürk'e 1935'te sunduğu raporda, Doğu ve Güneydoğu Anadolu illerindeki imar, iskân, sağlık, güvenlik durumlarına yer vermiş, eğitim ve kültür meselesinin üzerinde mutlaka durulması gerektiğini söylemiştir.⁵³⁰ Gazi Mustafa Kemal, öğretmen seçiminde de titizlikle davranılmasını istemiş; 1930'da çıktığı ve Menemen Olayı dolayısıyla

---

⁵²⁴Cemil Öztürk, *Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s. 275.

⁵²⁵Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi-Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923*, Cilt I, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 2007, s. 206.

⁵²⁶Hasan Ali Yücel, *Türkiye'de Ortaöğretim*, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1994, s. 39-41.

⁵²⁷İbrahim Arslanoğlu, *Türk Eğitim Sistemi ve Kültürü Üzerine Düşünceler*, Gazi Kitabevi, Ankara, 1997, s. 47.

⁵²⁸İlhan Başgöz, *Türkiye'nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1995, s. 101.

⁵²⁹Mustafa Kemal Atatürk, *Söylev ve Demeçleri*, Cilt I, s.316.

⁵³⁰Saygı Öztürk, *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, s.62-63.

yarıda kestiği gezisindeki notların bir kısmını bu konuya ayırmıştır. Maarif Vekâleti Türk olmayan unsurları kültürüyle özümseyerek okutmak veya ihmal etmek ile Türk olmayan kesime Türk öğretmen kullanmakla yenisini yetiştirmek noktasında neler yapılacağını irdelenmiştir.⁵³¹ 20 Mart 1926'daki Maarif Teşkilatı Kanunu görüşmelerinde Kastamonu Milletvekili Halit Bey Güneydoğu Anadolu'da okullar açıp bölge halkını şeyhlerin, ağaların peşinden gitmesinin önüne devletin geçmesi gerektiğini belirtmiş, ülkedeki 4.875 okulun 42'sü kız,191'i erkek okulları olmak üzere 215'inin bu bölgede yer aldığını söylemiştir.⁵³²

Cumhuriyet kurulduktan ve yeni harflere geçildikten sonra ülkenin her tarafında bir eğitim seferberliği başlatılmış, bu kapsamda okullaşma oranının az olduğu Güneydoğu Anadolu'ya bütçeden yüklü miktar ayrılarak bölgedeki vatandaşların okutulması için çaba sarf edilmiştir. Metin Heper'in verdiği bilgilere göre 1950'lere kadar Kürtler arasındaki okuryazarlık oranı %3'e, genel olarak Türkiye'de %33,6'ya denk gelmekte; Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da devlete bağlılığı arttırarak çağdaşlaştırmak, doğuyu aşiret yapısından uzaklaştırmak amacıyla bölgenin okuryazar oranı arttırılmaya çalışılmaktadır.⁵³³ Umum Müfettişlikler kurulduktan sonra eğitim faaliyetleri de bu kurumların denetimine girmiş ve müfettişlikler bölgeyi okullaştırmada önemli görevler üstlenmişlerdir. Birinci Umum Müfettişlik raporlarından eğitim ile ilgili istatistiklere göre:

A — Genel Müfettişlik bölgesinde (Bitlis, Diyarbakır, Hakkâri, Muş, Mardin, Siirt, Urfa ve Van) 1927-1928 ders yılında İlkokul sayısı 104, öğretmeni 277, kız ve erkek öğrenci sayısı 7303 iken;1937'de okul sayısı 129'a, öğretmen sayısı 361'e,öğrenci sayısı 12.782'ye çıkmıştır.

B — Ortaokullarda 1928'de okul sayısı 5, öğretmen sayısı 38 ve öğrenci sayısı 388 iken 1937 senesinde 1623 kişiye ulaştığı görülmüştür ki, 1928'e göre %18 oranında artmıştır.

---

⁵³¹Gürbüz Tüfekçi, *Atatürk'ün Seyahat Notları (1930-1931)*, Kaynak Yayınları, İstanbul,1998, s. 67-132; Ertuğrul Zekai Ökte, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Yurtiçi Gezileri (1930-1931)*, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, Cilt I,İstanbul, 2000,s.727-766.

⁵³²TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 13, Tarihsiz, s. 267.

⁵³³Metin Heper, *Kürtler ve Devlet*, Doğan Kitap, İstanbul, 2010.s. 135.

C —Genel Müfettişlik bölgesinde lise olarak sadece 1932-1933 ders yılında eğitime başlayan 23 öğrencili Diyarbakır Lisesi vardır ve öğrenci sayısı 1937’de 287’ye ulaşmıştır.

D — Diyarbakır Merkez’de bulunmakta olan Bölge Erkek Sanat Okulu’nun 1928 yılında 7 öğretmen ve 50 öğrencisi bulunurken,1937’de bu sayı 13 öğretmen ve 105 öğrenciye ulaşmıştır.

E — Akşam Kız Sanat Okulu Diyarbakır merkezde 1937’de kurulmuş, 127 öğrenci ile faaliyet göstermiştir.

Hamit Pehlivanlı’nın Millî Emniyet Hizmeti Riyaseti ile bölge hakkındaki raporlarında bölgede öğretmen ve okul binasının yetersizliği 1920’lerin sonlarında devam etmekte; Birinci Umum Müfettişlik bölgesi olan Doğu Anadolu Bölgesi’ne eğitimde yatırım çok fazla olsada bölgedeki sorunları çözmekte yetersiz kalmaktadır.⁵³⁴ Elâzığ Valisi 20 Ekim 1932 tarihli raporunda Hakkâri vilayetinde ilk mektepten hiç olmadığını söylemiş, İsmet Paşa Hükümetinin eğitimle şimendifer politikasını birlikte yürütmesi gerektiğini; bölgede doğru dürüst okul olmadığını, hemen hemen Türk öğretmenin olmadığı bölgede idealsiz ve ülküsüz öğretmenlerin elindeki eğitimin çağın çok gerisinde kaldığını belirtmiştir. Yeni tayin edilen öğretmenlerin bilgilerinin, eski öğretmenlerin bilgi ve görgülerinin yeterli olmadığını, Türk kültür ve geleneklerini iyi bilen idealist öğretmenler tayin edilmesinin daha doğru olacağını dile getirmiştir. Maarif için vilayet gelirlerinden ayrılan payın ihtiyacın yarısını bile karşılamadığını, idari tedbirler yerine okullara önem verilmesi gerektiğini söylemiştir. Birinci Umumi Müfettişi İbrahim Tali Bey Ağustos 1932’de İsmet İnönü’ye Elâzığ’da bir lise açılmasının zorunluluğunu anlatmış, Diyarbakır ve Elazığ’da açılacak liselerin büyük yararlar göstereceğini belirtmiş; Umumi Müfettişlik mıntikasındaki memurların evlatlarının tahsilsiz kalması endişesinin ve şark vilayetleri halkına yapılan birçok kötü propaganda son bulacağını dile getirmiştir.⁵³⁵

---

⁵³⁴Hamit Pehlivanlı, *Cumhuriyet’in İlk Yıllarından Günümüze Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Meseleleri-Örnek Raporlar Işığında Karşılaştırmalı Bir İnceleme*, Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri, Ankara, 1996, s.557-559.

⁵³⁵ Hamit Pehlivanlı, *a.g.m.*, s. 558-559.

Tablo 2: İlkokul, Ortaokul ve Öğretmen Okullarının Vilayet Bilgileri (1936-1937)

Tunceli	26 İlkokul	48 Öğretmen	1945 Öğrenci
Ağrı	12 İlkokul	37 Öğretmen	1343 Öğrenci
Van	12 İlkokul	36 Öğretmen	1201 Öğrenci
Siirt	14 İlkokul	37 Öğretmen	970 Öğrenci
Bitlis	11 İlkokul	26 Öğretmen	875 Öğrenci
Bingöl	8 İlkokul	14 Öğretmen	553 Öğrenci
Muş	6 İlkokul	17 Öğretmen	539 Öğrenci
Hakkâri	3 İlkokul	6 Öğretmen	155 Öğrenci

Kaynak: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.10.69., Yer No.457.7.

Doğu Anadolu bölgesinin düşmandan kurtarılmasında büyük emekleri olan Kâzım Karabekir göreve başladığı andan itibaren halkın ve ülkenin problemleri ile fazlasıyla ilgilenmiş; ana ve babalarını savaşta kaybetmiş yetim ve öksüz çocukların eğitimine, işlerin çokluğuna ve güçlüğüne rağmen yer vermiştir. Durumları kötü olduğu için okula gidemeyen çocukların eğitimi konusu gündeme gelmiş⁵³⁶, Kazım Karabekir Doğu Anadolu'da Ana Mektebi, Sanayi Gürbüzler Mektebi ve Leyli Eytam İptidâi Askeri Mektebinin açılmasını sağlamış, burada eğitim-öğretim yapan çocuklar için Öğütlerim isimli kitap kaleme almıştır. Kazım Karabekir, İçişleri Bakanı Recep (Peker) Bey'e Kürtlerin ıslahı hakkında vermiş olduğu layihaların incelenmemesinden ve Kürtlük hakkında farklı dillerde yazılan eserlerin Vekâlette bulunmamasından duyduğu üzüntüyü dile getirerek teklifleri olduğunu ve Dâhiliye Vekâleti'nin bir şubesinin Kürtlük işleriyle uğraşması gerektiğini söylemiştir.⁵³⁷ 1930'lara gelindiğinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki okullaşma oranlarında artış görülmüş, İçişleri Bakanlığı Müsteşarı Hasan Faik (Türel) Bey Umum Müfettişleri toplantısında tüm müfettişliklerin okullaşma oranlarını değerlendirmiştir.

Duruma göre Birinci Umumî Müfettişlikte 311'i şehir ve kasabalarda 56'sı köylerde 367 öğretmen, 48'i üç dershaneli, 42'si beş dershaneli 90 ilkokul vardır ve eğitim çağındaki 139 bin çocuktan 12,492'si okula devam etmektedir ki, orana göre değerlendirildiğinde ise sonuç %93'tür. En yüksek %18 ile Bitlis'te, en aşağı %2 ile Hakkâri'de olmakta; müfettişliği oluşturan sekiz vilâyet eğitim için 359.305 lira

⁵³⁶Kazım Karabekir, *Çocuk Davamız*, Emre Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 7-31.

⁵³⁷Kazım Karabekir, *Kürt Meselesi*, s. 160.

bütçelerinden pay ayırmıştır. Üçüncü Umumi Müfettişlik'te 393'ü şehir, 468'i köy okulu olmak üzere 861 öğretmen, 352' i üç, 91'i 5 dershaneli toplamda 416 ilkokul bulunmakta, tahsil çağındaki 216 bin çocuktan 47,412'si okula devam etmekte, oran ise % 22,3'e tekabül etmektedir. Erzurum'da bu oran % 33'e çıkarken, Ağrı'da % 83'e düşmektedir. Müfettişlik mıntikasındaki 8 vilâyette 1934 senesinde eğitim işlerine 698,744 lira ayrılmış oran % 34 olmuştur. Dördüncü Umumi Müfettişlikte 74'ü şehir ve kasabalarda, 68'i köylerde olmak üzere 142 öğretmen, 54'ü üç, 29'u beş dershaneli 83 ilkokul mevcut olup, okula gitmesi gereken 45,230 çocuktan 6621'i eğitimine devam etmekte, oran Elâziz'de % 20, Bingöl'de ise % 43 olurken; 1934'te eğitime ayrılan 173,000 lira, bütçenin % 32'sini teşkil etmektedir.⁵³⁸ Halkevleri, Türk Ocakları'nın kapatılmasından yaklaşık on ay sonra kurulmuş ve ocakların bilgisini, birikimini ve deneyimini dH ileri seviyeye ulaştırmaya özen göstermiştir.⁵³⁹

Cumhuriyet Halk Partisi dokuz aylık hazırlıktan sonra Adana, Afyon, Ankara, Aydın, Bursa, Çanakkale, Denizli, Diyarbakır, Eskişehir, İstanbul, İzmir, Konya, Samsun ve Van'da 19 Şubat 1932'te Halkevlerini açılmıştır.⁵⁴⁰ 1934'te Halkevi sayısı 80'e ulaşmış, 1934'te Elâzığ, Mardin, Maraş, Siirt, Silvan'da halkevleri açılmıştır.⁵⁴¹ Siirt Halkevi bölge halkı için halk dershaneleri çalışması başlatmış, tüm köylere giderek örnek halkevi uygulaması yapmıştır.⁵⁴² Komitelerin yaptığı en önemli görevlerden biri Türk dilinin bilinmediği bazı yörelerde Türkçe ve okuma-yazma öğretmek için kursların açılması, Türkçe konuşma yarışmalarının düzenlenmesi olmuş⁵⁴³ Mardin, Diyarbakır, Siirt, Adana, Mersin ve Gaziantep Halkevlerinin mühim çalışmaları olmuştur.

Atatürk kültür işleri üzerinde Türk tarihini doğru temeller üstüne kurmak; öz Türk diline hak ettiği değeri vermek amacıyla canla başla çalışıldığını söylemiş; Halkevleri ülke çapında derleme işleriyle 3 yılda 40 bin fiş toplamıştır.⁵⁴⁴

---

⁵³⁸Millî Eğitim Bakanlığı,1976 Yılı Eğitim Programı Yatırım Ve Tedbirleri, Bütçe Plan Dairesi, Ankara, 1978, s.113.

⁵³⁹ Necdet Sakaoğlu, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s.51-55.

⁵⁴⁰Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi, 20 Şubat 1932.

⁵⁴¹Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi, 26 Ekim 1934.

⁵⁴²Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi, 2 Ocak 1935

⁵⁴³*TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 2, İçtima 3 Cilt 14, s. 92.

⁵⁴⁴Mustafa Kemal Atatürk, *Söylev ve Demeçler*, Cilt 2, s. 395.

Güneydoğu'da Türkçe öğretmede en başarılı Halkevi Mardin Halkevi olmuş, 1937'de Diyarbakır Halkevi yerel lehçeleri bilen bir ekip kurarak yüzlerce sözcüğün aslını bulmuş ve çeşitli yönleriyle Diyarbakır'ı inceleyen 5 kitap basılmıştır.⁵⁴⁵ 1933'ten 1937'ye kadar Urfa, Siirt, Muş, Bitlis, Mardin, Silvan, Birecik, Siverek, Çölemerik, Erciş, Ergani, Bulanık'a, Savur, Nusaybin, Cizre, Ahlât ve Varto'da birer Halkevi açılmış, 1938 yılında Birinci Genel Müfettişlik bölgesi Halkevlerinin sayısı 19'u bulmuştur. 1939 Şubat'ında Lice, Çermik, Adilcevaz, Viranşehir, Suruç, Şırnak, Gercüş, Midyat, Derik'te Halkevlerinin açılmasıyla bu sayı 28'e ulaşmıştır.

Çağdaşlaşma yolunda yapılan çalışmalar genç Cumhuriyet'in ana hedefi olmuş; pek çok problemin yaşandığı bu dönemlerde hükümetler demokrasiyi tabana yayma doğrultusunda halkın eğitimine ağırlık veren denemelere ivme kazandırmıştır. Halkevleri ile bölgeler arasındaki eğitim ve kültür alanındaki kalkınmışlık farkını da asgariye indirme çabası Üçüncü Umumi Müfettişlik için önemsenmesi gereken bir konu olduğundan Erzurum, Artvin, Gümüşhane, Bayburt, Karaköse, Kars merkezlerinde halkevleri, ilçelerde ve beldelerde halk odalarının açılmasını teşvik etmiştir. Halkevi çalışmaları Birinci Umum Müfettişliği Bölgesi'nde de sürdürülmüş, Umum Müfettiş Abidin Özmen Halkevlerinin bölgedeki, teşkilatlanmasının amacını gençlikte vatana ve vatanın kurucusu Ebedî Şef Atatürk'e lâyük, Kemalizmi kavramış ruh ve beden terbiyesinin oluşturulması şeklinde gerçekleştirildiğini söylemiştir. Dördüncü Umum Müfettişi General Alpdoğan'a göre ise Halkevleri Türk kültürünün benliklere sağlam biçimde yerleştirilmesi için kurulmuştur.⁵⁴⁶

Diyarbakır Halkevi Halkevleri Talimatnamesi'ne uygun biçimde hedefleri gerçekleştirmek için var gücüyle çalışmış; Behçet Kemal Çağlar'ın da belirttiği gibi civar köylerde bulunan mahalli dağ lehçelerindeki yabancı kelimeleri ayrı bir lisan olarak kabul eden cahillerin bertaraf edilmesi mahalli lehçeleri bilen Halkevi üyelerinden kurul teşkil ederek ve çalışmalara başlamış, yüzlerce kelimenin asılları bulunmuş, geçirdikleri değişiklik safhaları tespit edilmiştir.⁵⁴⁷ Diyarbakır ve Siverek'te Halkevi binası yapılmış, Silvan Halkevi binası da tamir ve ıslah edilmiş; Diyarbakır iline bağlı Ergani, Lice ve Çermik'te mahallî ihtiyaçları karşılayacak plânla modern birer bina, Diyarbakır Halkevi tarafından üç köyde birer köy okuma

⁵⁴⁵Behçet Kemal Çağlar, *Halkevlerinde Çalışmalar*, Ülkü Dergisi, Eylül,1937 s. 87.

⁵⁴⁶Ülkü Dergisi, Sayı 57,1944, s.5-10.

⁵⁴⁷Tuğba Doğan Korhan, *Mustafa Kemal Dönemi Doğu ve Güneydoğu Anadolu Politikası (1930-1938)*,Erciyes Üniversitesi Doktora Tezi, Eylül, 2011, s 175-177.

odası binaları yapılmıştır. Mardin'de 50 bin liralık modern bina yapılmış, Cizre ve Derik'te belediyeye ait birer bina Halkevlerine tahsis edilmiş, Urfa'da vilâyete ait Birecik'te belediye malı olan iki bina, Siirt'te de büyük bir salon Halkevine tahsis edilmiştir. Bitlis'te 50 bin lira Ahlât'ta ise 10 bin lira harcanarak Muş, Bulanık, Varto'da da birer Halkevi binası yapılmış, ayrıca tahsildarlık, muhtarlık bekçilik gibi işlerin Türkçe bilenlere verilmesi, okuma odaları açılarak halka ajans, gazete ve mecmua okutturulması, bilgi ve kültüre hitabeden seyyar film ve temsil işlerinin yapılıp seyyar hatipler kullanılması, Türkçe türküler öğretilmesi ve Türkçe'nin yaygınlaştırılmasına çalışılmıştır.⁵⁴⁸

Abidin Özmen'e göre Halkevleri öğretmenleri, devlet daireleri memurlarının özellikle görevdeyken Kürtçe konuşmasına asla müsaade edilmemeli; işi olan kişi Türkçe bilmiyorsa bile tercüman getirmeye mecbur tutulmalı böylece kişiler Türkçe derdini anlatmak durumunda olacaktır. Memurların Kürtçe konuşmaları halinde birincisinde yazılı ihtar, tekrarında muhtelif nispetlerle maaş kesintisi, en sonunda da memuriyetten çıkarılma cezası ile cezalandırılmaları kararı alınmış; daire âmirleri ve zabıta memurlarının bunu temin için çalışmaları gerektiği belirtilmiştir.⁵⁴⁹

İsmet İnönü'nün raporundan sonra Bitlis, Diyarbakır, Van, Hakkâri, Muş, Mardin, Urfa, Siirt vilayetlerini kapsayan Birinci Umumi Müfettişliği'ne Abidin Özmen atanmış; Özmen, ayrıntılı bir rapor hazırlayarak; bölge insanının Türkçe konuşur hale getirilmesi, köy çocuklarının kurulacak yatılı okullarda eğitim görmesinin gerekliliği sonucu eğitim meselesine yönelik tedbirler ele alınmaya başlanmıştır. Müfettişlik bölgesinde açılacak okulların geniş binalı, hastaneli, eczaneli, doktorlu biçimde; yetişmiş, azimli, çalışkan öğretmenlerin idaresinde olması istenmiştir. Bu okullarda Türkçe konuşmayı sevdirecek kapsamlı bir program ile üç yıllık öğrenim verilecek, ancak okullar kaza ve nahiye merkezlerindeki genel beş yıllık okullara engel olmayacaktır. Hükümetçe yeni müesseseler kurulması gerektiği dile getirilmiş, bunların ilk olarak Van'ın Gevaş, Hakkâri'nin Beytüşşebap, Bitlis'in, Hizan, Muş'un, Malazgirt, Siirt'in, Pervari, Diyerbekir'in, Urfa'nın Viranşehir kazalarında kurulabileceği söylenmiştir.⁵⁵⁰

---

⁵⁴⁸Bülent Varlık, *Umum Müfettişleri Toplantısı Zabıtları*, Dipnot Yayınları, 2010, s. 45.

⁵⁴⁹Bülent Varlık, *a.g.e.*, s. 69.

⁵⁵⁰ Saygı Öztürk, *a.g.e.*, s.79-80.

Tablo 3: Vilayetlerde Okuma Yazma Durumu

Vilayetler	Cinsiyet	Okuma Bilen %	Okuma Bilmeyen %	Okul Sayısı
Bayazıt(Ağrı)	E	4.52	95.48	21
	K	0.18	99.82	
Bitlis	E	3.31	96.69	25
	K	0.10	99.90	
Diyarbakır	E	5.86	94.14	19
	K	1.03	98.97	
Elazığ	E	7.70	92.30	74
	K	0.70	99.30	
Erzincan	E	9.39	90.61	87
	K	1.57	98.43	
Erzurum	E	6.82	93.18	139
	K	0.82	99.18	
Gaziantep	E	7.72	92.28	85
	K	1.58	98.42	
Hakkâri	E	2.28	97.72	2
	K	0.38	99.62	
Kars	E	4.69	95.31	63
	K	0.81	99.19	
Malatya	E	6.35	93.65	117
	K	0.82	99.18	
Mardin	E	4.05	99.20	19
	K	0.34	95.95	
Siirt	E	6.66	93.34	17
	K	0.29	99.71	
Urfa	E	5.28	94.72	28
	K	0.61	99.39	
Van	E	2.39	97.61	24
	K	0.12	99.88	

Kaynak: Eğitim Durumu-Devlet İstatistik Enstitüsü, İstatistik Yıllığı, Cilt 2, Yıl: 1929, s.30-37.

Tablo 4: Vilayetlerde Okul, Öğretmen ve Öğrenci Durumu

Vilayetler	Seneler	Okul	Öğretmen	Öğrenci
Ağrı	1929-1930	13	30	858
	1936-1937	17	37	1343
Bitlis	1929-1930	-	-	-
	1936-1937	11	26	875
Bingöl	1929-1930	-	-	-
	1936-1937	8	14	553
Diyarbakır	1929-1930	-	-	-
	1936-1937	23	84	3098
Elâzığ	1929-1930	64	128	3050
	1936-1937	35	87	3799
Erzincan	1929-1930	67	107	4167
	1936-1937	34	78	3689
Gaziantep	1929-1930	62	142	3696
	1936-1937	71	169	7698
Hakkâri	1929-1930	2	2	44
	1936-1937	3	6	155
Kars	1929-1930	89	133	5119
	1936-1937	81	159	8144
Mardin	1929-1930	18	50	1365
	1936-1937	28	60	2361
Maraş	1929-1930	45	90	3035
	1936-1937	44	92	4507
Muş	1929-1930	12	26	496
	1936-1937	6	17	539
Siirt	1929-1930	10	22	421
	1936-1937	14	37	970
Malatya	1929-1930	111	215	6032
	1936-1937	99	192	9912
Urfa	1929-1930	35	103	8023
	1936-1937	31	95	3375

Van	1929-1930	11	27	644
	1936-1937	12	36	1201
Toplam	1929-1930	621	1229	43.780
	1936-1937	596	1260	55.537

Kaynak: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, DİE, İstatistik Yıllığı, Cilt5, Yıl: 1931-1932

Tablo 5: VilayetlerdeOrtaokul, Öğretmenve Öğrenci Miktarı (1936-1937)

Vilayetler	Okul Sayısı	Öğretmen Sayısı	Öğrenci Sayısı
Elâzığ	1	20	695
Erzincan	1	14	385
Maraş	2	20	336
Urfa	1	19	317
Mardin	1	13	265
Gaziantep	1	21	237
Van	1	10	174
Siirt	1	12	167
Bitlis	1	7	134
Erzurum	1	13	131
Ağrı	1	8	85
Muş	1	7	72
Toplam	13	164	2998
Ülke Toplamı	125	2509	37.905

Kaynak: BCA/Fon Kodu: 030.01790, Yer No.559.

Tablo 6: İlkokul, Ortaokul ve Öğretmen Okulları Vilayet Bilgileri 1936-1937

Vilayetler	İlkokul Sayısı	Öğretmen Sayısı	Öğrenci Sayısı
Tunceli	26	48	1945
Ağrı	17	37	1343
Van	12	36	1201
Sivas	14	37	970
Bitlis	11	26	875
Bingöl	8	14	553
Muş	6	17	539
Hakkâri	3	6	155
200'den Az Ortaokul Öğrencisi Olan Vilayetler			
Vilayetler	İlkokul Sayısı	Öğrenci Sayısı	Öğretmen Sayısı
Siirt	1	12	167
Bitlis	1	7	134
Erzurum	1	13	131
Ağrı	1	8	85
Muş	1	7	72
Kayseri	2	28	177
Van	1	10	174

Kaynak: BCA/Fon Kodu: 030.01.Yer No.90.559.2.

Birinci Umumi Müfettişi İbrahim Tali Bey Ağustos 1932'de İsmet İnönü'ye yazdığı mektubunda Diyarbakır ve Elazığ'da yeni açılacak okullarla bölge halkının hükümet tarafından eğitimsiz bırakılacakları propagandalarının ve doğuya eğitim açısından uzak durulduğu iddialarının biteceğini dile getirilmiştir.⁵⁵¹ 1923-1938 yıllarında zor şartlara rağmen tüm imkânların kullanılarak okulların yapıldığı ve uygulamalarla eksiklerin giderilmeye çalışıldığı görülmektedir. Cumhuriyet ilanından evvel İzmir, Konya ve Diyarbakır'da askeriye tarafından el konulan binaların ve Gaziantep'teki eski postane binasının okul olarak kullanılmak üzere Maarif Vekâleti'ne devri,⁵⁵² Gaziantep'te Emlak-ı Milliye'ye ait iki otel binasının Gaziantep Mektebine verilmesi,⁵⁵³ Gaziantep'te Malatya Milletvekili Reşit Bey için

⁵⁵¹BCA: Fon Kodu: 18.4.1939, 030.01, Yer No.90.559.2.

⁵⁵²BCA: 4.8.1932, Fon Kodu: 030.10., Yer No.69.457.7

⁵⁵³BCA: 01.05.1936, Fon Kodu: 030.10., Yer No.71.464.1.

ayrılan binalardan birinin okul olarak kullanılması⁵⁵⁴ buna örnektir. Bitlis ileri gelenleri ortaokulun Muş'a nakli ihtimali üzerine çektikleri telgraf⁵⁵⁵ bölge halkının eğitime verdiği önemi gösteren diğer belge olmuş, Dördüncü Umumi Müfettişliğinin Dâhiliye Vekâletine gönderdiği 30 Temmuz 1937'deki raporda Tunceli'de devam eden genel inşaata ve on iki köy mektebinin inşasına dair bilgiler verilerek bölgede asayiş tedbirlerden birinin eğitim kapsamında düşünülmesini gerekli kılmıştır.⁵⁵⁶

Talim ve Terbiye Kurulu, Doğu vilayetlerindeki öğretmen yetersizliği ve yapılması gerekenlerle ilgili kararlarda etkili olmuş, bu doğrultuda Türkiye, Maarif Eminliği uygulamasıyla Ankara, İstanbul, Edirne, İzmir, Antalya, Konya, Adana, Gaziantep, Elazığ, Sivas, Van, Erzurum ve Trabzon'dan oluşan 13 mıntıkaya ayrılmıştır.⁵⁵⁷ Öğretmen okullarının, adaylarına doğuda Türkleştirme vazifesini yerine getirirken, çocukların eğitim ve terbiyesinde nasıl yol izleyecekleri, eğitim-öğretim faaliyetinin planlanması gerekmektedir. Konya Erkek Muallim Mektebi'nin doğu illerine gönderilecek öğretmenlerin vazifelerine dair bilgilendirilmesi için yolladığı belge incelenmiş; fakat Muallim Mektepleri mezunlarının doğuya gönderileceklerine dair heyetçe alınmış bir karar olmamıştır.⁵⁵⁸

Birinci Umumi Müfettiş Abidin Özmen bir rapor hazırlamış, bölgeye gelen memurların uzun süre görev yapmadığını, dürüst memurların doğudaki görevlerinde gönüllü kalmalarını sağlamaya yönelik çözümler bulunması gerektiğini, bölgeye gelen memurların çocuklarının parasız okutulan çocukların onda birini teşkil etmesi tavsiye edilmiştir.⁵⁵⁹ Elâzığ Valiliği'nin 1932 tarihli raporunda yeni tayin edilen öğretmenlerin bilgileri, eski ve yerli öğretmenlerin bilgi ve görgülerinin yeterli olmadığı, bu yüzden buradaki yerli eski memurların batıya tayin edilerek, yerlerine Türk kültürünü iyi bilen öğretmenlerin tayin edilmesinin zorunlu olduğu söylenmiştir.⁵⁶⁰

Doğu bölgeleri için sorun olan öğretmen ihtiyacını gidermek adına hükümet şehir-kasaba ilkokullarına öğretmen ve köy öğretmeni yetiştirilmesini

---

⁵⁵⁴BCA: 22.07.1923, Fon Kodu: 030.10., Yer No.143.27.4.

⁵⁵⁵BCA: 12.11.1924, Fon Kodu: 030.18.1.1, Yer No.11.55.14.

⁵⁵⁶BCA: 09.08.1925, Fon Kodu: 030.18.1.1, Yer No.15.49.19.

⁵⁵⁷BCA: 18.01.1928, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No.27.75.12

⁵⁵⁸Güray Kırpık, *1926-1928 Yılları Arasında Talim ve Terbiye Kurulu'nun Aldığı Bazı Kararlar- Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşunda Mimar Bir Kurum: Talim ve Terbiye*, Ankara, 2008, s.101.

⁵⁵⁹Saygı Öztürk, a.g.e., s.84.

⁵⁶⁰Hamit Pehlivanlı, a.g.b, s. 557-559.

düşünmüştür.⁵⁶¹ Şubat 1925'te Maarif Vekâletinin bütçe görüşmeleri yapılırken Maarif Vekili Şükrü Bey, öğretmenlerin köylerde tutunmaları sağlayacak bazı tedbirler üzerine açıklamada bulunmuş, köy mektebi ve köy öğretmenlerinin gerekliliğine dair bilgi vermiştir.⁵⁶² Doğu illerine gidecek öğretmenlerin maaş zamları hakkında kararname⁵⁶³ ile Artvin, Ardahan, Erzurum, Ergani, Ağrı, Bitlis, Hakkâri, Siirt, Süleymaniye, Kars, Kerkük, Genç, Muş, Musul, Van, Dersim ve Erzincan vilâyetlerindeki ortaöğretim okullarına gönderilen öğretmenlere maaş ve tahsilât öngörülmüştür. 4 Mayıs 1927'de uzak illerde çalışan eğitim memurları ve öğretmenlere verilmesi gereken zam hakkındaki kararname⁵⁶⁴ ile illerin durumu gösterilmiş; Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da eğitim adına il gelirlerinden ayrılan pay ihtiyacın yarısını bile karşılayamadığından Diyarbakır, Erzincan, Urfa, Malatya, Mardin, Siirt, Van, Ağrı'daki il özel idarelerinden bütçelerindeki eğitim tahsisatını arttırmalarına yönelik talepler olmuştur. Ayrıca Erzurum, Ağrı, Urfa, Maraş ve Mardin vilayetleri İl Özel İdaresi eğitim ödeneklerinin yetersizliğinden sayım, kazanç, arazi ve müsakkafat vergilerinin artırılmasına yönelik kararlar almıştır.⁵⁶⁵ Maarif Bakanı 8 Eylül 1932'de, Başbakan İsmet Paşa'ya gönderdiği yazıda Niğde, Cebelibereket, Gaziantep ve İçel vilayetlerine ait öğretmen maaşlarının ödenmesindeki sıkıntılara yönelik rapor sunmuştur. Gaziantep'te ödeme sıkıntısından gerekli inşaatların vaktinde yapılamamasına (Niğde-Gaziantep), haciz gibi tedbirlerle çözüm bulunamamasından, yol yapımıyla ilgili noksanlıkların giderilmediği ve muhasebenin teftişinin zamanında olmadığından söz edilmiştir. Ayrıca emlak taksidi ödemesinin olmamasından dolayı sevkiyat yapılamadığı ve bütçe açığına rağmen memur alımının devamından bahsedilmiştir.⁵⁶⁶

Abidin Özmen'in 09 Haziran 1935'te Birinci Umumi Müfettişliğe tayin edilmesiyle Köy Enstitülerinin kurulmasında etkili olacak Saffet Arıkan göreve getirilmiş⁵⁶⁷ Arıkan köy öğretmeni yetiştirme programını doğuda da uygulayarak buradaki eğitici eksikliğini gidermeyi düşünmüştür. Bu amaçla Çifteler Eğitim

---

⁵⁶¹Hüseyin Koca, a.g.e., s.351.

⁵⁶²*Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve Millî Eğitim Bakanlarının Millî Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri*, Ankara, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1946, s. 291.

⁵⁶³Düstur, D. 2, C. 6, 7 Haziran 1925, No: 2049, s.709-710.

⁵⁶⁴Düstur, D. 2, C. 8, 4 Mayıs 1927, No: 5113, s.512-514.

⁵⁶⁵Hamit Pehlivanlı, a.g.b., s.557-559.

⁵⁶⁶BCA: 08.09.1932, Fon Kodu: 030.1071., Yer No.42.17.2.; BCA: 07.09.1932, Fon Kodu: 030.1071., Yer No.42.17.1.

⁵⁶⁷Mustafa Yazıcı, *Tanzimat'tan Bu Yana Millî Eğitim Bakanları Başbakanlar ve Atatürk (1839-1973)*. Ankara, Emel Matbaacılık, 1973, s.126-127.

Kursu'nda yapılan deneme başarılı sonuçlar verince Millî Eğitim Bakanlığı, 1937-1938 eğitim-öğretim yılında eğitim kurslarının sayısını artırmaya karar vermiştir. Kültür Bakanlığı memurları Ankara'nın Çubuk, Ayaş, Polatlı, Afyon'un Aziziye, Erzincan'ın Kelkit, Tercan, Pasinler kazaları, Eskişehir, Kars, Edirne ve Kırıkkale'de eğitim kursları için öğrenci seçmeye başlamış, 18 Nisan 1937'de Eskişehir, Kars, Edirne, Erzincan ve Kocaeli de de bu okulların açılması kararlaştırılmıştır.⁵⁶⁸

4.6.2.Sağlık Hizmetleri

Osmanlı Beyliği Anadolu'ya hâkim olunca Selçuklular devrinde açılan hastanelerde sağlık hizmeti vermeye devam etmiş, beylikten devlete geçiş sürecinde ve sonrasında her döneminde sağlık kuruluşlarına olduğundan fazla önem vermiştir. Öncelikle birçok şehirde ve büyük merkezlerde yeni hastaneler yapılmıştır ki en önemlisi Bursa, Manisa ve Edirne'de kurulan büyük hastanelerdir. II. Murat zamanında 1404-1451 yıllarında bugünkü Sağlık Bakanlığına denk gelen Hekimbaşılik Müessesesi kurulmuş imparatorluğun son zamanlarına kadar devam etmiştir.⁵⁶⁹ Osmanlı İmparatorluğunda sağlık hizmetlerinin yönetimi on dokuzuncu yüzyıla kadar hekimbaşı tarafından gerçekleştirilmiş, yoksullara ücretsiz bakılan tedavi edici sağlık hizmetleri yürütülmüştür.19. yüzyılda dünya çapında veba, kolera, tifo, tifüs gibi salgın ve bulaşıcı hastalıklar binlerce insanın ölmesine neden olunca hükümetin sağlık sorunlarına ilgisi artmış, Batı bakteriyoloji alanındaki gelişmeleri ülkeye aktarmışlardır. Salgın hastalıklar özellikle deniz yolculuklarıyla ülkeden ülkeye yayılıp bütün ülkeleri tehdit altında bırakınca sağlık alanındaki ilk uluslararası işbirliği bu dönem salgınların önlenmesi amacıyla başlamıştır. Meclis-i Tahaffuz-ı Ula'nın 13 yabancı delege ile 1840'ta toplanarak uluslararası nitelik kazanması Osmanlı İmparatorluğu'nun 19.yüzyılda koruyucu sağlık hizmetleri ve halk sağlığına verdiği önemi göstermektedir.⁵⁷⁰

1871'de Sivil Tıp Hizmetleri Genel Yönetim Nizamnamesi ile Sıhhiye Müfettişlikleri ve Memleket Tabiplikleri kurularak sağlık hizmetlerinin Anadolu ilçelerine kadar ulaştırılması sağlanmış, hekimler aşı ve hasta tedavisinden ücret

---

⁵⁶⁸ İsmet Parmaksızoğlu, *Hoca Sadettin Efendi, Tacü't Tevarih*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları/308, Cilt 1, Ankara, 1999, s. 92.

⁵⁶⁹Osman Şevki Uludağ, *Beş Buçuk Asırlık Türk Tababet Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1999, s.78.

⁵⁷⁰Nuran Yıldırım, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları*, Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.1337.

almamışlardır. Sıhhiye Müfettişleri örgütlenmeyi Cumhuriyet döneminde illerde İl Sağlık Müdürlükleri, ilçelerde Hükümet Tabiplikleri olarak sürdürmüştür; 1871 düzenlemesiyle halka ücretsiz sağlık hizmeti götürülerek hekimlerle hastalar arasındaki para ilişkisi ortadan kaldırılmıştır.⁵⁷¹ Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye çeşitli sağlık personelinin belediyelere tayinini yapmak ve yabancı ülkelerde sağlık eğitimi görerek ülkede çalışmak isteyenlere çalışma izni vermek yetkili kurum olarak değişik isimlerle 1913'e kadar faaliyet göstermiş, 1913 yılında lağvedilerek yerine Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi kurulmuş, 1914 yılında Karantina ve Hicaz Sıhhiye Daireleri ile birlikte Dâhiliye Nezaretine bağlanarak adı Dâhiliye ve Sıhhiye Nezareti olarak değiştirilmiştir. Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi İl Sağlık Müdürlükleri ve İlçe Hükümet Tabiplikleri kurarak Cumhuriyet dönemi sağlık örgütünün de temeli atılmıştır.⁵⁷²

Anadolu'da milli uyanışı sağlamak, halkı İtilaf devletleri ve zararlı cemiyetlere karşı birleştirmek amacıyla Mustafa Kemal ve arkadaşları İstanbul'dan Samsun'a doğru harekete geçerken Anadolu insanının sağlığı için mücadele eden Refik Saydam da Mustafa Kemal'in yanında yer almıştır. Dr. Refik Bey, 5 Mayıs 1919'da IX. Ordu Kıta Sıhhiye Müfettişliği Muavinliğine tayin olarak Mustafa Kemal Paşa karargâhıyla Sıhhiye Müfettiş Muavini olarak Samsun'a gitmek üzere yola çıkmış,⁵⁷³ Fevzi Çakmak Paşa'nın Başkanlığındaki İcra Vekiller Heyetinde Sıhhiye ve İçtimai Muavenet Vekili Dr. Adnan Adıvar istifa edince 10 Mart 1921'de Sıhhiye ve İçtimai Muavenet Vekili seçilmiştir. Milli Savunma ve Sağlık ve Sosyal Yardım Komisyonlarında çalışmış, ayrıca Milli Savunma Komisyonunun kâtipliğini III. toplantı yılında sağlık komisyonunun başkanlığını yapmıştır.⁵⁷⁴ Sağlık hizmetlerinin modern anlamda devlet görevi olarak ele alınmasını Milli Mücadele'nin başında Ankara'da kurulan ilk hükümet gerçekleştirmiş, 2 Mayıs 1920 tarihinde 3 sayılı kanunla Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti kurularak koruyucu ve tedavi edici hekimlik hizmetlerinin düzenlenmesi, sosyal yardım çalışmalarının yürütülmesi, serbest hekimlik ve eczacılık faaliyetlerinin denetlenmesi

---

⁵⁷¹Yıldız Tümerdem, Halk Sağlığı (Toplum Hekimliği), Ankara, 1980, s.358-368.

⁵⁷²Nuran Yıldırım, *a.g.e.*, s.1322.

⁵⁷³Fethi Tevetoğlu, *Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1987, s. 223.

⁵⁷⁴Esin Kâhya- Ayşegül D Erdemir, *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Ankara, 2000, s. 159.

amaçlanmıştır.⁵⁷⁵ Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili Dr. Refik Bey, Sıhhat Vekâleti bütçesinin TBMM görüşmelerinde ülkemizdeki doktorların çalışma anlarının az olduğunu dile getirmiş, hastanelerin bakımsızlığını ve yetersizliğini vurgulayarak öncelikle bu aksaklığın giderilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Dr. Refik Bey, yapılacak çalışmanın tek seferde ve köklü bir şekilde uygulanmasını önermiş⁵⁷⁶ sağlık hizmetlerinde koruyucu hizmetlere öncelik verilmesini istemiş; hekimlerin ve bakanlığın asıl sorumluluğunun sağlıklı olan kişilerin durumlarının korunması olduğundan yerel yönetimlere yol gösterme amaçlı ⁵⁷⁷ Ankara, İstanbul, Sivas, Erzurum ve Diyarbakır'da numune hastaneleri açılmıştır.⁵⁷⁸ O dönemde koruyucu hizmetlerde özellikle kırsal bölgelerde personelinin yetersizliği önemli bir sorun olmuş, ebe, hemşire ve kadın sağlık personelinin yetiştirilmesi konusunda Dr. Refik Saydam'a eleştiriler yapılmışsada bu konuyu o günün şartlarında değerlendirmek gereklidir. Temel eğitim almış genç kızların sayısı çok az olduğu ve kadınların bu işlerde çalışmaları da toplum tarafından yadırgandığı için Dr. Refik Saydam erkekleri eğitmek üzere sağlık memurluğu sınıfını kurmuştur.⁵⁷⁹

Hükümetin sağlık ve sosyal yardım işlerine önem vermesinin bir nedeni de Atatürk devrimlerine karşı olanların özellikle eski rejim taraftarlarının önünün kesilmesi amacıyla bu vekâletin güçlendirilmesi gerektiğine inanılmasıdır. Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin ilerlemesi ve Atatürk devrimlerinin yerleşmesi için bu bakanlığa ayrı bir önem verilmesi gerekli görülmüştür.⁵⁸⁰

CHP hükümeti, Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti ile devrimleri korurken sağlık ve sosyal yardım çalışmalarında alt yapısını oluşturmaya çalışmıştır.1930 iktisat programı milli ekonomi açısından önemli olmanın yanında, insan yeteneğini vurgulamış, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın ulusal

---

⁵⁷⁵Toktamış Ateş, *Türk Devrim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2002, s. 133.

⁵⁷⁶Süreyya Kadri Gül, *Dr. Refik Saydam*, Poliklinik Aylık Tıp Mecmuası, No:61, İstanbul,1938, s. 252.

⁵⁷⁷*Sıhhiye Mecmuası Fevkalade Nüshası*, Türkiye Cumhuriyeti Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti Yayını, Ankara 1942, s. 16-17.

⁵⁷⁸Münevver Bertan- Çağatay Güler, *Halk Sağlığı Temel Bilgiler*, Güneş Kitapevi Ltd. Şti, Ankara, 1997, s. 89.

⁵⁷⁹Nusret Fişek, *Halk Sağlığına Giriş*, Dünya Sağlık Örgütü Hizmet Araştırma ve Araştırmacı Yetiştirme Merkezi Yayınları, Ankara, 1983, s.45.

⁵⁸⁰*Atatürkçülük, Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri*, Birinci Kitap, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1988, s. 140-141.

ekonomideki etkisi dile getirilmiştir.⁵⁸¹ Dr. Refik Bey, 1925 yılında salgınları vaktinde önleyebilmek, biyolojik maddeleri üretmek ve sağlık hizmetlerinde yardımcı olmak için Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi' nin kurulmasını; sağlık personeli yetiştirmek ve mevcut personeli eğitmek amacıyla Hıfzıssıhha Okulu açılmasını planlanmıştır.⁵⁸² Dr. Refik Bey'in bu amaçlarla TBMM'ye sunduğu yasa tasarısıyla Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti'ne bağlı olarak Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi kurulmuş; müessese binası inşaatı 1929- 1933 yılları arasında tamamlanıp, inşaatı buçuk milyon lira harcanmıştır.⁵⁸³

1925 - 1930 yılı arasında Vekâletin bütçesinde artış olmamış hatta miktar azalmaya gidilmiş; 222.700.000 lira olan 1930 yılı bütçesinin bunun 4.500.000 lirası Sağlık Bakanlığı için ayrılmış;184.000.000 lira olarak belirlenen 1930 yılı genel bütçesi içerisinde SSYB'nin payı da düşmüştür.1925 yılında % 2,64 olan oran 1930 yılında % 2.02'ye düşmüş, Müdafaa Vekâletine ayrılan 61. 663. 421 liralık pay bu durumda etkili olmuştur.⁵⁸⁴

1937'de Atatürk Türk vatandaşının sağlığının her zaman üzerinde dikkatle duracağı milli mesele olduğunu söylemiş, Sağlık ve Sosyal Yardım Vekâletinin sistemli çalışmalarının mutluluk verdiğini dile getirmiştir.⁵⁸⁵ Cumhuriyet ilan edildiğinde ülkede 86 hastane faaliyet gösterdiğinden 1930 yılında çıkarılan 1593 sayılı Merkez Hıfzı Sıhha Kanunu ile bakanlığın görevleri arasına hastaların tedavisi ve mahalli idarelere rehber olmak üzere örnek sağlık kuruluşları açmak eklenmiştir.⁵⁸⁶ Elviye-i Selase (Kars, Ardahan, Batum)'de, Erzurum, Van, Musul, Diyarbakır, Mamuratülaziz (Elazığ), Bitlis, Sivas vilayetleri ile Ardahan, Artvin, Kars, Beyazıt, Genç, Muş, Siirt, Mardin, Malatya, Gümüşhane, Erzincan ve Karahisar'ı ve Şarki livaları bulunan 135 kazanın⁵⁸⁷ sadece 24'ünde hükümet doktoru olması, diğer kazalarınsa doktorsuz olmasından dolayı açığı giderebilmek

---

⁵⁸¹Ali Nejat Ölçen,1923-1938 Döneminde Birinci ve İkinci Sanayi Planları, Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri, Ankara,Ankara Üniversitesi - Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları,1982, s. 132.

⁵⁸²BCA. 041.10.0.0 / 177.39.10.0

⁵⁸³TBMM Zabıt Ceridesi, III. Dönem,60. Toplantı,1930, s. 100- 101.

⁵⁸⁴Uğur Gönülalan, Murat Dizbay, Gül Ruhsar Yılmaz, Fatih Bakır, Banu Bayar, Tahir Uzunmehmetoğlu-Nilgün Özen- Oktay Cansız, Refik Saydam Hıfzıssıhha Merkezi Kuruluşu ve Tarihiçesi, T.C. Sağlık Bakanlığı Refik Saydam Hıfzıssıhha Merkezi Bşk., Cilt I, Ankara, 2002, s. 4.

⁵⁸⁵Afet Inan, M. Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım, Devlet Kitapları Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971, s. 46.

⁵⁸⁶Fişek, a.g.e., s. 159.

⁵⁸⁷Kavanin Mecmuası, Kasım,1925, Cilt: 2, s. 135.

adına bulunduğu tıp fakültesini bitiren doktorlara iki yıl mecburi hizmet zorunluluğu getiren 369 sayılı kanun kabul edilmiştir.

Cumhuriyetin ilan edildiğinde İstanbul dışında ameliyatların yapıldığı geniş çaplı hastaneler olmadığından Bakanlık gureba ve memleket hastanesi (günümüzde devlet hastanesi) denilen kurumların sağlık koşulları ve yönetiminin düzeltilmesi için yol göstermiş; 1924'te Ankara, Diyarbakır, Erzurum ve Sivas Numune Hastaneleri açılmıştır.⁵⁸⁸ Dr. Refik Saydam'ın Bakanlığı döneminde önemli girişim olan Numune Hastanelerinin her türlü sağlık hizmetinin verilebildiği ve ameliyatların yapılabildiği teknik donanıma sahip sağlık kuruluşları olmasına çalışılmış, böylece bölge halkının ayağına hizmet götürülmek istenmiştir. 1924 yılında Ankara, Erzurum, Sivas ve Diyarbakır Numune hastaneleri kuruluşlarının ardından Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk ve Başbakan İsmet İnönü tarafından ziyaret edilmiştir.⁵⁸⁹ Sivas'ta 50 yataklı Numune Hastanesi 1924 tarihinde kurulmuş, Hariciye, Dâhiliye, Göz, Kulak servisleri ile hizmet vermiş; Diyarbakır Numune Hastanesi Güneydoğu bölgesine hizmet vermek için faaliyete başlamış, o dönem oldukça donanımlı bir kadroyla hizmet vermiştir. 1936 yılında çıkan yangında hasar gören hastane masrafları sigortadan karşılanarak yeniden inşa edilmiş ve 1937 yılında 285 yatak kapasiteye çıkarılmıştır.⁵⁹⁰ Ana ve çocuk sağlığının korunması amacıyla 1925'te Ankara ve Konya'da, 1929'da Adana, Çorum, Erzurum, Kars ve Malatya'da, 1931'de Balıkesir Doğum Hastanesi ve Çocuk Bakımevleri açılmış; bu evlerde 1926-1932 arası 7025 kadın ve 931 çocuk yatırılmış, 41483 kadın, 88002 çocuk ayakta tedavi edilmiştir. Doğu illerindeki vatandaşların en önemli sağlık sorunlarından biride görme yetilerini kaybettiren trahom hastalığı olmuştur.1925 senesinde hükümet bu hastalıkla mücadele etmek için Gaziantep, Kilis, Besni, Malatya, Adıyaman'da dispanser açıp, Adana'da kırk yataklı trahom hastanesi kurmuş; 1932'de Urfa, Maraş ve Siverek'te birer dispanser ve hastane açmıştır.1932 senesi sonuna kadar trahom mücadelesinde 5380 kişi yatırılmış, 614 kişide ayakta tedavi edilmiştir.⁵⁹¹ Bir diğer sorun olan kuduz ve kuduz şüpheli vakaların muayene ve tedavisi için 1888'de İstanbul'da açılan Kuduz Tedavi Müessesesi dışında 1925'te Erzurum ve Sivas'ta, 1926'da

---

⁵⁸⁸*Cumhuriyet Dönemi Yataklı Tedavi Hizmetleri, 1923-1983 ve 1982 Yılı Çalışmaları*, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Tedavi Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1983, s. 31.

⁵⁸⁹Zehra Tonbul-Özgün Forta, *Tarihi Hastaneler: Gurebâ Hastaneleri'nden Memleket Hastaneleri'ne İlk Sivil Hastaneler*, Novartis Kültür Yayınları, 2009, s. 58-67.

⁵⁹⁰*Sıhhi Müesseslerimiz*, Sıhhat Almanakı, İstanbul, Kader Matbaası, 1933, s.534.

⁵⁹¹Hüsrev Hatemi, *Türkiye de Tıp Tarihi Biliminin Gelişmesi*, II. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri, İstanbul, 1990, s. 39.

Diyarbakır'da, 1927'de Konya'da, 1930'da İzmir'de hastane açılmış; kuduz aşısı istasyonları ile halka çözüm olmaya çalışılmıştır.⁵⁹² Sıtma hastalığı da Cumhuriyetin ilanının ardından CHP hükümetinin mücadele ettiği hastalıkların başında gelmiş, sıtma hastalıkları kırsal kesimde çalışan tarım işçilerini daha fazla etkilemiştir.⁵⁹³ Tarım işçilerinin yattıkları yerlerin açık ve sağlıksız olması, beslenmelerinin yetersizliği ve çalışma sürelerinin uzunluğu sıtma olan kişi sayısının artmasına ve ölümlere neden olmuştur.⁵⁹⁴ Kızılırmak vadisinde yer alan köy ve kasabadakiler ile Sivas-Kayseri demiryolu demiryolu inşaatında çalışan işçi ve mühendisler sıtma hastalığına yakalanmışlar, hastalığın burada salgın haline geldiğini bildirmişlersede, güzergâh boyunca sıtma mücadele teşkilatı bulunmadığından hastalara ancak kinin dağıtılmış oda yeterli gelmemiştir. Bunların sonucunda da Sivas'ın sıtma hastalığına yakalanan köylerde hastalığa en çok çocuklar kurban olmuştur.⁵⁹⁵ Sıtma ile mücadele etmek için Siyhat ve İctimai Muavenet Vekâleti, 1926'da yayınladığı Sıtma Mücadele Talimatnamesi ile uygun gördüğü yerlerde doktor ve sağlık memurlarından oluşan mücadele heyetleri görevlendirecek, hastalığa maruz kalan kişiler tespit edilerek Ankara'ya getirilip tedavi edilecektir. Bunun yanında Ankara'da sıtmalıların tedavisi için üç poliklinik açılmış, gazete ilanlarıyla bu polikliniklere gidilmesi konusunda halk bilinçlendirilmiş; çalışmalar sonucunda 1937 yılı sonuna kadar bakanlık tarafından 15.087.528 sıtmalı hasta muayene ve tedavi edilmiştir.⁵⁹⁶

1922 de Atatürk Meclis açılışında yaptığı açıklamada ileride Türkiye'de uygulanacak temel sağlık politikasının altını çizmiş, devletin sağlık politikasının ulusun sağlığını koruma, ölüm sayısını azaltıp nüfusu çoğaltma, toplumsal ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele etme üzerine kurulması gerektiğini söylemiştir. Ulu Önder ayrıca doktor ve sağlık personelin sayısının artırılıp, sağlık hizmetlerinin kasabalara kadar götürüleceğini de dile getirmiştir.⁵⁹⁷ Bunun sonucunda doktor sayısı 260'tan 312'ye yükseltilmiş, 50 doktorun daha bölgelere gönderilmesiyle doktorsuz

---

⁵⁹²Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, Kaya Yayınları, Ankara, 2000, s 161.

⁵⁹³Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, Kaya Yayınları, Ankara, 2000, s 161.

⁵⁹⁴BCA: 030.10.177., Yer No.221.13/ 15 Ocak 1933; BCA: 030.10.277., Yer No. 221.13/ 14 Kasım 1937.

⁵⁹⁵Fatih Tuğluoğlu, *Modernleşmenin ve Devletçi Ekonomi Politikinin Kırsal Kesim Üzerine Etkileri (1929-1939)*, A.Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2007,s. 252.

⁵⁹⁶*Hâkimiyet-i Milliye*, 25 Şubat 1925, s. 4; *Hâkimiyet-i Milliye*, 11 Mart 1925, s. 4.

⁵⁹⁷Mehmet Hadi İlbaş, *Çağlara Sığmayan Atatürk'ten Düşünceler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999, s. 64.

kazalara da yetişileceğini belirtmiştir.⁵⁹⁸ Hastalıklarla mücadele ve sağlık personeli açığını kapatmaya yönelik uygulamalar yanında bazı yasalar çıkarılarak yerel yönetimlerin sağlık yardım hizmetlerinde aktif olarak görev almaları sağlanmış; böylece şehirlerdeki bayındırlık ve belediye hizmetlerinin iyileştirilmesiyle bulaşıcı hastalıklarla mücadelede uzun vadeli sonuç elde edileceği öngörülmüştür.⁵⁹⁹ Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti, bulaşıcı hastalıklarla mücadele ederken, nüfusu arttırıcı politikalar güderek yüzölçüme göre az insan düşen doğu illerinde çocuk ölümlerinin önüne geçmeye çalışmıştır.⁶⁰⁰ Önerilerle sağlık hizmetlerinin daha etkili hale getirilmesi, yaygınlaştırılması ve nüfusu arttırıcı yasal önlemlerin bir an önce alınması için TBMM'nin harekete geçirilmesi amaçlanmıştır; I.TBMM'de bazı milletvekilleri, 1921 yılı komisyon çalışmalarında evlenmelerin zorunlu kılınması ve çok eşliliğin serbest kalması konusunun yasalaşmasını istemişler, bununla ilgili yasal bir öneri hazırlamışlardır. Erzurum Milletvekili Salih Efendi tarafından verilen bu öneri, Birinci Mecliste kabul görmemesine rağmen, uygulamada tek evlilik çerçevesinde çok çocuk sahibi olunması için aileler, ödüllerle özendirilmiştir.⁶⁰¹

Bunun dışında dışçilikle ilgili çalışmaları Osmanlı döneminden alacak olursak memleketimizde ilk dışçı okulu bundan yüz iki yıl önce 1909 yılında İstanbul'da Kadırga semtindeki Menemenli Mustafa Paşa'nın ahşap binasında eğitim ve öğretime başlamış; bina eczacı ve dışçı okuluna tahsis edilmiştir. Uzun seneler, dış hekimliği İstanbul'da bir tek okulda ve genellikle yurt dışından yetişmiş eğitimli hocalarla aracılığıyla yapılmıştır. Resmi dışçı mektebinin kurulmasından sonra, Türkiye'de dış hekimliğinin bilgisiz ve insan sağlığına fayda zarar getiren kişilerin ellerinden kurtarılması için çalışılmıştır. Türk dış hekimliği eğitim ve öğretim kuruluşlarının sayısı 1936 yılından sonra oldukça artmış; İstanbul Dış Hekimliği Fakültesine daha sonra Ankara'da iki, İzmir, Erzurum, Diyarbakır'da da birer tane olmak üzere beş fakülte eklenmiştir.

---

⁵⁹⁸*Dün/Bugün/Yarın, Ata'nın 125. Doğum Yılına Armağan*, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sayı: 108-119, Ocak-Aralık 2006, s. 19-20.

⁵⁹⁹Ahmet Gündüz Ökçün, *Devletler Hususi Hukukunun Kaynakları ve Kamu Düzeni*, 2. Baskı, Ankara, Sermaye Piyasası Kurulu Yayını, 1997, s. 7.

⁶⁰⁰*TBMM Zabıt Ceridesi*, Cilt I, İçtima: 50, Tarih: 14.7.1337/1921, s. 241.

⁶⁰¹Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi (Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923)*, TBMM Vakfı Yayınları, Cilt I, Ankara, 1994, s. 686-689.

4.6.3. Demiryolları

Osmanlılarda yol sistemi uzun yıllar, 1869 yılındaki düzenleme esasına göre şekillenmiş, XIX. yüzyıl boyunca Avrupa'daki teknolojik gelişmeler Osmanlı ülkesinde takip edilmiş ve bunlardan faydalanmaya çalışılmıştır. Osmanlı Devleti, Abdülmecit devrinden itibaren ülkede yapılacak demiryolu inşası için İngiliz, Fransız, İtalyan, Alman ve Ruslar'a imtiyazlar vermiş, Erzurum-İran hattı içinde batılı şirketlerle anlaşmalar yapılmış; fakat birçok hat inşasında olduğu gibi bu anlaşma da uygulanamamıştır.⁶⁰² Avusturya Demiryolu Baş Mühendisi Presel'in Doğu Anadolu'da demiryolu inşası için yaptığı çalışmalar önemlidir. Presel Trabzon-Bayburt-Erzurum-Hasankale hattı inşasını İran transit ticaretinin denetimi için gerekli görmüş, buraya Muş-Tatvan-Bitlis'e uzanan bir hat eklenmesini önermiştir.⁶⁰³ Abdülaziz döneminde Osmanlı ekonomisinin kötü durumundan dolayı alınan borçların çok azı imar faaliyetlerinde kullanılmış; yatırım yapan yabancı sermayeler, şose ve araba yolu inşasını karlı görmediğinden o konuya girmeyip daha çok demiryollarına yönelmiştir.⁶⁰⁴ Buna rağmen Sultan II. Abdülhamit dış saldırılara karşı toprakları koruma ve uluslararası ilişkilerde Osmanlı Devleti'ni yalnız kalmaktan kurtarma amacıyla demiryolu inşasına önem vermiş, saltanat yılları Cumhuriyet öncesi en fazla demiryolunun inşa edildiği dönem olmuştur.⁶⁰⁵ Hicaz Demiryolları projesiyle Osmanlı merkezi otoritesini güçlendirerek bütünlüğünün korunması, bölgenin ekonomik-sosyal yapısını kuvvetlendirerek İslamcılık politikasını işler hale getirmek amaçlanmıştır. Ayrıca dönemin siyasetinde, devletlerarası ilişkilerde etkili olmak ve Avrupa devletlerinin himayesini azaltmakta proje ile düşünülmüştür.⁶⁰⁶ II. Abdülhamid döneminde Nafia Nazırı olarak görev yapan Hasan Fehmi Paşa 5 Haziran 1880'de Anadolu'da İmâlât-ı Umûmiyeye Dâir Lâhiya adıyla ilk defa bütün imparatorluğun bayındırlık işlerini kapsayan bir proje

---

⁶⁰²İskender Yılmaz, *I. TBMM'de Basın, Haberleşme ve Ulaştırma ile İlgili Çıkan Kanun ve Kararnameler* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniv., Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enst., Erzurum, 1989, s.57.

⁶⁰³Selahattin Tozlu, *Osmanlı Yol Düzenlemeleri (1839-1908)*, Osmanlı Cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 655.

⁶⁰⁴Şaban Ortak, *Atatürk'ün Doğu Anadolu Demiryolu Politikası ve Erzurum'a Şimendiferin Gelişi*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum, 1997, s. 2.

⁶⁰⁵Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt 3, T.T.K. Yayınları, Ankara (Tarihsiz.), s.265 – 268.

⁶⁰⁶Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, Eren Yayınları, İstanbul, 1994, s 40-41.

hazırlamış⁶⁰⁷, proje Osmanlı bürokrasisinin bayındırlık ve kalkınma anlayışının en gelişmiş belgesi olarak görülmüştür.⁶⁰⁸

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki demiryolu hatları, ülke iç pazarını birbirine bağlayarak ekonomiye hizmet etmekten ziyade yabancı ülkenin çıkarına göre yapıldığından Anadolu, Suriye ve Mezopotamya arasında bağlantısı olmayan kopuk demiryolu hatları meydana gelmiştir.⁶⁰⁹ Osmanlı idarecileri de Avrupalı emperyalist devletler gibi demiryolu yaptırmak istemiş fakat asayişsizlik, gelir kayıplarından dolayı amaçlanan düzeyde olmamıştır. Özellikle Abdülmecit, Abdülazîz ve II. Abdülhamit bu konuda çok istekli davranarak merkezi otoritenin gücünü diğer bölgelerde de hissettirmek için demiryolu yapımına ilişkin ciddi girişimleri ve büyük yatırımları büyük ölçüde II. Abdülhamit döneminde gerçekleştirmiştir.⁶¹⁰ Osmanlı İmparatorluğu'nda Anadolu-Bağdat hattı 2064 km, İzmir-Kasaba hattı 703 km, İzmir- Aydın hattı 609 km, Şark demiryolu hattı 337 km, Erzurum-Sarıkamış-sınır hattı 355 km, Mudanya-Bursa hattı 41 km, Ilıca-Palamutluk hattı 29 km olmak üzere toplam 6.296 kilometre demiryolu vardır ve bunun Türkiye sınırlarında kalan bölümü 4.138 km'dir.⁶¹¹ Osmanlı Devleti'nin Türkiye Cumhuriyeti'ne bıraktığı demiryollarınının 3756 km.si imtiyazlı, 356 km.si Rusya'dan geri alınan topraklarda elde edilenler olmak üzere toplam 4112 km'dir ki bunların % 67,5 'i Alman,% 19,8'i Fransız,% 12,7 'si İngiliz şirketlerince yapılmış⁶¹²fakat 4.138 km'lik demiryolunun Milli Mücadele'ye katkısı İtilaf Devletlerince işgal edildiği için çok az olmuştur.⁶¹³ Demiryolları, emperyalist devletlerin kendi çıkarlarına göre kıydan içeriye doğru döşendiğinden Osmanlı toprakları kolayca işgal edilmiştir. Yunan kuvvetleri 15 Mayıs 1919'da İzmir'i işgal ettikten sonra Aydın-Kasaba demiryoluna İtilaf Devletleri tarafından el konulmuş, Fransızlar Suriye'deki demiryollarına sahip çıkmışlar ve Hicaz demiryolu, Sevr Barış Antlaşması'nın 360.maddesine dayanılarak

⁶⁰⁷Metin Hülagu, *Bir Umudun İnşası Hicaz Demiryolu*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul,2008, s 45.

⁶⁰⁸Cevdet Küçük, *Hasan Fehmi Paşa (1836 – 1910)*,T.D.V. İslam Ansiklopedisi, Cilt 16, İstanbul, 1997, s. 322 – 323.

⁶⁰⁹Muhteşem Kaynak, *Osmanlı Ekonomisinin Dünya Ekonomisine Eklemlenme Sürecinde Osmanlı Demiryollarına Bir Bakışı*, Sayı 5, Haziran – Temmuz 1984, s.81

⁶¹⁰Efdal As, *Cumhuriyet Dönemi Ulaşım Politikaları*, İzmir,2006, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, s 215.

⁶¹¹Avni Zarakolu, *Memleketimizde Demiryolu Politikası*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. VII, Sayı: 3-4 (1950), s.576.

⁶¹² Ünsal Yavuz, *Cumhuriyet Devri Demiryolu Politikasına Yaklaşım Biçimi*,9.Türk Tarih Kongresi (21-25 Eylül 1981), Kongreye Sunulan Bildiriler, Cilt 3, s.1641.

⁶¹³Ziya Gürel, *Kurtuluş Savaşında Demiryolculuk I*, Belleten, Cilt 44., Sayı 175, Temmuz,1980, s.541.

İngiliz-Fransız ortaklığına bırakılmıştır.⁶¹⁴ Millî Mücadele'ye başlarken Anadolu'da Anadolu Demiryolu (İstanbul – İzmit – Eskişehir – Ankara), Bağdat Hattı (Eskişehir – Afyon – Konya – Adapazarı – Halep), Mersin – Tarsus – Adana, İzmir – Aydın, İzmir – Salihli – Alaşehir – Uşak – Afyon, İzmir – Manisa – Soma – Bandırma ve Mudanya – Bursa demiryolu hatları bulunmaktadır. Millî Mücadele'de en büyük sıkıntılardan biride Ankara'nın doğusunda, Doğu Anadolu ve Karadeniz'e uzanan demiryollarının bulunmaması olmuştur. Bu sebeple yapımına I. Dünya Savaşı'nda başlanarak 80 kilometresi bitirilen Ankara - Sivas hattının inşasına devam edilmiş, bu hattın 127. km.'ye kadar olan kısmı 1 Ağustos 1919 tarihinde işletmeye açılmıştır.⁶¹⁵ Millî Mücadele'de yararlanılan bir Erzurum - Sarıkamış sınır hattını Ruslara esir düşen Türk askerleri ve ele geçirdikleri yerlerdeki Türk halkı yapmış; Sarıkamış kadar olan kısmı Türklerin; Sarıkamış, Kars ve Gümrü'ye uzanan kısımları ise Ermenilerde kalmış, bu hatlar Millî Mücadele'de yalnız Ermenilere karşı kullanılmıştır.⁶¹⁶

Millî Mücadele'de savaşa yardımcı demiryollarının harcamalarının karşılaması için Nâfia Vekâleti'ne imkânsızlıklara rağmen ödenek verilmiş, I. Dünya Savaşı'nda fazlasıyla hissedilen demiryolları eksikliği Millî Mücadele'de de görüldüğünden demiryolları üzerinde önemle durulan konu olmuştur.⁶¹⁷ Milli Mücadele'de Anadolu'daki demiryolları yetersizdi ve çok azı işletilmekteydi. Üstelik bu yolların tümü yabancı şirketlerce işletilmekteydi ve yakıt sorunu çözülememişti.⁶¹² Mustafa Kemal Atatürk'e göre ekonomik gelişmenin itici gücü olan yollar ve nakliye vasıtaları milli hâkimiyetin kan damarlarıydı ve demiryolu memleketin tüfekten, toptan daha mühim emniyet silahı olarak kendini göstermekteydi.⁶¹⁸ Mustafa Kemal Paşa, İzmir İktisat Kongresinin açılış konuşmasında memleketi şimendiferler, üzerinde otomobiller çalışır şoselerle şebeke haline getirmek mecburiyetinde olduklarını belirtmiş, batının ve cihanın karşısına onlarında kullandığı bu vasıtalarla çıkmak gerektiğini söyleyerek ulaştırmanın ülke

---

⁶¹⁴İbrahim Sadi Öztürk, *Sevr Antlaşması: Tam Metin*, Ankara, Fark Yayınları, 2007, s.226.

⁶¹⁵İsmail Yıldırım, *Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923 – 1950)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2001.s 24

⁶¹⁶Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*, s. 87.

⁶¹⁷Tevfik Çavdar, *Millî Mücadeleye Başlarken Sayılarla Vaziyet ve Manzara-i Umumiye*, Milliyet Yayınları, İstanbul,1971, s 80-81.

⁶¹⁸Cihat İmer, *Atatürk'ten Seçme Sözler*, Remzi Kitabevi, İstanbul,1984, s. 123-125.

kalkınmasında temel şart olduğunu vurgulamıştır.⁶¹⁹Ankara'nın doğusunda, Doğu Anadolu ve Karadeniz'e uzanan demiryollarının bulunmayışının eksikliğinden yapımına I. Dünya Savaşı sırasında başlanan ve 80 km'si bitirilen Ankara-Sivas hattının inşasına devam edilip,1919 yılında işletmeye açılmış; Milli Mücadele döneminde yapılan bir diğer hat olan 50 km Azarıköy-Dekovil hattının yapımı 1920'de tamamlanmıştır.⁶²⁰ Erzurum-Sarıkamuş sınır hattı Milli Mücadele döneminde Ermenilere karşı kullanılmıştır.⁶²¹ Cumhuriyet Türkiye'sinin Osmanlı Devleti'nden devraldığı 4138 km demiryolu lojistik eksiklikler, teknik yetersizlik ve savaşın yıkımıyla bakıma muhtaç duruma gelmiş; cumhuriyetin ilanının ardından demiryolu politikasına büyük önem vermiştir.1923 – 1938 yıllarında ülke çıkarlarına yön veren, milli ekonominin ihtiyaçlarına göre şekillenen, yeraltı ve yerüstü kaynaklarıyla ekonomiyi bütünleştirmeyi amaçlayan Cumhuriyet'in ulaştırma hizmetleri, taşımacılıkta yabancılara tanınan ayrıcalıkların millileştirilmesi ve Anadolu'nun en uzak bölgelerine nüfuz edecek yoğun demiryolu ve karayolu ağını oluşturmak olarak kendini göstermekteydi.⁶²²

Tablo 7: 1923 Yılında Türkiye'deki Demiryolları ve Uzunlukları

1923 Yılında Türkiye'de Demiryolları	
Anadolu Bağdat Hattı	1368 km
Adana – Fevzipaşa Hattı	140 km
Mersin – Adana Hattı	68 km
Erzurum-Sarıkamuş Sınır Hattı	356 km
Şark Demiryolları	337 km
Fevzipaşa–Nusaybin Demiryolları	426 km
İzmir- Kasaba Demiryolları	703 km
TOPLAM	4.018 km

Kaynak: İsmail Yıldırım, *Atatürk Dönemi Demiryolu Politikasına Bir Bakış*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi (ATAM),Cilt 12,Sayı 35,1996, s.38

⁶¹⁹Afet İnan, *İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat – 4 Mart 1923*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s.67.

⁶²⁰Filiz Çolak, *Atatürk Dönemi'nde Türkiye Cumhuriyeti'nin Ulaşım Politikasına Genel Bir Bakış*, Türkoloji Araştırmaları, No:2, Kış, 2013, s.346.

⁶²¹Dilaver Dinç, *Behiç Erkin ve Devlet Demiryollarının Kuruluşu*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2009, s.100.

⁶²²Sami Güven, *Türkiye 'de Ulaşım Sistemi ve Karayolu Ulaştırma Kooperatifleri*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1982, s. 74.

1923 - 1938 yılları arasında hükümet demiryolları konusunu ele almış, İsmet İnönü demiryolun işinin şirket işi olduğunu ve kendilerinin şimendifer yapımına ağırlık vermesi gerektiğini belirtiyordu.⁶²³ Zengin yataklara sahip Ergani madeninin sayesinde ülkenin-ordununun maden ihtiyacını karşılamak, ithal edilecek bir madene sahip olabilmek adına Cumhuriyet döneminde teşebbüse geçilen ilk demiryolu hattı Arade - Diyarbakir - Ergani hattı olmuştur. Ayrıca bu hat sayesinde Diyarbakir, Mardin, Siverek, Elaziz, Ergani başta olmak üzere bölgede üretilen tarımsal ürünlerin demiryoluyla iç pazarlara ve liman şehirlerine ulaştırılması amaçlanmıştır.⁶²⁴ 60 km'lik Diyarbakir-Osmaniye kısmının inşaat masrafı 1.458.000 lira olarak hesap edilmiş, Osmaniye-Ergani arasındaki 20 km'lik engebeli arazi kilometre başına 942.000 lira olarak hesaplanmıştır.⁶²⁵ Hat 2.738.000 lira maliyetle iki yılda bitirilecek şekilde planlanmış; ⁶²⁶ 22 Mart 1924'te Arade - Diyarbakir - Ergani arasındaki demiryolu için verilen ödenek cumhuriyet dönemi demiryolu inşasında kabul edilen ilk kânun olmuştur.⁶²⁷ Fakat inşası başlayan bu hattın bazı askeri ve iktisadî sakıncaları olduğu ve nakliyenin çok pahalıya mal olacağı iddiası sonrası ⁶²⁸ hazırlanan kânun teklifiyle hattın yapımı durdurulmuş, İtibar-ı Milli Bankası ile olan mali konular çözümlenmiştir.

Arade-Diyarbakir-Ergani hattının yerine ordusunda gerekli gördüğü, askeri ve ekonomik açıdan daha faydalı bulunan Malatya-Ergani-Diyarbakir hattının yapılmasına karar verilerek⁶²⁹24 Mart 1926 tarih ve 793 numaralı kânunla Ceyhan - Keller istasyonları arasında başlayacak demiryolunun inşası için beş yılda harcanmak ve her yıl gereken miktar bütçeye konulmak üzere 45 milyon lira ödenek ayrılmıştır.⁶³⁰Fevzipaşa – Diyarbakir Hattı'nın Suçatı, Akçadağ ve Malatya istasyonlarının içinde bulunduğu 56 kilometrelik kısmı 23 Nisan 1931 tarihinde işletmeye açılmış; Yahşihan'da 17 Nisan 1925'te konuşma yapan Başbakan demiryolu yapımına yeni başlanıldığını ve yollarının uzun söyleyerek demiryollarına verilen önemi dile getirmiştir.⁶³¹

⁶²³Cumhuriyet Gazetesi, 30 Mayıs 1341 (1925), s.1.

⁶²⁴TBMM Zabıt Ceridesi, Devre II, İçtima 18, Cilt 7, s.850 – 853.

⁶²⁵TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, İçtima 18, Cilt 7, s.851.

⁶²⁶TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, İçtima 18, Cilt 7, s.860.

⁶²⁷Düstur, Üçüncü Tertip, Cilt 5, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara, 1948, s.367.

⁶²⁸TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, İçtima 61, C.22, s.3.

⁶²⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, İçtima 61, Cilt 22, s.1.

⁶³⁰Düstur, Üçüncü Tertip, Cilt 7, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara, 1944, s.696.

⁶³¹Vakit Gazetesi, 18 Nisan 1341 (1925), s.1.

Cumhuriyet dönemi yöneticileri, politikalarının ana hattının Türk tarihi, istiklal mücadelesinin aşamaları ve ihtiyaçlarının göz önünde bulundurulmadan anlaşılamayacağını söylemişlerdir.⁶³² TBMM, 22 Nisan 1924'te devlete yabancıların işlettiği hat ve limanları satın alma yetkisi verilmiş, kabul edilen kanun ile Anadolu hattının satın alınmasına, inşa ve millileştirme politikasına başlamış; fakat bu hattın millileştirilmesi ancak 1930'da tam anlamıyla gerçekleşmiştir.⁶³³ Demiryol Birliği Kurtuluş Savaşı sırasında askerlerin katılımıyla oluşturulmuş; demiryolları işletmeciliğinin işlemlerini Türkçeleştirmek için kurulan Şimendifer Mektepleri'ne temel teşkil edilmiştir. 1928 yılında ayrıca, 1920-1926 arasında Demiryolları Umum Müdürlüğü yapmış Behiç Erkin'in önderliğinde Haydarpaşa'da geçici kaydıyla ilk demiryolu müzesi açılmıştır.⁶³⁴ Türkiye'nin dört bir yanını demiryollarıyla örme arzusunun anlatan Falih Rıfkı Atay, sömürgecilikten kurtulmanın imtiyazlı şirketlerin elindeki ulaşımın millileştirilmesiyle mümkün olacağını, Duyun-u Umumiye'nin baskısından kurtulmanın zorunluluğunu belirtmiş; içine Türk sokmayan Alman, İngiliz, Fransız demiryollarının satın alınıp tamamen Türklerden oluşturulmasının ülkeyi ileriye taşıyacağını dile getirmiştir.⁶³⁵

Mustafa Kemal Paşa, 1 Mart 1922'deki Meclis konuşmasında ülkenin geleceği ve yararı için mali durumumuza göre demiryolları yapımı konusunda yabancı sermayesinden ve bilgilerinden azami derecede istifade edilmesini mecburi görmüştür.⁶³⁶ 1923'te Umur-u Nafia Programı ismiyle hazırlanan programda Doğu Anadolu demiryollarına ayrı bir önem verilmiş; Chester İmtiyazı gerçekleşmezse Doğu Anadolu'ya her sene bütçeden 10 milyon lira ayrılarak en az iki yönde demiryolunun şirketlere ihale suretiyle yapılması önerilmiştir. Mustafa Kemal Paşa memlekette geri kalmamak için demiryolu yapımının zaruri olduğunu dile getirmiş ve bu doğrultuda adım atılması gerektiğini belirtmiştir.⁶³⁷ Türkiye Hükümeti'nin belirlediği projelerle, kararlaştırılan zamanlarda vatanın bütün bölgeleri çelik raylarla birbirine bağlanacak, bütün vatan bir demir kütle haline gelecektir.⁶³⁸ Ona göre demiryolu ve yol ihtiyacı yaşananlar sonucu memleketin ihtiyacının başında

⁶³²Hâkimiyeti Milliye Gazetesi, 31 Ağustos 1930, s.3.; Son Posta Gazetesi, 1 Eylül 1930, s.6

⁶³³Ulaştırma 50 Yılı, Ulaştırma Bakanlığı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1973, s. 42

⁶³⁴Ziya Gürel, *Kurtuluş Savaşında Demiryolculuk*, Ankara, TTK, 2011, s. 3.

⁶³⁵Şaban Ortak, *a.g.m.*, s. 148.

⁶³⁶İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Cumhuriyet'in Demiryolu Politikalarının Oluşumu ve Uygulanması, Bilanço 1923 – 1998*, Türkiye Cumhuriyeti'nin 75 Yılına Toplu Bakış Uluslararası Kongresi, Cilt 2, Ekonomi–Toplum–Çevre, 10 – 12 Aralık 1998, İstanbul 1999, s.360

⁶³⁷Bilsay Kuluç, *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1981, s. 21

⁶³⁸Ayin Tarihi, Cilt 25, Sayı 84-85, Temmuz 1931, s. 13.

kendini hissettirmektedir memleket için şimendifer işine devam etmek şarttır.⁶³⁹Türkiye Cumhuriyeti'nde demiryolu hatlarında siyasi, askeri amaçlara ve milli ekonomiye katkısına dikkat edilmiş, bunu I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'de en hızlı ulaşım sistemi olan demiryolunun yetersiz olması nedeniyle, cephelere yardım göndermede ve ikmalde büyük sıkıntılar çekilmesi etkilemiştir. Bu sıkıntıları yaşayan Atatürk ise demiryolunu ülke savunması için zorunluluk olarak görmüş; 27 Ocak 1924' te CHF meclis grup toplantısında Başbakan İsmet Paşa Ankara demiryolunun inşası için konulan 10 milyon liralık tahsisatın 13 milyon liraya yükseltilmesi halinde Anadolu Hattı'nın satın alınmasına girişilebileceğini ve bunun için bütçede ne tür değişiklikler yapılması gerektiğini anlatmış ve demiryolu politikasının ana hatlarını çizmiştir.⁶⁴⁰ İnönü demiryolları ve faydası ile ilgili sözlerine devam ederken ülkenin kalkınmasında şimendifer yapımının önemli olduğunu dile getirmiş, demiryollarını ülkenin dört bir yanını birbirine bağlarken kullanacaklarını, kalkınmayı birçok alanda aynı anda yürütmeleri gerektiğini söylemiştir.⁶⁴¹ 27 Ocak 1924 tarihli CHF Meclis Grup toplantısında Anadolu Hattı'nın satın alınması kararını Dâhiliye Vekili Ferit Bey kamuoyuna duyurmuş ve hattın satın alınması ile ilgili yapılan çalışmaları Nâfia Vekili Süleyman Sırrı Bey açıklamıştır.⁶⁴² Anadolu Hattı'nın satın alınması ilgili karar 22 Nisan 1924 tarihinde TBMM'de müzakere edilerek, 506 sayılı Anadolu Demiryollarının Mübayaasına ve Müdiriyeti Umumiyesinin teşkilât ve Vezaifine Dair Kanunla kabul edilmiştir.⁶⁴³ Demiryolu inşa çalışmalarını üç farklı dönemde halinde inceleyebiliriz; Birinci dönem 1924 – 1927 yılları arasını kapsamaktadır. Sınırlı milli kaynaklar ile demiryolu yapımı dönemi olarak görülebilir. 1927-1933 yılları arasındaki dönem İkinci dönem olarak geçen, demiryollarının yapımının finansman sağlayan yabancı şirketlere ve müteahhitlere ihale edildiği dönem olmuştur. Üçüncü dönem ise demiryolu yapımı için iç borçlanmaya gidildiğinden finansman sağlama koşulunu içermeyen ve tamamen yerli şirket ve müteahhitlerin kazandığı ihaleler dönemidir.⁶³⁹ Bu nedenle önce askeri açıdan önemli olan hatların yapımına başlanmış; Erzurum milletvekili Rüştü Paşa, TBMM konuşmasında planlanan Ankara-Sivas ve Samsun-

---

⁶³⁹Ulus,29 Aralık 1937, s. 2.

⁶⁴⁰İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Cumhuriyet'in Demiryolu Politikalarının Oluşumu ve Uygulanması*, s.363.

⁶⁴¹Yücel Demirel-Osman Zeki Konur, *CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923 – 1924)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Kültür Yayınları,2002, İstanbul, s.359 – 361.

⁶⁴²Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi, 31 Ocak 1924, s.1.

⁶⁴³Düster, Üçüncü Tertip, Cilt 5, Başbakanlık Devlet Matbaası, 1948, s.631 – 632.

Sivas hatlarının amacını, Erzurum-Ankara-Samsun güneyine kadar inşa planlaması olarak açıklamıştır. Ülkenin her bölgesine kuvvet sevk etmek gerektiğinde hızla edecek bir hattın zorunluluğu da vurgulanmıştır.⁶⁴⁴ Ankara-Sivas hattının önemli herhangi bir merkeze uğramadan Sivas'a ulaşması planlanırken,⁶⁴⁵ ekonomik olmayacağı ve Şevkatali-Musaköy hattının çok pahalıya mal olacağı anlaşılınca güzergâh değiştirilerek Kayseri üzerinden Sivas'a ulaştırılmıştır. Ankara-Sivas hattının açılış töreninde Başbakan İsmet Paşa, Ankara-Erzurum demiryolu mevcut olması halinde ülke savunmasının daha kolay olacağını söylemiş ; ⁶⁴⁶ daha evvelden amaçlanan demiryolları yapılmış olsaydı Erzurum'dan ziyade Sivas'a kadar bir demiryolu kurulacağını, bugün doğuda yalnız savaştan kurtulmuş 300 bin kişiyi daha görebileceklerini söyleyerek Ankara - Sivas Demiryolu hattının tamamlanmasına vurgu yapmıştır.⁶⁴⁷ Şevket Rado demiryollarını coğrafi engelleri aşıp geçen, toprakları ve vatandaşları birbirine bağlayan bir demir değnek olarak tanımlamış, yurdun bir ucundan öbür ucuna demiryolu ile büyük bir süratle gidip geldiğini söyleyerek hattın ulaşımdaki önemini anlatmıştır. Yine bu hattın açılışını köşesine taşıyan Abidin Daver, Sivas - Erzurum Hattının tamamlanmasıyla 45 günde gidilen bir yolun 45 saate indiğini belirterek Cumhuriyet idaresinin ülkeyi bütünleştirdiğini ve yurdun her noktasına medeniyetin daha kolay ulaşacağını ifade etmiştir.⁶⁴⁸ Sivas - Erzurum hattı geçtiği arazinin coğrafi şartları sebebiyle çok dönemeçli, dik yamaçlı ve çok arızalı demiryollarından biri olmuştur ve güzergâh boyunca sıralanan tünellerin sayısı 138, bunların toplam uzunluğu ise 22.422 metreyi bulmuştur. 1924 - 1939 yılları arasında inşa edilen demiryollarında 376 adet tünel yapılmış ve toplam uzunlukları 77 bin kilometreyi aşmıştır. Toplam yapılan tünel sayısı ve uzunluklarını bu hatta yapılan tünel sayısı ve uzunluklarıyla karşılaştırılınca yapılan hattın güzergâhının zorluğunu daha iyi görmemize imkân vermektedir.

---

⁶⁴⁴Murat İlhan, *Türkiye'de Demiryolları ve Demiryolları Politikası*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2004, s.83 – 84.

⁶⁴⁵İsmail Yıldırım, *Atatürk Dönemi Demiryolu Politikasına Bir Bakış*, s. 387-396.

⁶⁴⁶İsmail Yıldırım, *Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923–1950)*, s.76.

⁶⁴⁷Hâkimiyeti Milliye Gazetesi, 13 Haziran 1933, s.1.

⁶⁴⁸Şevket Rado, Dağların Altından Geçen Demir Değnek Demir Çarık, Akşam Gazetesi, 25 Ekim 1939, s.1.

Tablo 8: 1924–1939 Arasındaki Hatlarda Tünellerin Sayı ve Uzunlukları

Hattın İsmi	Tünellerin Sayısı	Uzunlukları (m.)
Ankara – Sivas	26	4914
Samsun – Sivas	37	4128
Fevzipaşa – Diyarbakır	64	13609
Sivas – Erzurum	138	22.422
Malatya – Çetinkaya İltisak Hattı	15	3.210

Kaynak: Nâfia Vekâleti, *Erzurum'un İşletmeye Açılması – 20. 10. 1939*, s.15 – 16.

Ergani Bakır madenlerinin işletilmesi ve bölgenin ekonomik olarak kalkınması için, Arade-Diyarbakır-Ergani demiryolu hattı kanunu TBMM’de 22 Mart 1924 tarihinde kabul edilip 2.738.000 lira ödenek ayrılmış; kanun Cumhuriyet döneminin demiryolu yapımı için kabul ettiği ilk kanundur. Fakat çalışmalara başladıktan kısa bir süre sonra hattın iktisadi ve idari açıdan ülkeye beklenen faydayı sağlamayacağı, askerî açıdan da bazı sakıncalarının bulunduğu belirtilince kanun teklifi 24 Mart 1926’da kabul edilmiş ve hattın yapımı durdurulmuştur. Bu hattın yerine Fevzipaşa-Malatya-Ergani-Diyarbakır arasında demiryolu inşa edilmesi ülkeye idari, ekonomik ve askeri bakımdan daha yararlı olacağından hattın inşası için beşyılta harcanmak üzere 45.000.000 lira ödenek ayrılmıştır. 16 Kasım 1933 tarihinde Baskil’e ulaşan hattın yapımı ödenek yetersizliğinden aksayınca hükümet iç borçlanmayla 12.000.000 lira tahvil çıkartıp çalışmaları yeniden başlatmıştır. 22 Kasım 1935’de Nafia Vekili Ali Çetinkaya’nın katıldığı bir törenle açılan 504 km.lik hat üzerinde; 64 tünel, 37 istasyon ve 1910 adet menfez ve köprü yer almıştır.⁶⁴⁹ Hükümet 24 Nisan 1924’te Devlet Demiryolları Müdiriyet-i Umumiyesi adıyla demiryollarını sistemli biçimde teşkilatlandırmak amacıyla, Nafia Vekâleti’ne bağlı katma bütçeli bir müessese kurmuştur. Demiryollarının uzunluğu 4112 km’den yeni hatların yapımıyla 1926’da 4459 km’ye ulaşmıştır.⁶⁵⁰

Devletin ekonomik olarak sıkıntıda olduğundan yabancı şirketlere ait demiryollarının millileştirilmesi genellikle borçlanma yoluyla satın alma şeklinde

⁶⁴⁹İsmail Yıldırım, *Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923–1950)*, s. 86-88.

⁶⁵⁰*Türkiye’de Toplumsal ve Ekonomik Gelişiminin 50 Yılı*, DİE, Ankara, 1973, Yayın No:683, s.407.

olmuştur.1928-1933 arasında demiryolları, limanlar ve imtiyazlı kuruluşlar için hükümetin ödemeyi kabul ettiği tutarlar, dış borçların önemli bir kısmını oluşturmuş ve mecliste ciddi tartışmalar yaşanmıştır. Milletvekilleri demiryolu yapımıyla oluşacak büyük maliyetle girilecek büyük borç karşısında hiçbir devletin Türkiye'ye kredi açmayacağı, açsa dahi sonunun kötü olacağı yönünde farklı görüşler ortaya atılmıştır.⁶⁵¹ Mustafa Kemal, demiryolu yatırımlarının milli menfaat için yapılması gerektiğini, çıkarlarımıza uymayan imtiyazlar verilerek yapılmayacağını açıklamış; ülkeyi donatacak demiryolu ve karayolu ağını halkın refah yaşamı için gerekli görmüştür.⁶⁵² Atatürk demiryollarının başarıyla işletilerek ulaşım ve asker taşımacılığı sağlandığını, askerî harekâta düşmanın zarar verdiği kısımların onarılıp yeniden kurulduğunu; Ankara-Sivas hattı önemli tünel inşaatlarının hızla tamamlanarak ulaşım sağlandığını belirtmiştir. Ulu Önder ayrıca Erzurum - Erzincan demiryolu inşaatının tamamlanarak, kükürtlü kömür madenlerine bir istasyon yapılması konusunda önemli işler gerçekleştirildiğini; Sivas'tan başlayarak Erzurum, Kastamonu, Koçhisar, Tosya, Osmancık, Amasya, Erbaa, Kelkit ve Erzincan'a kadar olan demiryolları için ilk araştırmaların yapıldığını altını çizmiştir.⁶⁵³ Mustafa Kemal'in Cumhurbaşkanlığı yaptığı 1923-1938 yılları arasında ülkenin ihtiyaçlarına uygun, milli ve bağımsız bir demiryolu politikası izlenmiş; Ankara-Sivas, Fevzipaşa-Malatya, Irmak - Zonguldak, Samsun-Sivas hatları inşa edilmiştir.⁶⁵⁴ Bu dönemde meclisten Samsun-Sivas, Kayseri-Sivas hatlarının inşasına 6 milyon lira ek ödenek verilmesi kararı çıkmış; ⁶⁵⁵ 22 Mart 1924 tarih ve 448 numaralı kanunla Arede (Mardin) demiryolu yapımı için 2.738.000 TL ödenek verilmişse de, hattın askeri sakıncaları, idari ve iktisadi yönden fazla fayda sağlayamayacağı gerekçesi yapımının durdurulmasına neden olmuştur.⁶⁵⁶ Trabzon Mebusu Muzaffer Bey ve arkadaşları 10.4.1924'te Trabzon-Erzurum hattı Erzincan bağlantısı ilgili bir kanun teklifi vermiş, teklifin müzakeresi yapıp kabul edilmişse de imkânsızlıklar nedeniyle uygulanamamıştır.⁶⁵⁷ Nafia Vekili Ömer Lütfi Bey Erzurum-Kars hattının Erzincan'a kadar uzatılması için hazırladığı 1.070.000 lira masraflı kanun layihasını

---

⁶⁵¹Bilsay Kuruç, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Cilt 2, Ankara,1988, s. 326-327.

⁶⁵²*Atatürk'ün TBMM'yi Açış Konuşmaları*, TBMM Yayınları, Ankara,1987, s. 243.

⁶⁵³Mustafa Kemal Atatürk, *Söylev ve Demeçleri*, Cilt I, s. 242-243.

⁶⁵⁴Zeyyat Hatipoğlu, *Cumhuriyet Rejiminde Türkiye Ekonomisinin Gelişmesi*, Yalkın Ofset Yayınevi, İstanbul,1973, s.39- 41.

⁶⁵⁵Düster,3.Tertip, Cilt 10, s. 1564, Resmî Gazete,4 Haziran 1929, s. 1207.

⁶⁵⁶İsmail Yıldırım, *Cumhuriyet Dönemi Demiryolları (1923-1950)*, s. 85-86.

⁶⁵⁷TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 11, s.537-542.

savaş devam ederken 28.4.1921'de meclise sunmuştur. Görüşmelerin sonucunda teklif oy çokluğuyla kabul edilmiş fakat hat istenen sürede tamamlanamamıştır.⁶⁵⁸ Demiryolu yapımı ve işletmesi devlet tekeline alınarak 31 Mayıs 1927'de çıkarılan Devlet Demiryolları ve Limanları İdare-i Umumiyesi Teşkilat ve Vezaif Kanunuyla buranın görev ve yetkileri belirlenmiştir. Mustafa Kemal, Erzurum ve çevresinde meydana gelen deprem haberini almış, Erzurum Valisi'ne çektiği telgrafta üzüntüsünü ve Erzurum'u ziyaret edeceğini bildirmiş; 30 Eylül 1924'te şerefine verilen yemekte bir konuşma yapan Mustafa Kemal, konuşmasının devamında bölgeye gelirken ayrı ayrı mıntikalardan geçtiğini, memleketin doğusu - batısı arasındaki bağlantıyı ve merkezi arasındaki irtibatı cumhuriyet idaresinin kâfîgöremeyeceğini; hükümetinde buna aynıönemi vermekte olduğunu ve doğuyla batının medeni vasıtalarla birkaç sene içinde birleşeceğini söylemiştir.⁶⁵⁹

2.Demiryolları Kongresi'nde Nâfia Vekili Behiç Bey kongrenin açılış konuşmasında Ankara – Sivas hattının Yerköy tarafının ve Samsun – Sivas ve Sincanköy – Ereğli hattının inşası, Bağdat hattının bir noktasından Maraş - Malatya – Diyarbakır istikametindeki hattın başlama noktasının tespiti konusunu, dar ve geniş (normal) hat inşasının olumlu ve olumsuz yönleri hakkında bilgi vermiştir.⁶⁶⁰ Hazırlanan raporlarda dar hat inşasıyla harcamalardan % 30 zamandan % 25 tasarruf sağlanacağı ve Ankara - Ereğli, Samsun - Sivas ve Keller - Malatya - Diyarbakır hatlarının dar olarak inşasıyla 40 milyon lira tasarruf sağlanacağı hesaplanmıştır.⁶⁶¹ Fevzipaşa-Malatya-Diyarbakır hattının inşası Arede-Diyarbakır- Ergani hattının yerine Nydşvist Holm Şirketi tarafından yapılacak, 24 Mart 1926 tarih ve 793 numaralı kanunla 45 milyon lira ödenek verilecektir.⁶⁶² 17 Temmuz 1927'de hattın inşasına başlanmış, 143 km'lik Fevzipaşa - Gölbaşı arası 9 Eylül 1929 tarihinde; Hamzalar, Tahtaköprü, Kadılı ve Viranşehir istasyonları içinde olma üzere 50 kilometrelik kısmı 1 Kasım 1930 tarihinden sonra işletmeye açılmış; ⁶⁶³ Fevzipaşa - Diyarbakır hattının Suçatı, Akçadağ ve Malatya istasyonlarının içinde bulunduğu 56 kilometrelik kısım 23 Nisan 1931 tarihinde işletmeye açılmıştır.⁶⁶⁴ Şirketin bu işi

⁶⁵⁸TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 10, s. 118-122.

⁶⁵⁹Mustafa Kemal Atatürk, *Söylev ve Demeçleri*, Cilt 2, s. 210-212.

⁶⁶⁰Yakup Kalay, Fen Kongreleri, İlim ve Fen Âleminin Büyük Müesseselerinden (Milletlerarası Demiryolu Kongreleri), Bayındırlık İşleri Dergisi (Yönetmelik Kısım), Sayı 16, 1970, s. 51.

⁶⁶¹BCA Fon Kodu, 30.10.0. Yer Kodu, 151. 69. 18.

⁶⁶²Bilsay Kuruç, a.g.e., s.2.

⁶⁶³BCA Fon Kodu, 30. 10. 00. Yer Kodu, 152. 76. 7.

⁶⁶⁴BCA Fon Kodu, 30. 10. 00. Yer Kodu, 152. 76. 12.

başaramayacağı anlaşılınca Ağustos 1928'de yeni sözleşme yapılmış, inşaat kısımları hükümet tarafından müteahhitlere ihale edilmiştir. Uzunluğu 13.609 m'yi ve 504 km bulan 64 tünel, 37 istasyon ve 1910 adet menfez ve köprüye sahip Fevzipaşa-Diyarbakır demiryolu hattı 23 Aralık 1935'de hizmete açılmıştır. Hattın inşasına 37.973.196 TL harcanmış, ray, travers gibi yol malzemesiyle meblağ 79.739.000 TL'yi bulmuştur.⁶⁶⁵ 7 Şubat 1927'de 805 km olan Irmak - Filyos ve Fevzipaşa - Diyarbakır hatları İsveç - Danimarka grubuna 55 milyon dolara ihale edilmişse de 16 Ağustos 1928'de anlaşma değiştirilerek ödemenin peşin yapılmasına karar verilmiştir.⁶⁶⁶ 1929 yılında çıkartılan 1482 sayılı yasayla demiryolları, limanlar ve su işleri için hükümet 240 milyon liralık harcama yetkisi verilmiş, bunun 95 milyonu Sivas - Erzurum, Adapazarı - Bolu - Bayındır ve Filyos - Ereğli hatlarına ayrılmıştır. 1933 yılı Fevzipaşa - Diyarbakır Hattı'nın tamamlanarak Ergani'ye ulaştıran hat ile Sivas-Erzurum, Malatya - Divriği ve Filyos - Ereğli hatlarının planlandığı yeni hatların ihale edildiği yıl olmuştur. Bu hatların ihalesinde 1927 yılı ihalelerine göre iç borçlanma yoluna gidilerek ihaleye giren firmalardan kaynak bulması istenmemiş; 2094 sayılı yasayla 1932 yılında Ergani hattı için tahvil çıkarılarak 12 milyon TL iç borçlanmaya gidilmiş, 1934 yılında Sivas - Erzurum hattı 30 milyon liralık iç borçlanma yapan ikinci demiryolu tahvili gerçekleştirilmiştir.⁶⁶⁷ Ankara - Sivas hattının önemli merkezlere uğramadan Sivas'a ulaşması planlanmış fakat Şevkatlı - Musaköy güzergâhının zorluk göstermesi ve ekonomik olmayacağı düşüncesinden karar değiştirilerek ticari hareketliliğe sahip Kayseri üzerinden Sivas'a ulaştırılması düşünülmüştür.⁶⁶⁸ Ergani ve Diyarbakır'a ulaşacak hattın güzergâhı Keller (Fevzipaşa) - Malatya - Ergani - Diyarbakır olarak tespit edilmiş,⁶⁶⁹ dünya ekonomik buhranının etkilerinin azalmasıyla, 1933 yılında Sivas-Erzurum hattı ve bu hatla Malatya'da birleşecek yeni bir hattın yapımına izin verilmiştir. 537 km.lik Sivas-Erzurum hattı ile 140 km.lik Malatya-Divriği hattının yapımına 80 milyon tl ödenek ayrılmış, Nafia Vekâleti, Mühürdarzade Nuri Bey ve ortaklarını teknik ve mali yönden bu hatların inşasında başarılı olma potansiyelinde görerek 12 Haziran 1933

⁶⁶⁵İsmail Yıldırım, *Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923 – 1950)*, s.89-90.

⁶⁶⁶İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Cumhuriyet'in Demiryolu Politikalarının Oluşumu ve Uygulanması*, s.365.

⁶⁶⁷İlhan, Tekeli-Selim İlkin, *Mustafa Celâleddin Bey'in Bir Eyaletin Islah ve İmarı Hakkında Mükâleme Adlı Risalesi ve 19. Yüzyılda İmar Kavramının Gelişimi Üzerine Düşünceler Cumhuriyetin Harcı Modernitenin Alt Yapısı Oluşurken*, Cilt 3, İ.B.Ü Yayınları, İstanbul, 2004, s. 56.

⁶⁶⁸*Cumhuriyetin 15 Yılında Türkiye Bayındırlığı, Bayındırlık İşleri Dergisi* (Yönetmelik Kısım), Sayı 5, (özel sayı), Kasım, 1938, s.93.

⁶⁶⁹İsmail Yıldırım, *Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923 – 1950)*, s.42.

tarhinde ihaleyi vermiştir.⁶⁷⁰Fevzipaşa - Diyarbekir hattı Ergani madenine makas hattı ile bağlanmış,1130 metre uzunluğundaki bu makas hattının inşaatı İdare-i Fenniye Şirketi tarafından yapılmıştır. Ergani Bakır Şirketi'nin yaptığı asansör tesisatı nedeniyle önceden planlanan güzergâhın 430 metre uzunluğundaki kısmında değişiklik meydana gelmiş, Dicle Nehrinden geçileceği için güçlendirme işlerinin yapılması gerektiğinden şirketin ihale bedeli 60.000 liradan 115.000 liraya çıkartılmıştır.1 Temmuz 1934 tarihinde 1130 km.'lik uzunluğundaki makas hattının etüt ve aplikasyonu bitirilmiş⁶⁷¹ 31 Temmuz 1935 tarihinde demiryolu Ergani'ye ulaşmıştır. Hattın Ergani'ye ulaşması dolayısıyla Nâfia Vekili Ali Çetinkaya'nın emriyle Ergani'de bir tören yapılması kararlaştırılarak törenin tertip ve idaresi Elâziz Valiliğine verilmiştir.⁶⁷²Ağustos 1935'te 421 kilometrelik Fevzipaşa - Ergani Hattı'nın açılışı yapılmış; Elâziz Valisi Tevfik Sırrı Gür çektiği telgrafta Atatürk'e demiryolunun bugün bakır madenine de ulaşmasından dolayı halkın büyük sevinç duyduğunu ve Atalarına karşı ödenmez borçlarını en candan gösterilerle andıklarını dile getirmiş; Atatürk ise demiryolunun madene kavuşmasından ötürü halkın sevincini kendisine bildiren habere teşekkürü borç bildiğini sözlerine eklemiştir.⁶⁷³ Bu çalışmaların sonucunda 1 Kasım 1935'te Diyarbekir'e kadar ray döşemesi tamamlanmış⁶⁷⁴ ve servis treni Diyarbakır'a ulaşmıştır.⁶⁷⁵ Bayındırlık Bakanı Ali Çetinkaya, demiryolu hattını Bakır Yolu olarak isimlendirdiklerini, bu hattın komşu ülkelerle ulaşmasının sayesinde bölge ekonomisinin gelişeceğini ve ülke ekonomisine büyük katma değer sağlayacağını vurgulamış; Atatürk devrinin ve Başvekil İsmet İnönü hükümetinin şimendifer siyasetinin önemli sonuçlarından biri olduğunu gördüklerini söylemiştir.⁶⁷⁶ Hattın geçeceği yerler konusunda mühendisler Zara istikametinden geçirilmesini maliyet ve kolaylık açısından normal bulsada Genelkurmay Başkanlığı ve Mareşal Fevzi Çakmak hattın güneyden, Divriği istikametinden geçirilmesini istemiş, Nafia Vekili Hilmi Bey haritalarla Fevzi Çakmak'a hattın zorluk derecesini ve yüksek maliyetini anlatmaya çalışmışsada kararı değiştirememiştir.⁶⁷⁷ 5 Ocak 1923 tarihli kanunla doğu vilayetlerinde Rus

⁶⁷⁰İsmail Yıldırım, *Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923 – 1950)*, s. 100-101.

⁶⁷¹BCA Fon Kodu, 30.18.01.02. Yer Kodu, 054. 40. 10.

⁶⁷²BCA Fon Kodu, 30. 10. 0. Yer Kodu, 147. 49. 11.

⁶⁷³Altan, *Elaziz Halkevi Dergisi*, Sayı 7, Ağustos 1935, s.3.

⁶⁷⁴Tan Gazetesi, 21 Kasım 1935, s.1.

⁶⁷⁵Son Posta Gazetesi, 6 Kasım 1935, s.3.

⁶⁷⁶Bayındırlık İşleri Dergisi (Yönetmelik Kısım), Sayı 7, 1935, s.46 – 47.

⁶⁷⁷Hilmi Uran, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul,2007, s. 208.

istilasına maruz kalarak bulunduğu yeri terkedenlerin tekrar memleketlerine sevkinin yapılması ve harap olmuş binaların onarılması, yeniden inşası için maliye vekâleti bütçesine 500.000 TL ödenek konulması kararlaştırılmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeni mezalimi ile tahrip edilen Kars, Erzurum, Ardahan gibi şehirler 1924 depremiyle bir kez daha zarar görünce Erzurum, Kars, Ardahan ve Sarıkamış halkına evlerinin tamiri için maddi yardımda bulunulması kararlaştırılmıştır.⁶⁷⁸ 1920 sonlarında Türkiye ekonomisi biraz rahatlamış, savaşın yıkıntıları büyük ölçüde onarılmış, devlet kurumları inkılâp hareketleriyle oturtularak, ülkede asayiş sağlanmıştır.⁶⁷⁹ Cumhuriyet idarecileri demiryollarını devlet otoritesinin sağlanması ve toplumun bütünleştirilmesi için gerekli görmüşler; Mustafa Kemal Paşa da iktisadî ve siyasal alanda da milletin birleşmesi olarak değerlendirmiştir.⁶⁸⁰ İsmet İnönü demiryolu eksikliğinin memleketin bütünlüğüne zarar verdiğini, bir yerden diğerine gidilemediğini ve savaş zamanında irtibatsızlıktan çok zorluk çekildiğini söylemiştir.⁶⁸¹ Nafia Vekili Recep Bey batı topraklarını Sivas'a bağlayan demiryollarının yanında, Orta Anadolu'yu Doğu Anadolu'ya bağlayacak Sivas- Erzurum demiryolunun yapımına 1930'da başlamayı planladıklarını belirtmiş; 140 milyon liralık demiryolları ve liman tahsisatının 95 milyonunun demiryollarına ayrıldığını söylemiştir.⁶⁸² Erzincan Milletvekili Aziz Samih Bey Sivas- Erzurum hattı ile Divrik civarında birleşecek hat hakkında konuşulurken, vilayetin hükümet merkezinden uzak olduğu için birçok durumdan mahrum kaldığını söylemiş; iyi ve yakın yerlere tayin olunamayan memurlara sürgün yeri gibi tahsis kılındığını dile getirmiştir.⁶⁸³ Sivas'tan Erzurum'a bağlanacak olan yol Divrik, Kemah, Erzincan'dan geçiyordu Divrik Malatya arası yolun uzunluğu 140 kilometreyi buluyordu.⁶⁸⁴ Demiryolu politikasının uygulanma şekline muhalif olan Serbest Fırkacılar, devletin demiryoluyla birlikte çeşitli işlerde müdahalesinin devletçilik uygulamasına meşruiyet kazandırmak amacıyla arttığını savunmuşlardır. Müdahalelerin bitmesine çözüm olarak bütçe gelirleriyle inşa edilen demiryolu ve bayındırlık işlerinin uzun vadeli borçlanmalarla yapılarak borç yükünün yıllara

⁶⁷⁸İsmet Türkmen, *Doğu Anadolu'ya Bayındırlık Hizmetleri Kapsamında Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar (1920-1938)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı 45, Bahar 2010, s. 117-156.

⁶⁷⁹Oktay Yenal, *Cumhuriyet'in İktisat Tarihi*, Homer Kitabevi, 1. Baskı, İstanbul, 2003, s.65.

⁶⁸⁰Mustafa Kemal Atatürk, *Söylev ve Demeçler*, Cilt 1, s. 4.

⁶⁸¹Sabahattin Selek, *İsmet İnönü-Hatıralar*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2006, s.518.

⁶⁸²Bilsay Kuruç, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1929-1932)*, Cilt 1, s 32.

⁶⁸³*TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 4, Cilt 15, s.212

⁶⁸⁴*TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 4, Cilt 15, s.213.

bölüştürülmesini ya da demiryollarının yabancı şirketlere yaptırılmasını düşünmüşlerdir.⁶⁸⁵ Fethi Bey şimendifer yapımının kaçınılmaz olduğunu fakat masraflarının önemli kısmının faizlere ve komisyonlara gittiğini yapım zamanının netleşmesi gerektiğini dile getirmiştir.⁶⁸⁶ Başbakan İsmet Paşa'nın 30 Ağustos 1930'da Sivas hattının açılış töreninde yapmış olduğu konuşma, CHP-SCF arasında demiryolları politikası tartışmaların en önemlilerinden biridir. İsmet Paşa uzun zamandan beri Rumeli'yi Anadolu'ya bağlayan bir şimendiferin hasretiyle tutuştuklarını, yüz binlerce Türk'ün kemiklerinin yattığı topraklarda demiryollarının geçmeye başladığını söylemiştir.⁶⁸⁷ Fevzipaşa- Diyarbakır- Ergani- Sivas- Erzurum- Malatya- Divriği ve Filyos - Ereğli hatlarının ihalesi yapılmış; Ergani hattı finansmanına 1932 yılı 2094 sayılı kanunla tahvil karşılığı 12 milyon borçlanma yapılırken; bunu 1934 yılı 2463 sayılı kanunla piyasaya sürülen 30 milyon liralık tahvil izlemiştir.⁶⁸⁸ Bu demiryolu hattının yapımı için yerli ve yabancı şirketlerden teklifler gelmiş, hattın yapımı Nafia Vekâleti'nce Mühürdarzade Nuri Bey ve ortaklarına verilmiştir. Şirketle yapılan sözleşmeye göre Divrik- Malatya hattı Aralık 1938'e kadar, Sivas- Erzurum hattı da 31 Aralık 1940'a kadar bitirilecek, iki hattın toplam ihale bedeli 52.100.000 TL %7 faizle, 11 yıllık sürede 58.200.000 TL olarak taksitle ödenecektir. 4 Eylül 1933'de Sivas hattının yapımına başlanmış,1935'te Sivas-Tecer arasının yapımı tamamlanmış ve 1937'de Sivas-Divrik arası işletmeye açılmıştır.⁶⁸⁹ Cumhuriyet idarecileri 20 Mayıs 1933'te Sivas-Erzurum demiryolunun hattı yapımını doğu vilayetlerindeki emniyet ve asayişin bel kemiği olarak göstermiş; bu hattın memleketi birbirine bağlayarak doğuda asayişin sağlayacağını, doğu batı ayrımının kalkacağı vurgulanmıştır.⁶⁹⁰ Fevzipaşa-Diyarbakır demiryolunun Elaziz'e 25 km. uzaklıktan geçmesi için Elaziz Belediye Meclisi Birinci Reisi Hacı Kadir Bey (Sunguroğlu)'in başkanlığında Deftardar Nafiz, Elaziz Ticaret Odası Reisi Ahmet Şükrü (Sunguroğlu) ve Elaziz Türk Ocakları'ndan Eyyüp (Gedele) Bey'den oluşan heyet hükümetle görüşmek için Ankara'ya hareket etmiştir.⁶⁹¹ 18 Aralık 1930 tarihinde yapılan görüşmeler sonunda İsmet Paşa, Muş-Van ana hattının, Fevzipaşa -

---

⁶⁸⁵ Ahmet Hamdi Başar, *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*, Ankara İktisadi Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Ankara, 1981, s. 11-12.

⁶⁸⁶ *Cumhuriyet Gazetesi*, 12 Ağustos 1930.

⁶⁸⁷ *İsmet Paşa'nın Siyasi ve İçtimai Nutukları 1920-1933*, Başvekâlet Müdürlüğü, Ankara, 1933, s. 23.

⁶⁸⁸ İlhan Tekeli-Selim İkin, *Cumhuriyetin Demiryolu Politikalarının Oluşumu ve Uygulanması*, s. 144.

⁶⁸⁹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 4, Cilt 28, s.378-379.

⁶⁹⁰ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 4., İçtima 54, Cilt 15, s.213

⁶⁹¹ *Elaziz Gazetesi*, 10 Ocak 1930, No.2213, s.1.

Diyarbakir ve Elaziz'in şube hattıyla bağlanmasına karar verildiğini söylemiş; ⁶⁹² Elaziz şube hattı etüt çalışmaları devam ederken Fevzipaşa - Diyarbakir hattının inşası Elaziz'e yaklaşınca, 11 Mart 1933 'te meclise bu konu ile ilgili layiha verilmiştir.⁶⁹³ Mecliste yapılan görüşmelerde 192 üyenin tamamının oyuyla 1 Nisan 1933'te kabul edilen 2135 numaralı kânun ile Fevzipaşa - Diyarbakir Demiryolu hattının Elaziz'de sonlancak kısmının bir yıl içinde yapılması için 600 bin lira ödenek verilmiştir.⁶⁹⁴ Fevzipaşa - Diyarbakir Hattı'nın Yolçatı (Sofular) İstasyonu'ndan başlayarak Elazizde nihayet bulacak olan ortalama 22 kilometrelik bu demiryolu ile Murat Çayı vadisi gibi verimli arazilere sahip olan bölgenin ürünleri daha kolay ve ekonomik bir şekilde taşınabilecektir.13 Mayıs'ta ray döşeme işlerine başlanmış ⁶⁹⁵10 Haziran'da hattın 15 km.'lik kısmın döşemesi tamamlanmış⁶⁹⁶ ve kalan ray döşeme işleri 29 Haziran günü bitirilerek 30 Haziran 1933 tarihinde ilk tren katarı Elaziz'e gelmiştir.⁶⁹⁷ Elazığ hattının yapılmasıyla Elaziz'de ekonomi gelişmeye başlamış ve üretilen ürünlerin diğer bölgelere sevkiyatı başlamış, Elazizli girişimciler atılımlar yapmışlardır.⁶⁹⁸

Demiryoluyla ticari merkezlere bağlanmasıyla iktisadî hareketlilik artmış, IV. Umum Müfettişliği'ne bağlı üç vilayetin tarım ve hayvan ürünlerinin Elâziz piyasasında yer alması sebebiyle ticaret - zahire borsasının kurulması gerekliliği hissedilmiştir. IV. Umum Müfettişliği'nin yaptığı çalışmalar sonucunda, İktisad Vekâletinin 16 Ekim 1936 tarih ve 5583/44721 sayılı tezkeresiyle yaptığı teklifi icra Vekilleri Heyeti, 20 Ekim 1936 tarihinde, Elaziz'de bir Ticaret ve Zahire Borsası kurulmasını karara bağlamıştır.⁶⁹⁹ Cumhuriyet Gazetesi'nde yer alan köşesinde Abidin Daver 21 Mayıs 1933 tarihli yazısında Türkiye'nin doğusuyla ile batısının birbirine bağlanmasının Türkiye'nin varlığına ve siyasetine büyük katkı yapacağını vurgulamıştır. Cumhuriyet idaresinin vatanın imarı için on sene içinde 2000 kilometre demiryolu yaptığını, Karadeniz'den Akdeniz'e oradan batıdan doğuya demiryolu olduğunu söylemiş; fakat İstanbul'dan, Mersin'e, Sivas'a kadar uzanan demiryolunun orada durup ileri gidemediğini dile getirmiştir. Memleketin doğusuyla

---

⁶⁹²Elaziz Gazetesi, 24 Ocak 1930, s.1.

⁶⁹³TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 4., İçtima 29, Cilt 13, s.16.

⁶⁹⁴TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 4, İçtima 35, Cilt 14, s.18.

⁶⁹⁵Cumhuriyet Gazetesi, 16 Mayıs 1934, s.1.

⁶⁹⁶Zaman Gazetesi, 11 Haziran 1934, No.1, s.1.

⁶⁹⁷Akşam Gazetesi, 9 Temmuz 1934, s.1.

⁶⁹⁸Son Posta Gazetesi, 24 Kasım 1934, s.4

⁶⁹⁹BCA Fon Kodu, 30.18.01. 02. Yer Kodu, 69. 83. 7

batısı birbirine bağlandığı için savaşta olduğu gibi doğudan batıya haftalarca yol yürümek zorunda kalmayacaklarını söylemiş; Erzurum ile Sivas birbirine demiryolu ile bağlandığı gün geçmişteki zorlukların tekrarlanmayacağını söylemiştir. Türkiye'nin belkemiği olan Anadolu'nun batısıyla doğusu arasında uzanacak 530 kilometrelik Sivas - Erzurum hattının ikmali, 140 kilometre kadar tutan Malatya birleşme hattının inşası için İsmet Paşa TBMM'ye lâyiha vermiş, bunun Nâfia ve Bütçe Encümenlerine incelenmek üzere sevk edildiğini söylemiştir. Sivas'a kadar olan mühim bir kısmı yapıldığında Sivas'tan doğu hududumuz arasında kalan kısmı yapılmaz ise bu teşebbüsten beklenen fazydanın tamamlanamayacağı da belirtilmiştir.⁷⁰⁰

Mustafa Kemal Paşa 13 Şubat 1931'de Malatya Türk Ocağı'nda yaptığı konuşmada demiryollarının ülke savunması için önemini onları memleketin tüfenkten, toptan daha mühim emniyet silahına benzeterek dile getirmiştir.⁷⁰¹ Yapılan demiryolları ve bunların güzergâhlarının belirlenmesinde ülkenin savunulması ve güvenliği ön planda tutulmuş, savunma ihtiyaçları çoğu kez iktisadî ihtiyaçlardan önce gelmiş ve güzergâhların tespitinde önde gelen unsur olmuştur. Öncelikli olarak askerî açıdan öneme sahip hatların yapımına başlanmış; Ankara - Sivas ve Samsun - Sivas hattının yapılış amacı bu yönde olmuş ve bu anlamda bir güzergâh çizilmiştir.

22 Nisan 1340 (1924) tarihli TBMM görüşmelerinde hattın yapılış amacı açıklanırken Ankara ile Sivas arasındaki şimendifer hattı için önceden güzergâh tayin edildiği, Çorum civarından geçirmek için diğer bir hat teklif edildiği söylenmiş; doğudan batıya, kuzeyden güneye hat yapmak için Erzurum'dan Ankara'ya, Samsun'dan gidebileceği son bir noktaya kadar demiryolu inşası amaçlandığı belirtilmiştir.⁷⁰² Doğu şehirlerini birbirine bağlayacak diğer hat olan Fevzipaşa-Malatya-Ergani güzergâhını takip ederek Diyarbakır'a ulaşacak demiryolu ile Sivas-Erzincan demiryolunu birbirine ve ülkenin doğusunu Akdeniz'e bağlayacak Malatya-Çetinkaya demiryolunun yapımı 1933'te gerçekleştirilmiştir. Hat inşası Mühürdarzade Nuri Bey ve ortaklarına verilmiş, hattın tamamı 16 Ağustos 1937'de işletmeye açılmış ve yalnız inşasına 7.829.769 TL harcanmıştır. 140 km uzunluğundaki hatta toplam uzunluğu 3000 m'yi bulan 15 tünel vardır. 1937'de

⁷⁰⁰*Cumhuriyet Gazetesi*, 21 Mayıs 1933, s. 3.

⁷⁰¹Mesut Aydın, *Atatürk'ün Bütün Eserleri, (1922 - 1923) -Atatürk ve Malatya*, Evin Kitapevi Matbaası, Malatya 2006, s.33, Cilt 25, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009, s.91.

⁷⁰²İsmail Yıldırım, *Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923 - 1950)*, s.50.

çalışmalarına başlanan bir diğer demiryolu çalışması Diyarbakır- Kurtalan hattıdır.⁷⁰³ Ray döşeme 1938'de başlayan, Ekim 1939'da 35 km'ye ulaşan projeye göre Diyarbakır- Irak sınırı yaklaşık 324 km, Diyarbakır- İran sınırı 520 km olacak;

Tatvan-Van arası feribotla geçileceğinden 143 km'lik yol yapılmayacaktır.⁷⁰⁴ 22 Aralık 1935 tarihinde Fevzipaşa - Diyarbakır Demiryolu Hattı açılış töreninde konuşan Bayındırlık Bakanı Ali Çetinkaya, Cumhuriyet hükümetlerinin demiryolu hedeflerinden ve yapılan işlerden bahsederken memleket müdafaasında yolsuzluk yüzünden İstiklal Savaşı'ndaki güçlülere bir daha maruz kalmayacaklarını, ülkenin her köşesine her an yetişmek imkânları temin edilmiştir edilecektir demiştir.⁷⁰⁵ Türk Hükümeti'nin demiryolu politikasında Doğu Anadolu Bölgesini İç Anadolu'ya bağlamak temel hedef olmuş; bunu gerçekleştirirken yapımı kararlaştırılan hatlar, 23 Mart 1924'te 449 sayılı kanunla Samsun – Sivas ve Ankara – Sivas hattı, 448, 793, 1066 sayılı yasalarla Fevzipaşa – Malatya – Ergani – Diyarbakır hatları ve 20 Mayıs 1933 yasası ile Sivas – Erzurum ve Malatya – Divriği hatları olmuştur. Bu hatlar Doğu Anadolu'nun sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarda gelişimini büyük katkı sağlayacaktır ki Mustafa Kemal Paşa 1 Kasım 1935'te TBMM'nin 5. dönemini açarken doğu vilayetlerinin ihtiyacının orta ve batı illerini demiryollarıyla bağlanmak olduğunu, doğuya ilerleyen iki ana demiryolunun hızla bitirilmesi gerektiğini söylemiştir. Milliyet gazetesi doğunun kıymetli, verimli topraklarının cumhuriyet devrine kadar bakımsız kalarak lâıyk olduğu duruma gelemediğini bundan sonra Anadolu'nun pek çok yerine bağlanarak yükselmesine çalışılacağı söylenmiştir.⁷⁰⁶

Demiryollarının ülkenin her noktasına özellikle Doğu Anadolu bölgesine ulaşması, sosyal ve kültürel anlamda ortaya çıkan boşluğu doldurmak amaçlanmıştır. Erzurum–Sivas hattı ile şarkın uzak bölgesine rayların ulaştığı, medeniyetin bütün bilgilerini en uzak yerlere yaymanın büyük kıymette olacağı, Cumhuriyet idarecilerinin demiryolları ile ülkede sosyal ve kültürel birliktelik sağlamayı hedeflediği dile getirilmiştir.⁷⁰⁷ Dönemin bayındırlık bakanlarından Ali Çetinkaya Fevzipaşa– Diyarbakır hattının açılışında toplumsal bakımdan vatandaşların birbirilerine yavaşmalarını millî birlik ve kültürün temininde en önemli

⁷⁰³*TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 2, İçtima 44, Cilt 8, s.1017.

⁷⁰⁴İsmail Yıldırım, *Cumhuriyet Dönemi Demiryolları (1923-1950)*, s. 103-104.

⁷⁰⁵*Tan Gazetesi*, 23 Kasım 1935; Ayın Tarihi, 1 Ocak 1935, s.36.

⁷⁰⁶*Milliyet Gazetesi*, 27 Nisan 1933, s.1.

⁷⁰⁷*Tan Gazetesi*, 15 Kasım 1935, s.10.

nokta olarak gördüğünü söylemiştir. Bu bağlamda demiryolları, toplumu nüfus yığını olmaktan çıkarıp millet haline getiren önemli etkenlerden biri kabul edilmiştir.⁷⁰⁸ Surların içinde köhne zihniyetlerce her çeşit yenilikten mahrum bırakılan Diyarbakır'ın 12 yıl gibi kısa bir zamanda ilerleme kaydettiği demiryolununda dinamik kalkınmaya hız getireceği söylenmiştir.⁷⁰⁹ Sivas'tan Erzincan hattı 50.521.846 lira maliyetle 19 Aralık 1938'de hizmete açılmış, hattın toplam maliyeti Çetinkaya-Malatya hattının inşaat ve demiryolu malzemesiyle 84.413.463 lirayı bulmuştur. Ankara – Erzurum Demiryolu projesi, Anadolu'nun tam ortasından geçerek ülkedeki demiryollarının bel kemiğini teşkil etmesi bakımından Cumhuriyet demiryolu politikasının en önemli hedeflerinden birini oluşturmuştur.

Erkân-ı Harbiye Umumiyesi 1921 yılında yazmış olduğu raporda batı ve doğu ordularının bağlantısının büyük önem arzettiğinden Ankara – Erzurum hattının bir an evvel yapılması gerektiğini belirtmiştir. Karadeniz'de tetkik gezilerine devam eden Cumhurreisi Mustafa Kemal Paşa, Pasinler'de meydana gelen deprem yüzünden 30 Eylül 1924'te Erzurum'a geçmiş,⁷¹⁰ burada yaptığı konuşmada Erzurum'a gelirken geçtiğini yerlerde memleketin doğusu, batısı ve merkezi arasındaki irtibatın yeterli olmadığını gördüğünü, Cumhuriyet idaresinin toprakları birbirine bağlayacak şimendifer hattının yapımında derhal harekete geçeceğini belirtmiştir.⁷¹¹

Cumhuriyet Döneminde uygulanan milli demiryolu politikası hedeflerinden birisi de doğu ve batıyı, merkeze ve ihraç limanlarına bağlamak olmuş; Başvekil İsmet İnönü Sivas İstasyonu'nda askeri önemdeki hattın bir an evvel yapılmasını düşündüklerini belirtmiş,⁷¹² 1933 yılı başlarında bu hattın yapımı için çalışmalar başlatılmıştır.⁷¹³ Sivas–Erzurum hattının uygun noktadan ayrılarak şube hattıyla Malatya'da Fevzipaşa – Diyarbakır hattı ile birleştirilmesi planlanmış⁷¹⁴ Sivas – Erzurum Hattı'nın inşası için şirketlerle görüşülürken hükümet kanun layihasını meclise göndermiştir.⁷¹⁵ Hükümet mazbatasında bu hattın yaptırılmasını gerektiren sebepleri anlatırken memleketin verimli ve her türlü gelişime elverişli bu topraklarının geliştirilmesi gerektiğini; demiryollarının yapımıyla doğu ve batıyı

⁷⁰⁸ *Son Telgraf Gazetesi*, 8 Şubat 1938, s.2.

⁷⁰⁹ *Tan Gazetesi*, 24 Kasım 1935, s.7.

⁷¹⁰ Fahrettin Kırzıoğlu, *Gazi 'nin Kuzeydoğu Gezileri (Eylül – Ekim 1924)*, s. 147 – 150.

⁷¹¹ Mustafa Kemal Atatürk, *Söylev ve Demeçleri*, Cilt 2, s.212.

⁷¹² İsmail Yıldırım, *Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923 – 1950)*, s.99.

⁷¹³ *Hâkimiyeti Milliye Gazetesi*, 10 Ocak 1933, s.1.

⁷¹⁴ *Milliyet Gazetesi*, 10 Ocak 1933, s.1.

⁷¹⁵ *Cumhuriyet Gazetesi*, 27 Nisan 1933, s.1

birbirine bağlayarak gelişim önünün açılacağı vurgulanmıştır. Ayrıca Sivas – Erzurum hattının ve Kemah–Erzincan-Erzurum’a gidecek Malatya‘dan başlayarak Divriği civarında uygun bir noktada Sivas – Erzurum Hattına bağlanacak hattın inşa bedeli 80 milyon Türk Lirası tahmin edilerek, demiryolların inşası ve ihraç edilecek bonoların ödenmesi için her sene gereken tahsisatın Nafia Vekâleti bütçesine konacağı söylenmiştir.⁷¹⁶ Mecliste yapılan görüşmeler sonucunda 20 Mayıs 1933 tarih ve 2200 numaralı kânun ile Sivas – Erzurum ve Malatya‘dan başlayarak Divriği yakınlarında Sivas – Erzurum hattı ile birleşecek demiryollarının yapımına izin verilmiştir.⁷¹⁷ Kânuna göre sekiz yılda bitirilmesi düşünülen hattın Sivas – Erzurum kısmı 537 km, Malatya‘dan başlayarak Divriği yakınlarında Sivas – Erzurum hattı ile birleşecek hat ise 140 km olarak tahmin edilmiş, toplamda 677 km uzunluğunda bir demiryolu yapılması planlanmıştır.⁷¹⁸ Türkiye‘nin belkemiği, Anadolu‘nun şarkını garbına bağlayan yol olarak tanımlanan Sivas – Erzurum demiryolu Sivas‘tan başlayacak Divriği – Kemah – Erzincan üzerinden Erzurum‘a ulaşacaktı.⁷¹⁹ Hattın yapımı için TBMM‘de kabul edilen kânun demiryolunun geçtiği bölge halkı tarafından sevinçle karşılanmış, Divriği halkı başta Reiscumhur Mustafa Kemal Paşa, Başvekil İsmet Paşa ve Nâfia Vekili Hilmi Bey‘e tebrik telgrafı göndermiştir. Doğu gezisine çıkan ve 18 Temmuz 1935‘te Erzurum‘a gelen İnönü gittiği her yerde açlık ve sefaletin kol gezdiğini gözlemlemiştir. Bölgenin ekonomik kalkınmasının buradan demiryolunun geçmesine bağlı olduğunu görmüş, Erzurumluların bu noktadaki isteğini de dikkate alarak Erzurum demiryolu hattı Mühendisi İzzet Bey‘le görüşüp, hattın Erzurum‘dan da geçmesi hususunda gereken hazırlıkların yapılması için talimat vermiştir.⁷²⁰ Başvekil İnönü‘nün doğu gezisinin en önemli sonuçlarından biride, Erzurum merkez olarak bölgede Üçüncü Umum Müfettişliği kurulmasına karar verilmesi olmuş, bu göreve Ağustos 1935‘te dönemin Erzurum mebuslarından Hasan Tahsin Uzer atamış; bu gelişmeler Sivas – Erzurum demiryolunun tamamlanması konusunda son derece önemli sonuçlar doğurmuştur. Nitekim Tahsin Uzer üzerinde durduğu en önemli konularla ilgili olarak Erzurum ile çevresinde kapsamlı bir inceleme gezisine çıkmış, hat inşaatının 1938 yılı Eylül ayı sonunda 157

⁷¹⁶Hâkimiyeti Milliye Gazetesi, 27 Nisan 1933, s.1.

⁷¹⁷Hâkimiyeti Milliye Gazetesi, 21 Mayıs 1933, s.1.

⁷¹⁸TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 4., İçtima 54, Cilt 15, Sıra No.190.

⁷¹⁹Milliyet Gazetesi, 21 Mayıs 1933, s.5.

⁷²⁰Demiryolları Mecmuası, Cilt 9, Sayı 102, 1 Ağustos 1933, s. 2.

kilometresi tamamlanmış ve günde ortalama 800 metre ilerlenilmiştir.⁷²¹ Ray döşemesi tamamlanan demiryolu 7 Ekim 1938 tarihinde Erzincan'a ulaşmıştır.⁷²² Trenin Erzincan'a ulaşması dolayısıyla Nâfia Vekili Ali Çetinkaya'ya Sivas – Erzurum Hattı Müdürü Adil Sungu telgrafta Türk Milleti'nin gözbebeği Atatürk'ün ilhamı ve cumhuriyetin mesaisiyle ilerleyen hattın Erzincan'a kadar ikmal edilmesinin sayesinde ilk treninin 7. 10. 1938'de şehre girdiğini ve aynı hamle ile program dâhilinde Erzurum'a varılacağını iftiharla bildirmiştir.⁷²³ Bu açılıştan sonra Nâfia Vekili Ali Çetinkaya, milleti çağdaş seviyeye ve refaha çıkarmak için çabalayan, inkılapları yaşatarak vatanın huzurunu arttıran, bu doğrultuda yapılan Ankara – Erzurum demiryolunu Erzincan'a ulaştırdığı için Cumhurbaşkanı Atatürk'e teşekkür telgrafı çekmiştir.⁷²⁴ Atatürk Çetinkaya'yı tebrik ederken, Erzurum demiryolunun Erzincan'a ulaşmasından ve halkın kendisine gösterdiği sevgiden memnun olduğunu belirtmiş; oradaki halka selam, sevgi ve iyi dileklerinin iletilmesini rica etmiştir.⁷²⁵ Nâfia Vekâleti'ne zor arazide yapılan demiryolunun Atatürk'ün çabası ve Nâfia Vekili Ali Çetinkaya'nın büyük enerjisi ile Kemah'a ulaştığı; Erzincan Valisi, Erzincan ve Kemah vilayet ve kaza erkân ve memurlar ile civardan gelen halk kütesinin sevinçleri ve gözyaşları arasında ilk trenin Kemah istasyonuna geldiğini bildirmişlerdir.⁷²⁶ Fevzipaşa'dan başlayıp Malatya–Ergani güzergâhından Diyarbakır'a ulaşacak demiryolu ile Sivas–Erzurum demiryolu, ülkenin doğusunu Akdeniz'e bağlayacak olan Malatya – Çetinkaya demiryolunun yapımına 20 Mayıs 1933'te ve 2200 numaralı kânunla karar verilmiştir.⁷²⁷ Hattın inşası 12 Haziran 1933'teki ihale ile Sivas – Erzurum hattıyla birlikte Mühürzade Nuri Bey'in başkanlığında oluşturulan gruba verilmiş,⁷²⁸ hattın Aralık 1938'de bitirilmesi planlanmıştır.⁷²⁹ 1937 yılı Mayıs ayında yapılan çalışmalarla Malatya–Çetinkaya arasındaki inşaat çalışmaları bitirilmiş,⁷³⁰ ray döşeme işi 5 Haziran 1937'de tamamlanan Malatya–Çetinkaya istasyonları demir raylarla birleştirilerek⁷³¹

⁷²¹Murat Küçükkuşurlu–Gürkan Fırat Saylan, Şimendiferin Erzurum Yolculuğu, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 38, Erzurum, 2008, s.323.

⁷²²Son Telgraf Gazetesi, 24 Temmuz 1938, s.6.

⁷²³Son Posta Gazetesi, 8 Ekim 1938, s.3.

⁷²⁴Ulus Gazetesi, 8 Ekim 1938, s.3.

⁷²⁵Son Telgraf Gazetesi, 10 Ekim 1938, s.2.

⁷²⁶Ayın Tarihi, No.57, Eylül 1938, s.9.

⁷²⁷Resmî Gazete, 27 Mayıs 1933, s. 2411.

⁷²⁸Akşam Gazetesi, 8 Haziran 1937, s.2.

⁷²⁹Son Posta Gazetesi, 7 Haziran 1937, s.1.

⁷³⁰Son Telgraf Gazetesi, 8 Haziran 1937, s.1.

⁷³¹Hâkimiyeti Milliye Gazetesi, 30 Haziran 1933, s.1.

7 Haziran 1937'de trenlerin geçebileceği hale getirilmiştir.⁷³² 18 Haziran 1937 tarihinde Başbakan İsmet İnönü doğuya yaptığı seyahatte bu hat üzerinden geçerek hattın ilk yolcusu olmuş, hattın resmi olarak işletmeye açılışının 16 Ağustos 1937'de yapılmasına karar verilmiştir.⁷³³

1924-1938 arası 3302 km demiryolu inşa edilerek demiryolu ağının Cumhuriyet sonrasında 15 sene gibi kısa bir süreye sığdırılması anlamına gelmektedir ve hizmete girecek demiryolu hatları inşaatının mühim kısmına da bu dönemde başlanmıştır.⁷³⁴ Demiryolu inşaatları pahalı yatırımlar olduğundan Cumhuriyet yöneticileri makul şartlarda, ülkenin mali ve iktisadi politikasına uygun şekilde yabancı sermayeden yararlanmışsada, yabancı sermayenin ülkeye gelmesi mümkün olmadığından 1927'den itibaren yabancı kredilerden faydalanılmıştır.⁷³⁵ 1923-1938 döneminde devlet tarafından yapılan demiryolları iç kaynaklarla finanse edilmiş, bu finansmanda normal bütçe gelirleri yani genellikle vergi varidatı kullanılmıştır. Cumhuriyet'in bütçesine demiryolu için 13 milyon lira ödenek ayrılarak Ankara-Sivas hattı raylarının döşenmesine başlanmış, Cumhuriyet 1924 yılı bütçesi geliri 129 milyon, gideri 176 milyon lira olmasına rağmen ilk bütçeden demiryolu yapımı için bu kadar büyük bir meblağın harcanması, demiryoluna verilen önemi göstermiştir.⁷³⁶

1923-1938 döneminde demiryolu yapımında milli savunma ve hatların ülke ekonomisine katkısı ön plandaydı. Bu doğrultuda yapılan hatlar olumlu sonuç verdi. Ankara- Zonguldak, Fevzipaşa-Diyarbakır, Samsun-Sivas gibi ana hatların yapımı gerçekleştirilerek ana hatların yanı sıra iltisak hatlarının yapımına da önem verilmiştir. Askeri yönden avantaj sağlaması ve ülke içinde mal dolaşımının daha kolay ve yaygın yapılabilmesi için ana hatlar haricinde iltisak hatlarında yapılmıştı ki Kütahya-Balıkesir, Afyon-Karakuyu, Malatya-Çetinkaya hatları bunlara örnek teşkil etmektedir. Atatürk dönemi dediğimiz 15 yıllık sürede yabancı şirketlerden satın alınan 3387 kilometre demiryolu için 42.515.486 TL ödenmiş, aynı dönemde 341.599.424 TL harcanarak 2815 kilometre demiryolu inşa edilmiş, 1923'te 4112

---

⁷³²Akşam Gazetesi, 30 Haziran 1933, s.2.

⁷³³Ulus Gazetesi, 16 Ağustos 1937, s.1.

⁷³⁴Memduh Yaşa, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978*, İstanbul, Akbank Kültür Yayınları, 1980, s.270.

⁷³⁵İsmail Yıldırım, *Cumhuriyet Dönemi Demiryolları (1923-1950)*, s. 147.

⁷³⁶Alptekin Müderrisoğlu, *Cumhuriyetin Kurulduğu Yıl Türkiye Ekonomisi*, Ankara, Kastaş Yayınları, 1998, s. 195.

kilometre olan demiryolu uzunluğu 1938'de 6927 kilometreye ulaşmıştır. Atatürk döneminde yapılan demiryollarının önemi 1938'den 1995'li yıllara kadar geçen 57 yılda yaklaşık 1500 kilometre demiryolu yapıldığı göz önüne alınırsa daha iyi idrak edilecektir.⁷³⁷

Tablo 9: Demiryolları İnşaatlarına Verilen Ödenekler (1923 – 1938)

Yıl	Bütçe	Demiryollarına Verilen Ödenek	Bütçe İçindeki payı (%)
1924	140.433.369	9.800.000	6.97
1925	183.046.854	11.558.000	6.30
1926	190.103.544	12.858.000	6.70
1927	194.454.619	21.470.000	11.17
1928	207.169.338	28.975.000	13.98
1929	220.408.481	28.200.000	12.79
1930	222.646.523	27.994.767	12.57
1931	186.582.005	21.281.382	11.40
1932	169.146.747	7.009.158	4.11
1933	170.474.794	11.109.158	6.51
1935	195.011.053	8.061.165	4.10
1936	212.755.580	7.221.021	3.30

Kaynak: İsmail Yıldırım, *Atatürk Dönemi Demiryolu Politikasına Bir Bakış*, s. 397.

4.6.4.Karayolları

Osmanlı Devleti yol sistemi 1869 düzenleme esasına göre şekillendirilmiş, 13.885 km harap ve tamire muhtaç yol, 4450 km. toprak yol olmak üzere toplamda 18.335 km yol Türkiye Cumhuriyeti'ne intikal etmiştir. Abdülhamid döneminde Said Paşa'nın 1879 ve 1880'deki iki başvekâletinde Nafia Nazırı olarak görev yapan Hasan Fehmi Paşa ilk defa bütün imparatorluğun bayındırlık işlerini kapsayan Anadolu'da İmâlât-ı Umûmiyyeye Dâir Lâhiya adlı bir proje hazırlamış,⁷³⁸ bir ülkede yollar ve limanlar yapılmadan arzu edilen ilerlemenin gerçekleşmeyeceğini

⁷³⁷Filiz Çolak, *Türkiye'de Karayolu Ulaşımı (1880-1940)*, Türk Kültürü, Sayı: 411, Temmuz,1997, s.431-438.

⁷³⁸Bayındırlık Bakanlığı, *Bayındırlıkta 60 yıl, 1923 – 1983*, Ankara, 1983, s. 24.

vurgulayıp, bayındırlık hizmetlerinin yerine getirilmesi için tedbirler önermiştir. Bayındırlık işlerinin devlet eliyle, halka mükellefiyet koyarak ve yabancılara imtiyaz vererek yabancı sermaye yoluyla gerçekleştirilmesi alternatifleri karşılaştırılmış; karayolları da dâhil bu yatırımların yabancı sermaye eliyle yapılmasını önermiştir.⁷³⁹

Milli Mücadele döneminde yol işleri 1921’de düzenlenen Tarik-i Bedel-i Nakdisi Kanunu ile ele alınmış; Meşrutiyet devrinde yapılan 1911 tarihli İdare-i Hususiye-i Vilayet Kanunu çerçevesinde çalışmalara başlanmıştır.⁷⁴⁰ Cumhuriyet dönemine gelindiğinde toplam karayolu miktarı 13.885 km. tamir şart olan şose ve 4.450 toprak yol olmak üzere toplam 18.335 km’dir.

Cumhuriyet devrinde yapılan karayolu çalışmalarını kazmalı çalışma devri ve makinalı çalışma devri olarak iki kısımda ele almak mümkündür.⁷⁴¹ Cumhuriyetin ilanından II. Dünya Savaşı sonuna kadar ulaşım politikası içinde demiryolu yapımı ilk sırada yer almış, karayolları daha çok demiryollarını destekleyecek ulaşım sistemi olarak görülmüş; zorunlu yollar dışında karayolu inşasına fazla önem verilmemiştir. Millî Mücadele yıllarında çıkarılan yol vergisi uygulaması devam ettirilerek karayolu çalışmaları için kaynak sağlanmaya çalışılmış fakat ülkedeki ekonomik güçlükler nedeniyle toplanan paralar başka işlere harcanmıştır. Belli program dâhilinde ülkeyi saran karayolu ağı oluşturmaya yönelik çalışma yapılmamış, yol yapım ve bakım işleri yerel yöneticilere bırakılmış; yolların teknik bakımdan yönetimi ile ilgilenen Nâfia Vekâleti ülke genelinde iyi bir teşkilata sahip olamadığından yapılan yol işleri üzerinde yeterince durmamıştır.⁷⁴²

1923’teki Türkiye Devleti Nâfia Vekâleti’nin Umur-u Nâfia Programı’nda karayolları ile ilgili kısmında yer alan yol şebekesi bölümünde, şose yollarının demiryolu ve nehir ulaşımından daha zorunlu olduğu belirtilmiştir. Karayollarının köylere kadar genişletilmesinin tarımsal fazlalığın sanayi bölgelerine ulaştırılmasındaki önemi ele alınmış, karayolları inşaatına özel sermayenin etkisinden söz edilerek özellikle Amerika, Kanada ve Avustralya’nın yol

⁷³⁹İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu ‘nda On dokuzuncu Yüzyılda Araba Teknolojisinde ve Karayolu Yapımındaki Gelişmeler, Çağını Yakalayan Osmanlı – Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, IRCICA (İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi), İstanbul, 1995, s.405.

⁷⁴⁰Arif Mendol, *Cumhuriyet Dönemi Ulaşım Modelleri*, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, İstanbul, 1985, Cilt:10, s.145.

⁷⁴¹Nazım Berksan, *Yol Davamız Nerede?* Akın Matbaası, Ankara, 1951, s.59.

⁷⁴²Leyla Şen, *Türkiye ‘de Demiryolları ve Karayollarının Gelişim Süreci*, TESAV Yayınları No.22, Ankara, 2003, s. 70.

yapımındaki başarısı anlatılmıştır. Fakat yabancı sermayenin Osmanlı Devleti'nde yaşadığı olumsuzluklar ve girişimci sınıfın yokluğundan dolayı, alt yapının ancak devlet eliyle yapılabileceği ifade edilmiştir.⁷⁴³

Cumhuriyetin ilk yıllarında karayolu faaliyetlerinde Tarik Bedel-i Nakdisi Kânunu yeterli olmamış, finansman sorunun çözmek için kânunun aksayan yönlerinin düzeltilmesi amacıyla 1925 Yol Mükellefiyeti Kanunu kabul edilmiştir.⁷⁴⁴ Kanuna göre 18-60 yaş arası erkek nüfus bulunduğu ilden en fazla 8 saat uzakta, 6-12 gün arası il yolları mükellefiyetine tabi tutulacaktır.⁷⁴⁵ Yol Mükellefiyeti Kanunu'nun kabulü ile bu kararlara ek olarak maluliyeti sabit fakirler, talebe, silâh altında bulunan ordu ve jandarma mensupları ve hayatta altı evladı olanların bu mükellefiyetten muaf olacağı şeklinde belirtilmiştir.⁷⁴⁶ Yolların ödenek sıkıntısından dolayı bakımsız kalması üzerine 1927'de Devlet ve Vilayet Yollarının Tevhidi Hakkında Kânun çıkartılmıştır.⁷⁴⁷ Bu kânunla devlet yolları ve vilayet yolları sınıflandırması kaldırılmış ve her ikisinin yapım, bakım ve onarımları ile il özel idareleri görevlendirilmiştir. Karayolu için 1925 ve 1927 tarihlerinde yapılan düzenlemelerin yeterli olamadığı görülünce, Yol Mükellefiyeti Kânunu'nu da içerecek şekilde yeni bir yol kanununa ihtiyaç duyulmuş; karayolu çalışmaları vilayetlere bırakılmıştır.⁷⁴⁸ 1927'de 880 kilometre uzunluğunda şose yol yapılmış, 1039 kilometrelik şose yol tamir edilmiş, 742 köprü ile 2431 menfez (delik, yarık) yeniden yapılmış, 756 köprü ile 255 menfez tamir edilmiştir. 1928 bütçe görüşmelerine kadarda 2710 kilometre yol ile 4934 adet köprü ve menfez onarılmıştır.⁷⁴⁹ Nâfia Vekâleti, Şose ve Köprüler Kanunu'na dayanarak 5 Haziran 1930'da çıkartılan 1688 numaralı kanunla yol ve köprü inşaatları için TBMM'den 1930-1942 yıllarında vilayetlerden alacağı yol vergisine karşılık 60.000.000 liraya kadar harcama yetkisi almıştır.⁷⁵⁰ Demiryolu yapımının yanı sıra 1930- 1939 yılları arasında Doğu Anadolu'da köprü yapımı ve okul yapımı gibi bayındırlık çalışmaları devam etmiştir. Van-Bitlis yolu üzerindeki 101 adet menfez ve köprünün yapım ve

---

⁷⁴³Faik Alkan, *Yeni Türkiye Devletinin Bayındırlık Politikası*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 1999, s.115.

⁷⁴⁴TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, İçtima 46, Cilt 9, s.37 – 38.

⁷⁴⁵Efdal As, *a.g.t.*, s. 150-151.

⁷⁴⁶Afet İnan, *Medeni Bilgiler*, s.303-304.

⁷⁴⁷Düster, Üçüncü Tertip, Cilt 8, s. 945 – 946.

⁷⁴⁸Nuray Özdemir, *Cumhuriyet Dönemi Karayolu Politikası (1923 – 1960)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2006, s. 50-52.

⁷⁴⁹TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, İçtima 64, Cilt 3, s.218 – 219.

⁷⁵⁰TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, İçtima 70, Cilt 20, s.1 – 4.

onarımı için Van Hususi İdaresi'ne 40 bin TL, Ekim ayında Van- Bitlis yolunda yapılacak köprüler için Nafia Bütçesi'nden 30.000 TL yardım yapılması kararlaştırılmış; Siirt-Diyarbakır yolu üzerindeki Gezer Köprüsü'nün ikmal ve inşası için şose ve köprüler tahsisatından Siirt Vilayeti Özel İdaresi'ne 10.000 TL verilmiştir.12 Mart 1930 tarihli bir kararnamede doğu ve batı illerini birbirlerine bağlayacak başka köprü bulunmaması nedeniyle idari ve iktisadi açıdan çok önemli Fevzipaşa-Diyarbakır hattı ve Sivas- Malatya-Elaziz-Diyarbakır yolu Fırat Nehri üzerindeki ahşap izoli köprüsünün yapımına tahsisat ayrılacağı, köprünün yeniden inşasının şart görüldüğü söylenmiştir.

Ahşap köprü yıkılma tehlikesine maruz kalacağından,on iki kilometre kadar şarkında Kömürhan Boğazı açıklığında betonarme olarak yabancı şirketler tarafından inşası İcra Vekilleri Heyeti'nce 12.3.1930 tarihinde görüşülerek kabul edilmiştir.⁷⁵¹ Ankara civarı şoselerinin yapımı (42 km'lik kısmı) için 1.179.000 TL, 40 km'lik Kızılcahamam yolu için de 750.000 TL masraf kabul edilmiş, toplam 3.919.000 TL inşaat yapılmıştır.17.11.1930'da Trabzon- Erzurum- Karaköse ve Erzurum-Sarıkamış yolları inşaatının 2.755.000 TL ile yapılması karara bağlanmıştır.⁷⁵²

Türkiye'de sanayileşme yoluyla kalkınma Cumhuriyetin ilk on yıllık döneminde bütün çabalara rağmen hızlanmamış, ekonomik ve sosyal yatırımlar yok denecek kadar düşük kalmıştır.1930-1939 uygulanan iktisat politikası Kadro Hareketi fikir akımı etkisiyle de Devletçilik olmuş,1929 ekonomik buhranının etkisinden korunma ve sanayi kesiminde gelişmeyi sağlanma bu politikada etkili olmuştur.⁷⁵³Elazığ-Erzincan yolunda Fırat Nehri üzerinde inşa edilecek Keban Madeni köprüsünün 5.08.1935'te ihalesi yapılmış⁷⁵⁴ Ağrı Vilâyetinde Karaköse – Kağızman, Karaköse –Van ve Doğubayazıt – Kars yollarında çalışılarak tekerlekli vasıtaların geliş ve gidişine engel olan arızalar giderilmiştir.⁷⁵⁵

Bitlis – Diyarbakır, Bitlis – Van ve Bitlis – Muş yolları üzerindeki arızaların giderilmesi için çalışmalar yapılmış;1935 – 1938 arasında yol bütçesi darlığına

---

⁷⁵¹İsmet Türkmen, *Doğu Anadolu'ya Bayındırlık Hizmetleri Kapsamında Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar (1920-1938)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı 45, Bahar 2010, s. 117-156.

⁷⁵²TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 6, Cilt 4, s. 176.

⁷⁵³İsmet Türkmen, *Doğu Anadolu'ya Bayındırlık Hizmetleri Kapsamında Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar (1920-1938)*, s. 117-156.

⁷⁵⁴23 Temmuz 1935 Tarih ve 3061 Sayılı Resmî Gazete, s.4560.

⁷⁵⁵Bayındırlık İşleri Dergisi (Yönetmelik Kısım), Yıl 6, Sayı 5, (özel sayı), Birinciteşrin 1939, s.99.

rağmen mükellef amele çalıştırılarak yolların büyük kısmında tekerlekli vasıtaların geçişine imkân sağlanmıştır. Diyarbakır vilâyet mıntıkasında 17 km patika,192 km imalâtsiz tesviye, 700 km imalâtlı tesviye, 923 km tamire muhtaç şose ve 318 km muntazam şose yol mevcut olmakla beraber; bu yollar üzerinde 1935 – 1938 yılları arası geçide mani arızalar giderilmiştir.⁷⁵⁶ Elazığ vilâyeti 1923 yılına kadar yoldan mahrum vaziyette iken tek yol 1883'te yapılan 645 kilometre olan Samsun – Diyarbakır yoludur. Bu vilayette açılan ilk yol 1927 yılında açılan Elâzığ – Malatya yolu olmakla birlikte asıl yollar 1933 yılında faaliye girmeye başlamıştır.⁷⁵⁷

Kazalara giden yollar yazın otomobil geçişine müsait toprak yol halindedir ve Malatya, Diyarbakır, Bingöl'de yol olsada fazla yağmurlu zamanlarda ve kış mevsiminde otomobille gitmek mümkün değildir.1933 – 1938 yılları arasında mevcut yollar üzerindeki arızalar düzeltilmiş, bunun için gerekli olan toprak tesviyesi ve sınaî imalât yapılmıştır.⁷⁵⁸ Gaziantep vilâyetinde 1923 yılında bakımsız ve tamire muhtaç halde 133 kilometre şose yol bulunmaktayken, 1938 yılında 222 kilometre tam şose, 98 kilometre tamirat muhtaç, 437 kilometre toprak tesviyesi yol yapılmış toplamda 756 kilometre yol uzunluğuna sahip olunmuştur. Bu yollar üzerinde 13 adet köprü,274 adet menfez yapılmış, Hakkâri vilâyeti Çölemerik–Van yolu üzerinde mükellef amele ile çalışılmış; Kars'ta 1933–1938 yıllarında yollardaki problemlerli noktaların düzeltilmesi ve dar yolların genişletilmesiyle meşgul olunmuştur.

Rusların askeri nedenlerden dolayı yapmış olduğu o dönem Türkiye'deki şose yollar içinde en iyi yolların bir kısmı Kars vilâyeti'nde yer almaktadır.⁷⁵⁹ 50 km uzunluğundaki Malatya – Elâzığ yolu ile 108 kilometre uzunluğundaki Malatya – Sivas yolu kış mevsiminde geçişe müsait hale konmuş; Gölbaşı–Besni–Adıyaman–Kâhta–Gölbaşı istasyonunda 38 menfez, 2 köprü ve 24 kilometre şose yapılmıştır. Malatya – Darende, Malatya – Kemaliye ile diğer yolların arızalı kısımlarında mükellef amele çalıştırılarak ulaşıma elverişli hale getirilmiş; 1923 – 1938 yıllarında yapılan çalışmalarla yeni birçok yol açılmış, Mardin civar vilâyet ve kasabalara Suriye ve Irak'a otomobil yollarıyla bağlanmıştır.

---

⁷⁵⁶Bayındırlık İşleri Dergisi (Yönetmel Kısım), Yıl 6, Sayı 5, (özel sayı), Ekim,1939, s.107.

⁷⁵⁷Hurşit Nazlı, *Elâzığ İlinin Coğrafi, Ziraî, Ticarî, Tarih, Nüfus ve Jeolojik Durumu*, Zerbamat Matbaası, Ankara, 1939, s. 44 – 45.

⁷⁵⁸Bayındırlık İşleri Dergisi (Yönetmel Kısım), Yıl 5, Sayı 5, Ekim 1938, s.254.

⁷⁵⁹Bedri Enüstün, Kars Vilâyeti Yolları ve Hususiyetleri, Bayındırlık İşleri Dergisi (Yönetmel Kısım), Yıl 4, Sayı 4, Eylül 1935, s.42.

Genel olarak 1923-1937 arası 936 km şose, 1215 km toprak tesviyesi yapılmış, birçoğu yeniden ve bir kısmı da tamirat yapılarak 63 beton, 129 kârgir ve 32'si ahşap 224 adet köprü ve menfez inşa edilmiş, 725.985 TL harcanmıştır. Yollarda vasıtaların emniyetle geliş ve gidişinin temini için arızalı kısımlarda çalışılmış, genişletilme çalışmaları ve tamirat yapılmış; Diyarbakır, Bitlis, Erzurum istikametindeki arızalı kısımların ıslahına çalışılmıştır. Siirt'in mühim yolu olan toprak tesviyesi şeklindeki Diyarbakır – Garzan – Bitlis yolu Muş, Van, Hakkâri ve Ağrı vilâyetlerine bağlanması itibarıyla önemlidir ve üzerinde defalarca tamirat ve temizlik işleri yapılmış ve geçit temin edilmiştir.⁷⁶⁰

Tablo 10: Genel Bütçede Karayollarına Ayrılan Ödenek (1923 – 1938)

Yıllar	Bütçe	Karayollarına Ödeneği
1923	144.802.602 TL	1.000.000 TL
1924	140.433.369 TL	2.500.000 TL
1925	183.932.767 TL	3.000.000 TL
1926	190.103.544 TL	2.150.000 TL
1927	194.454.619 TL	1.633.000 TL
1928	207.169.388 TL	1.087.600 TL
1929	220.408.481 TL	786.360 TL
1930	222.646.523 TL	800.000 TL
1931	186.582.005 TL	535.514 TL
1932	169.146.747 TL	360.440 TL

Kaynak: Mutlu Yücel, Bayındırlık Bakanlığı Tarihi, Ankara, 2005, s. 309.

⁷⁶⁰Cumhuriyetin 15 Yılında Türkiye Bayındırlığı, Bayındırlık İşleri Dergisi (Yönetmelik Kısım), Yıl 5, Sayı 5, (özel sayı) Ekim 1938, s.262

Tablo 11: Vilâyetlerce Karayolları İçin Yapılan Harcamalar (1923 – 1938)

Yıllar	Para Olarak	Çalışma Olarak	Toplam
1923	863.224	–	863.224
1924	3.101.052	–	3.101.052
1925	4.336.017	2.661.166	6.997.183
1926	5.576.360	4.815.154	10.391.514
1927	3.408.390	5.408.675	8.817.065
1928	6.226.123	6.226.123	12.452.246
1930	3.520.449	3.565.826	7.086.275
1931	3.072.488	2.436.896	5.509.384
1932	3.147.586	2.843.948	5.991.534
1933	2.534.119	3.757.569	6.291.688
1934	2.942.003	3.939.724	6.881.727
1935	3.127.527	3.698.342	6.825.869
1936	1.836.179	3.260.478	5.096.657
1937	2.075.934	3.500.000	5.575.934
1938	3.687.992	2.100.000	5.787.992

Kaynak: Cumhuriyetin 50. Yılında Karayollarımız, Bayındırlık Bakanlığı Karayolları Genel Müdürlüğü, Karayolları Genel Müdürlüğü Matbaası, 1973, s.42.

4.6.5.Köprüler

4.6.5.1.Garzan Köprüsü

Siirt vilâyetinde Diyarbakır – Bitlis ve Diyarbakır – Siirt yolları üzerinde yer alan, Cumhuriyet döneminde yapılan ilk büyük köprü olan Garzan Köprüsü, 36 metre uzunluğundadır ve Horasan harcı ile basık kemer şeklinde kârgir olarak inşa edilmiştir. İstiklâl Savaşının yeni bitmesinin etkisiyle ve yabancı ülkelerle henüz tam olarak ticari ilişkiler kurulamaması, çimento sıkıntısı, yolsuzluktan inşaat bölgesine nakil belli başlı sorunlardır. Kabiliyetli işçi ve her türlü araç ve gereçten mahrum olan bölgede çimento harcı kullanılmaksızın 36 metre açıklıkta basık kemerli bir köprünün meydana getirilmesi dönem itibariyle Türk mühendisliği için büyük bir

başarıdır.⁷⁶¹ Çok ilkel çalışma şartları altında inşa edilen bu köprü hasara uğramakla beraber 36 metre gibi büyük bir açıklığa sahip olması itibariyle Cumhuriyet dönemi köprü faaliyetleri için bir başlangıçtır. 1923'te başlanarak 1924'te bitirilen köprünün inşaat bedeli 78.101,64 TL olmuş, köprünün inşaatı emaneten yapılmıştır.⁷⁶²

4.6.5.2.İsmet Paşa Köprüsü

Türkiyenin güneydoğusu Elâzığ, Diyarbakır, Muş, Van, Siirt, Mardin illeri kuzeybatısı Munzur Dağları ve Fırat Nehriyle batıdan ayrılmışburalarla ulaşım sadece Fırat üzerindeki İzoli kayık geçidiyle Malatya – Elâzığ yolu üzerinden sağlanmıştır. Irak'ı memlekete bağlayan geçit İzoli'nin 13 kilometre ilerisinde,100 metre genişliğindedir. Köprü devamlı tamir edimesi ulaşımı uzun müddet aksatmış, Fırat nehrinin daraldığı mevkide köprü inşası 19.yüzyıldan itibaren düşünülmüş; 1926'da vidalı demir kazıklı demir köprü projesi planlanmışsada bütçenin imkânsızlığından uygulanamamıştır.⁷⁶³ 22 Nisan 1929'da yaşanan sel sonucu ahşap köprü yıkılıp doğuyu batıya bağlayan başka köprü olmayınca idari ve ekonomik bakımdan önemli Fevzipaşa – Diyarbakir hattının Fırat Nehri üzerindeki köprü inşası için çalışmalar başlamıştır. İcra Vekilleri Heyeti 12 Mart 1930'da köprü yapımına karar vermiş; inşaata 180.000 lira tahsisat ayrılması kararlaştırılmıştır. Doğu ile batıyı birbirine bağlayan, Elâziz – Malatya sınırında Kömürhan mevkiinde bulunan İsmetpaşa Köprüsü inşa edildiği dönemde dünyadaki betonarme köprülerin yedincisi, Asya kıtasındaki betonarme köprülerin en büyük açıklıkta yapılanı olmuştur.⁷⁶⁴

4.6.5.3.Paşur Köprüsü

Diyarbakır–Siirt yolunda, Siirt'ten 18 kilometre uzaklıkta bulunan köprünün kârgir olarak inşasına 1928'de 102.000 lira maliyet ile karar verilip müteahhite ihale edilmişse de, müteahhit inşaatı idare edecek fen memuru bulamadığından sözleşme feshedilmiştir. Köprünün kemer ve şose genişliği 3.70 metre, basıklığı 1/6.5 metre⁷⁶⁵ olmakla beraber esas gözü 50.40 metre açıklığında mütedahil kemer şeklinde olup

⁷⁶¹T.C. Nafia Vekâleti, *On Senede Türkiye Nafiası 1923 – 1933*, Cilt 2, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, İstanbul, 1933, s. 58.

⁷⁶²Köprüler Başmühendisi Kemal, *Memleketimizde Köprücülüğe Bir Bakış*, Yeni Şose Köprülerimiz, Nafia İşleri Mecmuası, Yıl 1, Sayı 1, Eylül 1934, s.2 – 4.

⁷⁶³BCA Fon Kodu, 30.18.01.01. Yer Kodu, 3. 22. 12.

⁷⁶⁴ BCA Fon Kodu, 30.10.0. Yer Kodu, 159. 113. 31.

⁷⁶⁵Cumhuriyet Gazetesi, 9 Mayıs 1934, s.2.

ayaklar kayaya istinad etmektedir.⁷⁶⁶ 53.898,76 lira masrafla kenar ayaklar arasındaki uzunluk 74 metre olarak inşa edilen köprü, döşeme üzerine parke kaldırımıyla 27 Mart 1933'te yüklenici Sadık, Halit, Ferruh İnşaat Kollektif Şirketi'ne ihale edilmiş ve 5 Nisan 1934'te bitirilmiştir.⁷⁶⁷ Köprü yapıldığı dönem Türkiye'nin dördüncü büyük köprüsü olma özelliğine sahiptir.⁷⁶⁸

4.6.5.4.Gezer Köprüsü

Diyarbakır – Siirt yolunda ve Siirt'ten 9 kilometre mesafede yer alan köprü'nün sel etkisiyle çöken ayağının yerine yeni bir ayak yapılmıştır. Köprüde yer alan yıkık gözler yeniden yapılarak ve kemerler takviye edilerek köprü en ağır araçların geçmesine müsait hale getirilmiştir. İnşaat 12 Eylül 1933'te yapılan sözleşmeyle ihalesi Sadık, Halit, Ferruh İnşaat Kollektif Şirketi'ne verilen köprü 19.798,23 TL bedelle 23 Nisan 1934'te bitirilmiştir.⁷⁶⁹ Pasur Köprüsü'yle yanında Gezer Köprüsü'nün de yapılmasıyla Diyarbakır – Siirt arası ulaşım sağlanmış, iki il arasında kış mevsiminde ulaşım 60 kilometreye kadar kısalmıştır.⁷⁷⁰

4.6.5.5.Göksu Köprüsü

Yüksek ve sarp dağlarla Malatya, Fırat Nehri, Diyarbakır ve Urfa'dan ayrılan bölge oldukça arızalı olduğundan 1930'lara kadar yol yapılamamış; Malatya'nın Besni, Adıyaman, Kâhta, Pötürge kazaları verimli arazilerine rağmen istenen gelişmeye ulaşmamıştır. Fevzipaşa – Diyarbakır Hattı'nın yapılmasıyla Adıyaman – Besni – Gölbaşı kazalarının diğer bölgelerle bağlantısı kolaylaşmış, Adıyaman, Kâhta ve Pötürge'yi Gölbaşı İstasyonu'na bağlayan güzergâhta Fırat'ın ayaklarından Göksu Irmağı üzerine yapılmıştır. Köprü'nün keşif bedeli 63.000 lira olarak tespit edilmiş ve Müteahhit Mühendis Salih Bey'e % 17 tenzilatla 4 Şubat 1933'te yapılan sözleşme ile ihale edilmiş, 10 Ağustos 1933- 24 Mart 1935 arası yapılmıştır.

---

⁷⁶⁶Son Posta Gazetesi, 28 Şubat 1934, s.4.

⁷⁶⁷Ulus Gazetesi, 25 Şubat 1935, s. 5.

⁷⁶⁸Son Posta Gazetesi, 28 Şubat 1934, s.4.

⁷⁶⁹Cumhuriyetin 15 Yılında Türkiye Bayındırlığı, Bayındırlık İşleri Dergisi (Yönetmelik Kısım), Yıl 5, Sayı 5, (özel sayı) Ekim 1938, s.302 – 303.

⁷⁷⁰Ulus Gazetesi, 25 Şubat 1935, s.5.

Temellerdeki kayanın planlanandan daha yukarıya çıkması ve inşaat projelerinde yapılan değişiklikler inşaat bedelinin 44.831,50 liraya ulaşmasına sebep olmuştur.⁷⁷¹

4.6.5.6.Afrin Köprüsü

Gaziantep-Kilis –İslâhiye yolunda yer alan köprü Kilis-İslahiye yolunun Afrin Çayı'nın geçtiği noktada, bölgeyi sınırlarımız içindeki en yakın demiryolu istasyonuna bağlamak için inşa edilmiştir. İcra Vekilleri Heyeti 23.935,50 liraya mal olan köprünün yapılması için 31 Aralık 1930 tarihinde karar almış; 28 Şubat 1936 tarihli sözleşme ile yüklenici Hüsnü Görker'e ihale edilen köprü 16 Mayıs 1937'de bitirilmiştir.⁷⁷²

4.6.5.7.Memikân Köprüsü

Malatya – Elâzığ yolunda Malatya'dan 24 kilometre mesafede bulunan ahşap köprünün yolculuğa elverişsiz olması va harap olmasından dolayı yerine betonarme Memikân Köprüsü inşa edilmiştir.26 Eylül 1935 tarihinde yapılan sözleşme ile 16 ay zarfında tamamlanması planlanan köprünün inşa işini Müteahhid Mustafa Kuloğlu üstlenmiş, 30 Mart 1937'de tamamlanan köprünün inşaatı için 23.640 lira harcanmıştır.⁷⁷³

4.6.5.8.Keban Madeni Köprüsü

Doğu topraklarının geri kalmasında önemli sebeplerden biri olan ulaşım eksikliği Türkiye'nin en büyük suyu olan Fırat Nehri yolculuğunda da öteden beri büyük sorun olmuştur. Ülkenin doğu vilayetlerinin batı bölgelerine nazaran geri kalmasında aradaki irtibatın bu nehir sebebiyle kesilmesi önemli sebeptir. Fevzipaşa – Diyarbakir hattı yapıldıktan sonra doğunun batıyla bağlantısı sağlanmış,1932 yılında tamamlanan Kömürhan mevkiisindeki İsmetpaşa Köprüsü sayesinde de karayoluyla ilk büyük geçit inşa edilmiştir. Elazığ'ın batısında bulunan Arapkir – Kemâliye ve Divriği'den Elazığ'a gidip gelmek için Fırat Nehri üzerinden geçilirken büyük zorluklar yaşanmakta, Elazığ'dan Erzincan'a gidebilmek için Malatya ve Sivas'tan dolaşmak gerekmektedir.⁷⁷⁴ İhtiyaçları karşılamak üzere betonarme köprü

---

⁷⁷¹Cumhuriyetin 15 Yılında Türkiye Bayındırlığı, Bayındırlık İşleri Dergisi (Yönetmelik Kısım), Yıl 5, Sayı 5, (özel sayı) Ekim 1938, s.94 – 308.

⁷⁷²BCA Fon Kodu, 30. 18. 01. 01. Yer Kodu, 16. 84. 6

⁷⁷³Cumhuriyetin 15 Yılında Türkiye Bayındırlığı, Bayındırlık İşleri Dergisi (Yönetmelik Kısım), Yıl 5, Sayı 5, Ekim 1938, s.326.

⁷⁷⁴Ulus Gazetesi, 20 İlkteşrin 1937, s.2.

inşası 1935 yılında kararlarlaştırılmış; arazinin sarplığı, yolun darlığı çalışmayı ve barınmayı güçleştirmişse de müteahhit elindeki araçlarla büyük sabır ve azimle zorlukları aşarak Fırat üzerinde bu önemli eserin kurulmasında büyük pay sahibi olmuştur.⁷⁷⁵ Köprü 2 Eylül 1935'te 73.500 lira üzerinden % 7 münakasa tenzilâtı 68.355 lira ile müteahhit mühendis Salih Baran'a ihale edilmiştir. Elâzığ – Keban – Arapgir – Kemaliye yolu üzerinde 74.581 lira harcanarak 112 metre uzunluğunda inşa edilen Keban Madeni Köprüsü 3 Eylül 1937 'de bitirilmiştir.⁷⁷⁶

4.6.5.9.İliç Köprüsü

Erzincan'ı, Malatya ve Elazığ'a Kemaliye yoluyla bağlayan, Erzincan – Kemaliye – Elâzığ yolunda ve Fırat Irmağı üzerinde eskiden beri mevcut olan 35 metre açıklığındaki ahşap köprü yerine yapılan İliç Köprüsü'nün inşaat bedeli 19.665,80 lira olarak belirlenmiştir.

4.6.5.10.Singeç Köprüsü

Elâzığ–Hozat yolunda 36 metre açıklığında olan köprü Tunceli'ye hükümetin yaptığı betonarme olan ilk büyük bayındırlık eserdir. Doğu gezisi sırasında Mustafa Kemal Atatürk, 17 Kasım 1937'de köprünün resmi açılışını yapmıştır ki ⁷⁷⁷ Singeç Köprüsü bu doğrultuda Atatürk'ün açılışını yaptığı ilk ve son köprüdür. Köprü adını üzerinden geçtiği Sungeç-Soyungeç adlı dereden almış, Atatürk köprüye dilimize en yakın Singeç adı verilmesinin uygun bulmuştur.⁷⁷⁸ Köprü Murat Nehri üzerinde yer alan Pertek ve Gülüşkür Köprüleri ile beraber Aral İnşaat Şirketi'ne, ihale bedeli 29.419 lira olarak 30 Mart 1937'de mukaveleyle ihale edilmiş ve şirket köprüyü planlanan süreden önce bitirmiştir.⁷⁷⁹

4.6.5.11.Hacı Kâmil Köprüsü

Sel yüzünden iki gözü yıkılan kârgir köprünün yerine, Urfa–Diyarbakır yolunda bir hayırsever tarafından yapılan köprü 11 Eylül 1936 tarihili sözleşme ile

---

⁷⁷⁵Son Posta Gazetesi,9 İkinciteşrin 1937, s.5.

⁷⁷⁶Cumhuriyetin 15 Yılında Türkiye Bayındırlığı, Bayındırlık İşleri Dergisi (Yönetmelik Kısım), Yıl 5, Sayı 5, (özel sayı) Ekim 1938, s.337.

⁷⁷⁷Akşam Gazetesi, 18 Kasım 1937, s.1.

⁷⁷⁸Ulus Gazetesi, 18 Kasım 1937, s.1.

⁷⁷⁹Son Posta Gazetesi, 18 Kasım 1937, s.1.

Sadık, Halit, Ferruh İnşaat Kollektif Şirketi'ne ihale edilmiş; inşaat 18 Şubat 1937 tarihinde 36.335,08 lira harcanarak bitirilmiştir.⁷⁸⁰

4.7.Doğu Anadolu'da Bayındırlık Faaliyetleri

Tablo 12: Doğu ve Güneydoğu Anadolu illerinde gelir ve harcamalar

İller	Gelir	Harcama
Erzurum	588.300	730.800
Mamuretül-Aziz	251.700	212.600
Bitlis	242.100	200.900
Van	138.900	302.100
Urfa	70.800	43.400
Diyarbakır	281.300	226.700

Kaynak: Tevfik Çavdar, Milli Mücadele'yeBaşlarken SayılarlaVaziyet- Manzara-i Umumiye, s. 92.

17 Şubat 1923'de İzmir'de toplanan Türkiye İktisad Kongresi'nin açılışında Mustafa Kemal Atatürk siyasi, askeri zaferlerin ekonomik zaferlerle tamamlanmadığı müddetçe devamlılık göstermeyeceğini söylemiş, en kuvvetli ve parlak zaferlerin kazanılması için ekonominin düzeltilmesinin şart olduğunu dile getirmiştir.⁷⁸¹ İktisad Vekili Mahmud Esad'ın Türkiye'de uzaklıktan ve kötü durumdaki yollardan dolayı İstanbul ve Avrupa tüccarlarının, çiftçilerinin birbirlerini tanımalarına rağmen doğudaki illeri tanımayacak kadar kötü durumda olduklarına değinmiştir.⁷⁸² Ülkenin iktisadi problemlerinin çözülmesi ve temel siyasetin ortaya konulması amacıyla kongreye çiftçi, tüccar, işçi, sanayici, memur vb. 2000 kişi davet edilmişsede 1135 temsilci katılabılmıştır.⁷⁸³ Ülkede orta ve büyük sanayi kurumlarının yetersizliğinden dolayı sanayi ürünleri dışarıdan temin edilmekte, alt yapı elverişsizliği sanayi tesislerinin kurulmasını engellemekte, milli gelirin çok düşük seviyelerde bulunması

⁷⁸⁰Kurun Gazetesi, 18 Ekim 1937, s.1

⁷⁸¹Muhammet Karataş, *Türkiye Cumhuriyeti Ekonomisinin Temellerinin Atılmasında İzmir İktisad Kongresinin Yeri ve Önemi*, Yeni Türkiye Cumhuriyet Özel Sayısı V, Sayı 23- 24, Ankara 1998, s.3319.

⁷⁸²Ahmet Ökçen, *Cumhuriyet Döneminde İktisadi Gelişme*, Yeni Türkiye Cumhuriyet Özel Sayısı V, Sayı 23- 24, Ankara 1998, s.3356.

⁷⁸³Hasan Özyurt, *Atatürk'ün İktisadi Görüşleri ve Uygulamaları*, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Cilt 3, Sayı 13, İstanbul,1981, s.127.

nedeniyle sanayi mallarına talep düşmektedir.⁷⁸⁴ Cumhuriyetin ilanının ardından devlet dairelerinin koşulları düzene konulurken ekonomi kurumlarının da temelleri atılmış; ülke halkının iktisadi kalkınması için gerekli örgütlerin kurulması için çalışılmıştır.⁷⁸⁵ Bayındırlık faaliyetleri için 2.018.001 lira harcanan 1923 yılı bütçesi toplamda 144.802.602 lira iken 1924 yılı bütçesinde bayındırlık işlerine 17.385.888 lira ayrılmıştır. Meclis bütçe görüşmelerinde demiryollarına bütçeden çok pay ayrıldığını, yolların yapımı için harcanan 1.800.000 liranın çok yetersiz olduğu dile getirilmiş, Nâfia Vekili tarafından 95.000.000 liranın lazım olduğu söylenmiştir.⁷⁸⁶ Bu amaçla 9 Eylül 1924'de ulusal ilk banka olan İş Bankası, 1925'te Sanayi ve Maadin Bankası kurulmuş,⁷⁸⁷ 1925'te Aşar vergisi kaldırılarak tarımın gelişmesinde engel olan duruma son verilmiş, 1927'de hükümet 1913 tarihli eski yasayı genişleterek 15 yıl için Teşvik-i Sanayi Kanunu'nu yeniden yürürlüğe koymuştur. 1927-1932 arası Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan işletme sayısı 342'den 1473'e çıkmış, sanayi işçisi sayısı 17.000'den 62.000'e yükselmiş, sanayiye geliştirmek için 1933'te Sümerbank, 1936'da Etibank kurulmuştur.⁷⁸⁸ Atatürk döneminde iskân politikasıyla Türk kültürüne bağlı muhacirleri ülkeye yerleştirerek Türk kültürünü kuvvetlendirerek Türk kültürlü nüfusu sıklaştırmak amaçlanmıştır. Ayrıca ekonomik, siyasal ve askeri bakımdan nüfusun dağılışını değiştirmek için çingeneler, gezginci aşiretler, yörükler ve Ermenilerin en çokta Kürtlerin iskân işiyle meşgul olunmuştur. İskân uygulamasının başlamasında etkili olan 1925 tarihli Şeyh Sait İsyanına karşı yalnız askerî ve kanunî önlemler yanında, bölgede yönetim yeniden düzenlenmiş, sorun çıkaracağı düşünülen bölgenin önde gelen kişi ve toplulukları başka bölgelere göçürülerek yerlerine Türk muhacirler yerleştirilmiştir.⁷⁸⁹ Hükümet 1097 sayılı Şarktan Garba Nakledilecek Kişiler Hakkındaki Kanunu çıkararak Cumhuriyet kanunlarını hakkıyla uygulama ve doğu illerinde köklü ıslahatların gerçekleştirilme yoluna girmiştir. Bu yüzden, zararlı reisleri, kendilerine ruhanî bir mevki vererek halkı kandıran ve hükümete engel olan Şeyh ile bunların kışkırtmalarıyla doğuda yapılacak ıslahata muhalefet teşkil eden

---

⁷⁸⁴Zeyyat Hatipoğlu, *Cumhuriyet Rejiminde Türkiye Ekonomisinin Gelişmesi*, Beta Yayıncılık, İstanbul, 1973, s.39- 41.

⁷⁸⁵Mustafa Aysan, *Atatürk'ün Ekonomik Görüşü*, Atatürk Yolu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1995, s.73

⁷⁸⁶Özcan Karacan, *Atatürk Döneminde Yapılan Karayolları, Barajlar ve Limanlar (1923 – 1938)*, Ankara Üniv. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2005, s.40.

⁷⁸⁷Tevfik Çavdar, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi (1900- 1960)*, s. 174.

⁷⁸⁸ Rıdvan Karluk, *Türkiye Ekonomisi*, Beta Basım Yayım, Eskişehir, 1995, s. 71.

⁷⁸⁹ Mete Tunçay, a.g.e, s. 178.

zararlı kişilerin buralardan uzaklaştırılması gerekmiştir. İdam veya ağır bir cezaya mahkûm olarak Suriye, Irak ve İran'a firar ederek ülke aleyhine hareket eden kişilerin ailelerinin ve doğu hapishanelerindeki mahkûmların ıslahat mntıklarından uzaklaştırılmaları zorunlu hale geldiğinden ⁷⁹⁰ bu kişiler ıslahat mntikasında bulundukça ilerleme girişimlerinden olumlu netice çıkmayacağından 6 Aralık 1927'te meclis oturumunda kanun kabul edilmiştir.⁷⁹¹ Türkiye devletçi sanayi politikaları ile sanayileşmede küçümsenemeyecek bir gelişme kaydederek sanayileşmenin 1923-1928'de Gayrı Safi Milli Hâsıla içinde %11,3 olan payını 1933-1939'da 14,7'e ulaştırmıştır. Bu gelişme Türkiye'nin Lozan Antlaşması'ndan arta kalan borçlar, Boğazlar, Hatay gibi meselelerle uğraştığı ve dış dünyaya rahatça açılmadığı dönemde gerçekleştirilmiştir.⁷⁹² 2510 sayılı kanun yalnız dış muhacirlerin iskânı ve iç iskân için hükümler getirmiş, iç iskân için getirilen hükümlerin arkasında 1925 Şeyh Sait, 1930 Ağrı ve 1937 Dersim'deki ayaklanmaların etkisi olmuştur.⁷⁹³ Özellikle Tunceli'de meydana gelen olaylar sonucunda halkın bir kısmı göç ettirilmiş,1935 Aralık ayında burada yeni düzenlemeye gidilerek kolordu komutanı ve vali idaresinde bir yönetim kurulmuştur.⁷⁹⁴ Bu kanuna göre Umumi Müfettişliklerin devlet otoritesini sağladığı Tunceli, Erzincan, Bitlis, Siirt, Van, Bingöl, Diyarbakır, Ağrı, Muş, Erzurum, Elazığ, Kars, Malatya, Mardin, Çoruh illerindeki 5.074 haneden 25.831 nüfus batıya nakledilmiştir.⁷⁹⁵ Bu dönemde çoğunlukla İç Anadolu, Doğu Anadolu ile Karadeniz illerinde uygulanan diğer iç iskân meydana gelen olaylar ve müracaatlara göre sıhhi olan ve geçim sebebiyle yapılan iskânlardır ki bunların çoğu arazilerin yetersiz ya da verimsiz olmasından dolayı yapılmıştır.⁷⁹⁶ Bundan dolayı 1935'te 124 nüfus, Gümüşhane Zimon ve Boğalı köyünden 43 nüfus, Perek köyünden 21 nüfus Erzurum'a bağlı Tercan kazasına yerleştirilmiştir.⁷⁹⁷ Karadeniz ve İç Anadolu yanında Doğu Anadolu'da, bilhassa Kars ve Ardahan civarında arazi darlığı gibi sebeplerle iç iskân çalışmalarına rastlanmaktadır. Bu dönemde geçimlerini temin

---

⁷⁹⁰Hasan Özyurt, *a.g.m.*, s 133-134.

⁷⁹¹*TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 2, İçtima 4, Cilt 33, Ankara, 1927, s. 15.

⁷⁹² Yaşar Semiz, *1923-1938 Döneminde Türkiye'nin Sanayi Politikası*, Türkler, Cilt 17, İstanbul, 2002, s.716.

⁷⁹³ İlhan Tekeli, *Osmanlı İmparatorluğundan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu*, Toplum ve Bilim, Sayı 50, Yaz 1990, s. 63.

⁷⁹⁴*TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 5, İçtima 1, Cilt 7, 1935, s. 175.

⁷⁹⁵ Cemil Koçak, *a.g.e.*, s. 53.

⁷⁹⁶ BCA. 030.18.1.2. Yer No56.57.1, 28/06/1935.

⁷⁹⁷ BCA. 030.18.1.2. Yer No.57.61.9, 04/07/1935.

edemediklerinden dolayı nakillerini isteyenler olmuştur ki 1933 senesinde Posof kazasının Şuvaskal ve Hırtas köyleri halkından 216 nüfusun Van vilâyetine iskânı buna örnektir.⁷⁹⁸ Aynı sene Kars'ın Arapçay Kümbet köyünden 138 nüfus, kendilerine toprak verilmek suretiyle Erciş kazasında, Çıldır kazasının Meryem ve Bayra Hatun köylerindeki 96 nüfus Kars Emval-i Metruke köyünde iskân edilmiştir. 1934 senesinde Posof Nunus köyü halkından 66 nüfus, Kars'taki Emval-i Metruke köyüne, Posof Ağara köyünden 24 nüfus Sarıkamış Kara Kurt köyüne iskân edilmiştir.⁷⁹⁹ Bu tür iskânlar, sağlık koşullarından ya da geçim kaynaklarından uzak olmaktan dolayı 885 sayılı kanunun 3. maddesine göre yapılmıştır.⁸⁰⁰ Birinci Dünya Savaşı'nda Ruslar tarafından doğu toprakları işgal edildiğinde, evleri yakılıp yıkılan Müslüman ahali Orta ve Batı Anadolu'ya kaçarak oraya yerleşmiş, Rus işgali sona erdiğinde bu büyük nüfusu eski yerlerine götürmek sorun olmuştur. Halkın büyük kısmı kendileri memleketlerine dönüp yerleşmişse de daha mühim bölümü devletin yardımına ihtiyaç duymuştur. Devlet oldukları yerlerde barınmak isteyenler için Şark mültecilerinin iskânını düşünmüştür.⁸⁰¹ Şark mültecileri yerleştirilirken 20 yıl içerisinde ödenmek üzere toprak verilerek ve nüfus durumu göz önüne alınarak iskân edilmeleri düşünülmüş, bu doğrultuda 1923-33 yılları arasında 9.145 ailede 35.017 nüfus iskâna tabi tutulmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın devamı şeklinde olan bu iskânda özellikle Kürt kökenli mültecilerin yerleştirildikleri iskân bölgesinin halkıyla nüfus oranlarına büyük önem verilmiştir.⁸⁰² Dâhiliye Vekâleti tarafından 22 Ekim 1922 tarihli genelgede bir yere yerleştirilmeyen iskân işleri tamamlanmayanlar hakkında bir şey yapılmayacağı, sadece memleketlerine dönecek muhtaçlara tahsisat oldukça nakliye masrafları verileceği söylenmiştir.⁸⁰³

Mustafa Kemal 1 Mart 1923'teki Meclis konuşmasında Şark mültecilerinin memleketlerine dönmesi ve yerleştirilmeleri adına yardım yapılacağını belirtmiş, Nisan 1923'te Şark mültecileriyle ilgili kanun kabul edilecek ⁸⁰⁴ buna göre Rus zulmüne uğrayan doğu halkının memleketlerine iadeleri için 150.000 liralık tahsisat

⁷⁹⁸BCA. 030.18.1.2.Yer No.41.83.13, 05/11/1933

⁷⁹⁹BCA. 030.18.1.2.Yer No.45.37.10, 26/05/1934

⁸⁰⁰BCA. 030.18.1.2.Yer No.46.49.4, 09/07/1934

⁸⁰¹Naci Kökdemir, Eski ve Yeni Toprak, İskân Hükümleri ve Uygulama Kılavuzu, (Yayınevi Yok), Ankara, 1952, s. 193.

⁸⁰²BCA. 030.10.124.Yer No.885.4, 12/08/1933

⁸⁰³*İskân Mevzuatı, Sıhhat ve İçtimai Muâvenet Vekâleti İskân Umum Müdürlüğü Yayını*, Ankara, 1936, s. 236.

⁸⁰⁴Mustafa Kemal Atatürk, *Söylev ve Demeçler*, Cilt I, s. 349.

konulacaktır.⁸⁰⁵ Daha sonra Nisan 1924'te Şark vilâyetleri mültecilerinin memleketlerine iadesi ile ilgili yeni bir kanun kabul edilmiştir. Kanuna göre Yunan istilâsı sırasında harp sebebiyle zarar gören evlerin tamir ve inşası için Maliye bütçesinden 1 milyon lira tahsisat ayrılmıştır.⁸⁰⁶

Dâhiliye Vekili Cemil Bey, 25 Mart 1925 'te Mecliste Şark vilâyetleri mültecilerinden on iki bininin hükümet tahsisatı ile sevk edilerek geldiğini, on beş bin kişinin de evleri hazırlandıktan sonra bu sene sevk edilmeleri için bütçeye tahsisat konduğunu belirtmiş; geriye kalan yirmi beş bin kişinin eski yurtlarına dönmek niyetinde olmadığını söylemiştir. Başka yere yerleşenlere, buldukları yerde emlâk ve arazi verilmesi için ayrıca bir kanun hazırlandığı da dile getirilmiştir.⁸⁰⁷ Dördüncü Umumi Müfettişlik Bölgesi'nde yer alan Elazığ-Mamiki yolu ile köprü, karakol ve kışlalar için İktisad Vekâleti Bütçesi'nden Nafia Vekâleti Bütçesi'ne 1.650.000 TL aktarma yapılması, 1931'de Erzurum Hastanesi'nin tamir ettirilmesi, yanarak tahrip olan Diyarbakır Numune Hastanesi inşası için sözleşme yapılması, 1937'de Bitlis Hükümet Konağı tamiri yapılan işler arasındadır.1932' de Van, Muş ve Elaziz'e yerleştirilecek 140 aileye konut yaptırılması için 200.000 TL'lik bir ödenek Dâhiliye Vekâleti'ne aktarılmış, Temmuz 1937'de kararname ile Tunceli'de yapılacak binaların inşasına izin verildiği bildirilmiştir.⁸⁰⁸ Bina İnşaatı olarak Pülümür, Nâzmiye, Mameki, Sin ve Ovacık'da 9 kışla; Nazımiye Mamemki, Hozat, Ovacık ve Pertek'de 5 Hükümet konağı; Daziğ, Hakis, Seyidhan, Tüllük, Karaoğlan ve Amutkada 6 karakol; Nazmiye, Mazkird, Sahsik, Tümüşmek, Dervişcemal, İncik, Türktanır ve Ovacıkta 8 okul yapılmıştır. Köprüler (Betonarme) : Alişan Köprüsü(60 m) , Külüşkür Köprüsü (180 m) ,Cip Köprüsü (60 m), Pertek Köprüsü (106 m),Sürgeç Köprüsü (60 m) , Pülümür'de dört beton köprü; Mazkirt Köprüsü (100 m); Türüşmek Köprüsü (80 m), Mameki Köprüsü(120 m) uzunluğunda Seyidhan Köprüsü (80 m) , Ovacık Köprüsü (80 m yükseklikte) yapılmakta olduğu söylenmektedir.⁸⁰⁹

⁸⁰⁵Düstur,3. Tertip, Cilt IV, s. 15-16.

⁸⁰⁶BCA. 272.11.18., Yer No.82.18, 21/04/1924

⁸⁰⁷TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, İçtima 2, Cilt 16, s. 204.

⁸⁰⁸TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 6, Cilt 4, s.176

⁸⁰⁹TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 6, Cilt 4, s.177- 178

4.7.1.Tarım İle İlgili Gelişmeler

Mustafa Kemal Paşa, 1 Mart 1922’de TBMM’yi açarken köylü ve tarım sorunlarına eğilerek Türkiye’nin gerçek sahibi ve efendisinin üretici olan köylü olduğunu, herkesten daha fazla refah, mutluluk ve servete layık olduklarını söylemiştir.⁸¹⁰ Atatürk İzmir İktisat Kongresi’nde yaptığı konuşmada tarımın önemi üzerinde durarak kılıç kullanan kolun yorulsa bile saban kullanan kolun her gün kuvvetleneceğini belirtmiştir.⁸¹¹ Sürekli isyanlarla asayiş problemlerinin yaşandığı, coğrafi ve toplumsal yapıdan kaynaklı sorunların geçit vermediği Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri yinede en çok yatırım yapılan yerler olmuştur.⁸¹² Ramazan Topdemir Atatürk’ün Doğu-Güneydoğu Politikası ve GAP adlı kitabında Atatürk’ün yurdun her tarafında halkın huzuru ve güvenliğinin sağlandığını, kalkındırma adına büyük yatırımlar yaptığını, özellikle tarımla uğraşan köylüye büyük kolaylık sağladığını söylemiştir. Köylünün uzur ve güvenle içinde çalışıklarına değinen Topdemir, iki buçuk milyon liralık tarım aletleri dağıtıldığını ve dağıtılacağını, ekonomi, eğitim, sosyal yardım alanlarında güzel dönütler olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Bursa, Balıkesir, İzmir, Adana, Erzincan’da beş yeni tarım okulu açıldığını, savaşın etkisiyle işleyemeyen Ziraat Bankasının çalışır hale getirildiğini böylece GAP’ın alt yapısı hazırlandığını anlatmıştır.⁸¹³ Atatürk, Diyarbakır, Malatya, Elazığ ve Tunceli gezisinde yanında olan Sabiha Gökçen’e ülkede fabrikalar, ekilmiş tarlalar, düzgün yollar, elektrikle donanmış köyler, küçük, fakat canlı tertemiz, sağlıklı insanların yaşayabileceği evler, büyük yemyeşil ormanlar, iyi giyimli ve sağlıklı çocukların okuduğu okullar görmek istediğini söylemiştir. Yurdun her tarafını aynı medeniyete kavuşturmak için devletin ve milletin, birbirinin yapamadığını işleri yapması gerektiğini dile getirmiştir.⁸¹⁴

Atatürk’ün güneydoğu Anadolu bölgesine yönelik en önemli projesi vefatının ardından hayata geçirilen ve temeli 1934’te atılan GAP Projesi olmuştur. Atatürk’ün talimatıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu’daki su kaynaklarından elektrik elde

---

⁸¹⁰Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923-1978), Akbank Kültür Yayınları, Apa Ofset Basımevi, İstanbul,1980, s.77-82.

⁸¹¹Alptekin Müderisoğlu, *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*, s. 67.

⁸¹²Sait Aşkın, Atatürk Döneminde Doğu Anadolu, (1923-1938), Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, S. 50, C.XVII, Temmuz, 2011

⁸¹³Ramazan Topdemir, Atatürk’ün Doğu-Güneydoğu Politikası ve GAP, Truva Yayınları, İstanbul, 2011, s 113.

⁸¹⁴Rahmi Doğanay, *1930-1945 Dönemi Doğu Anadolu Bölgesinde Uygulanan Sanayi Politikaları*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 10, Sayı 2, Elazığ, 2000, s.229-230.

edilmesi için 1936'da Elektrik İşleri Etüt İdaresi kurulmuş; Keban Projesi ile Fırat Nehri'nin incelenip sonuçlarının tespiti için rasat istasyonları oluşturulmuştur.⁸¹⁵ Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde yarı-feodal üretim ilişkileri devam etmekte, 1923'te GSMH içindeki tarım payı %43.1, sanayi payı %10.6, hizmet payı %46.3 olarak belirtilmiş; toplam istihdamda tarım payı %80'in üstündedir ve ihracat gelirlerinin %85'i tarımsal ürünlerden sağlanmaktadır.⁸¹⁶ 17 Şubat 1923'te toplanan İzmir İktisat Kongresi'nin açılış konuşmasında Mustafa Kemal ülkeye ekonomi ve bilimin yol göstereceğini⁸¹⁷ vergi sisteminde, kredi kuruluşlarında reformlar yaparak ve tarımı geliştirerek millî bağımsızlıktan ödün vermeyen ekonominin oluşturulacağını söylemiştir.⁸¹⁸

Atatürk, doğudaki feodal yapıyı kırmak adına toprak ağası ve aşiret reislerinin topraklarını ellerinden alarak yoksul köylüye dağıtacakları toprak reformunun planlamasını yapmış; 1925'te çıkarılan kanunla köylüyü topraklandırmak için bedeli yirmi yılda ödenmek üzere toprak dağıtılmış, Ziraat Bankası küçük çiftçilere kredi vermiş ve faiz oranını düşürülmüştür. Hükümet kooperatifçiliğe önem vererek ülkede Tarım Kredi Kooperatifleri, Ziraat Okulları, Yüksek Ziraat Enstitüsü, tohum ıslah istasyonları, numune çiftlikleri açılmış; ucuz alet ve makine dağıtımını yapan hükümet traktör kullanımı teşvik etmiş, Mustafa Kemal Atatürk, çiftlikler kurup, modern yöntemler uygulayarak çiftçilere örnek olmuştur. I. Beş Yıllık Sanayi Kalkınma Planı'nda tekstil, kendir-keten, suni ipek, selüloz ve kâğıt tesisleri, şeker, süngercilik ve gül sanayileri yer almış ve planın uygulanmasına 1934 yılında başlanmıştır. Bu dönemde devlet un, şeker, pamuğu yurt içinde üreterek döviz tasarrufu sağlayarak dışa bağımlılığı azaltmak amaçlanmıştır.⁸¹⁹

Mustafa Kemal, Ankara Keçiören Ziraat Mektebi öğretmenlerinden Ali Numan Bey'e eleman yetiştirilmesi ve çağdaş ziraat üretimi için öneride bulunmuş, ardından Ankara'da Gazi Çiftliği kurulmuş; Yüksek Ziraat Enstitüsü'ne girecek öğrencilere de çiftlikte staj yapma zorunluluğuyla tarım teknikleri ve tarım makinelerini kullanmada yetiştirmeleri sağlanmıştır.⁸²⁷ 1926'da Orman Çiftliği

---

⁸¹⁵Ramazan Topdemir, Atatürk'ün Güneydoğusu, Hürriyet, 24 Eylül 2009

⁸¹⁶Necdet Oral, Türkiye Tarımında Kapitalizm ve Sınıflar, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Yayınları, Ankara, 2006.

⁸¹⁷Rıfat Uçarol, Siyasi Tarih (1789-1994), Filiz Kitabevi, İstanbul,1995, s. 396-397.

⁸¹⁸Ahmet Mumcu, Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi, İnkılâp Kitabevi, İstanbul,1994, s. 153.

⁸¹⁹Server Tanilli, *Uygurluk Tarihi*, Cem Yayınevi,8. Baskı İstanbul,1994, s.285.

arazilerinde tarımsal üretimle birlikte tarımsal ve hayvansal ürünlerin işlenebilmesi için fırın, deri ve demir atölyeleri, pastörize süt, üzüm suyu, bira, şarap fabrikaları açılmış;1927 yılında yapılan Cumhuriyetin ilk nüfus sayımında 13 648 000 kişi olan nüfusun % 47.71'ini çiftçiler (4 368 061) teşkil etmiştir.⁸²⁰ 1927 yılında gerçekleştirilen nüfus, tarım ve sanayi verilerine göre 65.245 işletmeden % 43.5'i tarım, evcil hayvanlar, balık ve av ürünleri alanında,642 yabancı işveren,702 yabancı memur ve 347 yabancı işçi çalışmaktadır. Bunun yanında 155 iş yerinde 100'den fazla kişi istihdam edilmekte, işletmelerinin % 96'sı organik güç kullanmakta,2822 işletme motor gücü kullanmaktadır.⁸²¹ İçişleri Bakanlığı yapan Şükrü Kaya, toprak ağalarının devletin arazisini metruk arazi olarak muhacire verip imar ettirdiğini, sonra sahibi gibi çıkıp mülkü olarak göstererek muhaciri sokağa attığını söylemiştir.⁸²² 1934'te iktisatçı İsmail Hüsrev'de topraksız köylü yahut muhacirlerin devletin verdiği bataklık arazileri kurutarak imar ve ıslah ettikten sonra işlediği arazinin sahibi olduğunu iddia eden kişilerin toprakları köylüden alarak, onları ortakçı olarak kullandığını⁸²³ senelerce işlediği toprağın elinden gittiğini gören köylününde toprakla mahsulle alakadar olmadığını dile getirmiştir.⁸²⁴ Cumhuriyet dönemi yöneticilerini bu konuda harekete geçiren olay 1925'de doğuda çıkan Şeyh Sait İsyanı olmuştur. Ayaklanmalarda elebaşı olan ailelerin, güçlerini doğuda hüküm süren feodal üretim tarzından aldığı anlaşıldığından,1927 yılında idari ve askeri nedenlerle 1500 ailenin Doğu Anadolu'dan batıya nakli için bir kanun çıkartılmıştır. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun kabulüne kadar Türkiye'de toprak dağıtımı ile ilgili ilk ciddi adımlar 2 Haziran 1929 tarihinde 1505 sayılı Şark Mıntıkası Dâhilinde Muhtaç Zürraa Tevzi Edilecek Araziye Dair Kanun ile başlatılmıştır. Atatürk'ün direktifiyle 1929 yılında Şarkta muhtaçlara arazi dağıtılması için çıkarılan bu kanunla 1927'deki yasa gereği hazineye intikal etmesi gereken araziden köylü, aşiret efradı, göçebe ve muhacirlere dağıtılanların onlarda bırakılmasına karar verilmiş ;⁸²⁵ Hükümet doğu illerinden batıya göç ettirilen kimselerin arazisini, köylü, aşiret efradı, göçebe ve muhacirlere verme yetkisine sahip olmuştur.⁸²⁶ Başbakan İnönü'nün 9

---

⁸²⁰Mustafa Aysan, *a.g.e.*, s. 86.

⁸²¹Ali Coşkun, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye Ekonomisi*, Atatürkçü Düşünce Dergisi, Sayı 4, Kasım, İstanbul,2003, s.72-77.

⁸²²Erdinç Tokgöz, *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2004)*, İmaj Yayınevi, Ankara, 2004, s.90.

⁸²³TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 5, Cilt 6, s. 58.

⁸²⁴İsmail Hüsrev Tökin, *Türkiye'de Köy İktisadiyatı*, Kadro Mecmuası Yay., İstanbul, 1934, s.196.

⁸²⁵Ömer Lütfi Barkan,*Türkiye'de Toprak Meselesi:Toplu Eserler I*, Gözlem Yay.,İstanbul, 1980, s. 60.

⁸²⁶Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi: Toplu Eserler I*, s. 454.

Kasım 1929 günü Meclisteki konuşmasında verdiği bilgilere göre, kanunun çıktığı yıl doğuda 20 000 dönümü büyük arazi sahiplerinden kamulaştırılan alanlar olmak üzere, 110 000 dönüm tarım arazisi topraksız köylülere dağıtılmış, özel mülkiyetin kamulaştırılarak muhtaç çiftçilere dağıtılması siyasi amaçlarla ve doğu illerine özgü bir uygulama olarak kalmış, toprak ağalarına ait arazi çok az yer tutmuştur.⁸²⁷ Atatürk 1937’de toprak reformunun ilkeleriyle ilgili konuşmasında, milli ekonominin temelini ziraat olduğunu, ciddi etütlere dayanan ziraat siyasetini tespit edeceklerini, köylünün ve vatandaşların uygulayabileceği ziraat rejimi kurmanın şart olduğunu söylemiştir. Topraksız çiftçi bırakılmamasını, çiftçinin ailesini geçindirebilecek toprağın hiçbir sebeple bölünememesini, büyük çiftçi ve çiftlik sahiplerinin işletebilecekleri arazi genişliğini arazinin bulunduğu bölgelerin sınırlanması gerektiğini dile getirmiştir.⁸²⁸

Atatürk Çiftlikleri’nin yönetilmesi için 01.01.1938 tarihli, 3308 sayılı yasa ile Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu (DZİK) kurularak bütün taşınmazlar buraya devredilmiş ve çiftlikler, bu statülerini 11 yıl devam ettirmiştir.07.06.1949’da 5433 sayılı yasayla, DZİK Zirai Kombinalar İdaresiyle birleştirilerek Devlet Üretim Çiftliği olarak yeniden yapılandırılmış, Orman Çiftliği dışındaki çiftlikler kapatılmış, Orman Çiftliği, 24.03.1950 günlü, 5659 sayılı yasa ile Atatürk Orman Çiftliği olarak adlandırılıp, Tarım Bakanlığına bağlı tüzel kişilik olarak kabul edilmiştir.⁸²⁹ 1923-1938 yıllarında 246.431 aileye 9.983.750 dekar toprak dağıtılmış, Vakıflar İdaresi’nin sattığı topraklar ise Ziraat Bankası tarafından satın alınıp çiftçilere dağıtılmıştır. Atatürk’ün hayatında dağıtılan toprak miktarı bu dönemde dağıtılan toprakların % 91’i gibi çok büyük bir kısmı oluşturmakta, bu durum Atatürk’ün muhtaç çiftçiyi topraklandırma konusundaki hassasiyetini göstermektedir.

4.7.2.Madencilikle İlgili Gelişmeler

1930-1945 döneminde Doğu Anadolu’da gelişen önemli sektörlerden biri madencilik olmuş, bölgenin bakır, kurşun, çinko, demir ve krom gibi yer altı zenginliklerine sahip olması ve devletin madenlere olan ihtiyacı, sanayi yatırımlarının bölgeye yöneltmesinde önem arz etmiştir. Uzun yıllar ilkel usullerle işlenen Ergani bakır yataklarının modernleştirilmesi adına 1925’te 3 milyon lira

⁸²⁷İsmet İnönü, *Söylev ve Demeçler*, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1946, s.201.

⁸²⁸*TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 5, Cilt 6, s. 58.*

⁸²⁹ Emin Arat, *Kemalizm, Yurtta Sulh-Cihanda Sulh*, Ayyıldız Matbaası, Ankara,1989, s. 166.

sermaye ve %50 nispetinde Alman sermayesiyle Ergani Bakır Türk Anonim Şirketi kurulmuş; 1930'lu yıllarda Ergani madeni için üretim miktarı 7.500 blister olarak tasarlanmış ve bunun 1.200 tonu memleketin ihtiyacına alıkonularak 6.300 ton ham bakırın dışarıya satılması düşünülmüştür.⁸³⁰

Başbakan İnönü 1933 yılında Ankara Halkevi'nde verdiği nutkunda maden hazinelerimizin ikincisinin Ergani bakır madeni olduğunu, memlekete çok fazla döviz getireceğini düşündüklerini belirtmiş, bölgedeki madenin stratejik ve ekonomik değerine işaret etmiştir.⁸³¹ Fethi Okyar Hükümeti bu kaynağın bir an önce ülke ekonomisinin hizmetine sunulması için bölgedeki ulaşım meselesinin temin edilmesi hususunda teşebbüslerde bulunmuştur. M.T.A. ve Etibank gibi devlet kuruluşlarının çalışmaları sonucu 1934 yılında bulunan Elazığ Maden ilçesi Alacakaya (Guleman) krom sahası Şark Kromları İşletmesi İdaresi 1936'dan itibaren işletilmektedir.⁸³² Elâzığ-Keban kurşun madeni işletmesi 1933 yılında M.T.A tarafından modern biçimde işletilmek üzere devralınmış ve 1940 tarihinde Etibank'a devredilmiştir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin önemli bir madencilik merkezi olan Divriği demir madeni Fethi Okyar Hükümeti programına bulunmuş, Karabük planı haricinde kalacak miktarlarının ihracı için tedbirler alınmış; Erzurum-Ağzıaçık linyit madeninin işletilmesi 1931'de ihale edilmiş, her yıl 2.000 ton maden çıkarılması şartı getirilmiştir. Bu işletme 13 Nisan 1933 tarih ve 14015 sayılı kararname ile 60 sene süreyle Erzurum' da Hurrem Bey'e verilmiştir. Muradiye ilçesi Beşparmak ve Kurzot bölgesinde bulunan ve imtiyazı Fransız Emil Mayen'e verilmiş olan petrol madeni işletilmemesinden dolayı 9 Ağustos 1932'de imtiyazın feshine karar verilmiş ancak Şura-yı Devlet Maliye ve Nafia dairelerinin raporları üzerine 9.1.1933'te bu fesih kararından vazgeçilmiştir.⁸³³ 1934'te 9. Kolordu mıntıkasıyla Elazığ, Kağızman, Kars, Sarıkamış, Erzincan, Erzurum, Bayburt ve Karaköse'deki garnizonlarla, hastanelerin kışla, ambar, cephanelik, depo, hangar, ve orta mektebe ait yeni inşaatın, Eylül sonuna kadar sanatkar halkında yardımıyla yaptırılması kararlaştırılmıştır. Tunceli Vilayeti'ndeki olağanüstü önlemlerin gerekçeleri, imar faaliyetleri dâhil Elazığ Milletvekili Fethi Altay Meclis'te yaptığı konuşmada;

⁸³⁰Afet İnan, *Türkiye Cumhuriyeti'nin II. Sanayi Planı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1973, s.51.

⁸³¹Afet İnan, *Devletçilik İlkesi ve I. Sanayi Planı 1933*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1972, s.175.

⁸³²İrfan Neziroğlu ve Tuncer Yılmaz, *Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri Cilt 1 (24 Nisan 1920 – 22 Mayıs, 1950)-Okyar Hükümeti Programı* T.B.M.M. Kütüphanesi, Ankara, Ekim 2013, s. 95-110

⁸³³9.1.1933 Tarih ve 13733 Sayılı kararname, Cumhuriyet Arşivi-030.18.1Yer No. 33.3.17.

Tunceli, Erzurum ve Erzincan'ın geçilmez sularla ayrıldığını, savaşta 70-80 kilometrelik mesafelerde yardıma imkân bulamadıklarını, Murat ve Fırat nehirlerinin Munzur dağlarının buna sebep olduğunu anlatmış; en büyük eksiklik olan yolun yapılmasıyla Erzincan, Erzurum, Elâzığ ve Diyarbakır'ın birbirine yakın olacağını belirtmiştir.⁸³⁴ Dâhiliye Vekâleti'nin Başbakanlık'a verdiği bilgilendirmede Erzurum Aşkale kazasındaki asfalt istasyonunun, Ağrı'daki depo yapımının devam ettiği, Erzurum'da yüz bin liralık bir doğum evinin temelini atıldığı, Ardahan kazasının Yalnızçam Nahiyesinde Hükümet konağı ile Karaman köyü eğitim okulunun temellerinin atıldığı Kars vilayetinden bildirilmiştir.⁸³⁵

Üçüncü Umumi Müfettişliği'nin İsmet İnönü'ye arz ettiği projede planlanan Umumi Müfettişlik, Kolordu Komutanlığı, Müfettişi Umumi Evi, Kolordu komutanı evi, Mevkii müstahkem komutan evi, Mıntika Jandarma Müfettişliği, Posta-Telgraf binası, İlkokul, 22 çift memur ve subay evi, otel ve gazino binaları, mahallenin sokakları, meydanları, bahçeleri ve diğer ilaveleri için 720 bin TL yollar, meydanlar ve bahçelerle subay ve memur evleri için de 150 bin TL verilmesine rağmen yetmeyeceği, zirâ bu işler için 2 milyon lira gerekli olduğunu bildirmiştir.⁸³⁶ Birinci Umumi Müfettişlik raporunda Diyarbakır ilinde yapılan binalarda bazı müteahhitlerin ihmali yüzünden tamamlanmadan arızalar gösterdiğini söylemekte, bir uzman kurum gerekliliği bildirilmektedir. İnşaat ve tesisatların müfettişler tarafından teftiş edilmesi gerektiği alınacak mühendis veya fen memurlarının Nafia Vekâleti'nce tayin edilmesi gerekliliği vurgulanmaktadır. Bu tedbirler sayesinde Erzurum'da ve Hasankale'de yarım kalan büyük binaların, Van'da yapıp istifade edilemeyen kırk kadar dükkân, Diyarbakır'da birkaç defa şeklini değiştiren okul, Urfa'da tamamlanamayan otel ve sinema binası ve umumi müfettişlik mıntıkası haricinde yarım birçok bina ve tesisat gibi zararın önüne geçileceği anlatılmıştır.⁸³⁷

---

⁸³⁴ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 6, Cilt 4, s.177-178.

⁸³⁵ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 6, Cilt 4, s.179.

⁸³⁶ BCA, Fon Kodu: 30.10.0, Yer No: 71.466.85, Tarih: 30.7.1937.

⁸³⁷ BCA, Fon Kodu: 30.10.0, Yer No: 69.455.16, Tarih: 19.1.1932

5.SONUÇ

Osmanlı Devleti uzun süren dağılma dönemi sonrası ard arda Trablusgarp, I. Balkan ve II. Balkan Savaşı sonrası çöküş devam etmiş, Birinci Dünya Savası sonunda topraklarının çoğunu kaybetmiş, uzun süren savaşlar ile halk yorgun ve harapdüşmüştür. Elinde kalan Anadolu toprakları emperyalist güçlerin işgaline uğradığında, ordusuz, silahsız ve tek kalan Türk milleti bütün bu olumsuzluklara rağmen özgürlük ve bağımsızlığını korumak için emperyalist, işgalci ülkelere karşı Millî Mücadele'ye girmiş, genç Türkiye Cumhuriyeti'ni kurmuştur. Millî Mücadele sadece yurdun düşmandan ve işgalden kurtarılması için yapılmamış, aynı zamanda yeni devletin temelleri atılmaya başlanmıştır. 1923 yılında Cumhuriyet'in kurulmasıyla çok uluslu-ümmeççi bir devlet yapısından çağa uygun daha modern Ulus-Devlet modeline geçilmiştir. Modern Avrupa'ya karşı daha güçlü daha dinamik olabilmek adına yenilikleri hem Türk milletine uygun şekilde hem de müsait zamanda yapmak gerekiyordu. Üstelik bunun için fazla beklenilemezdi.

Yenilikler için yurttaşların tek bir anlayışta, kültür milliyetçiliğine dayanan kucaklayıcı birleştirici Atatürkçü milliyetçilik anlayışı altında birleşmesi lazımdı. Osmanlı Devleti'ndeki ümmeççi anlayıştan yeni ve olması gereken bu anlayışa geçmek biraz zaman alacaktı. Kaldı ki ülke içinde coğrafi yapılanmalar ulusal devlet anlayışı ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun sosyal, kültürel, dini ve aşiret yapısı ile çelişiyordu. Osmanlı döneminde olduğu gibi Cumhuriyet döneminde de aşiret reisleri ile şeyhler topraklarını korumayı, serbest hareket edebilmeyi, yasal sistemi denetim altında tutmayı istemişlerdir. Fakat ulus-devlet oluşumu sürecinde dinsellikten laikliğe doğru dönüşüm yapılmaya çalışılıyordu. Nitekim Millî Mücadele'den başlayan merkezileştirme politikasına özellikle doğudan tepkiler olmuş, aşiretliderleri merkezileşme ve uluslaşmayı kendilerine saldırı olarak görmüşler, peşi sıra isyanlar çıkmıştır. Hakkâri ve civarında yaşayan Hristiyan topluluk olan Nasturilerin çıkardığı isyanı, dini nitelikler taşıyan Şeyh Sait İsyanı takip etmiş, Koçuşağı aşiretinin çıkardığı isyanı, bastırılması zor olan ve Türkiye Cumhuriyeti'ni yıllarca uğraştıran Ağrı İsyanları çıkmıştır. Aşayış sorunları, bölgenin merkeze uzak oluşu, otorite boşluğu ve bölgenin geri kalmışlığı, Ankara'yı Doğu ve Güneydoğu Anadolu için idari ve hukuki alanda bir dizi önlemler almaya zorlamıştır. Bölgede otorite tesisi için düşünülen önlemlerin başında Umumi Müfettişlikler gelmiştir. Ayrıca ülkenin doğusunda genel bir kalkınma hamlesi

başlatılmış, eğitime çok önem verilmiştir. Dil birliği sağlanarak vatan sevgisi ve vatandaşlık bilinci aşılanmaya çalışılmıştır. Amacın tam ve doğru uygulanabilmesi içinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da uygulanan eğitim politikasındaki öğretmenlerin bölge halkından seçilmemesine özen gösterilmiştir. Bu titizlik devlet kurumlarında çalıştırılan memurlarada gösterilmiştir. Fakat bölgenin hayat şartlarının batıya göre daha zor olması, doğudaki hayat pahalılığı ve imkânsızlıklar doğu bölgesine memurların sürülmedikçe gitmek istememesine neden olmuştur. Müfettiş raporlarında bu konu üzerinde durulmuş, buradaki memurlarının maaşlarının arttırılması, sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesi, bölgedeki memur çocuklarının Kültür Bakanlığı tarafından okutulması, memurların sicillerinin sıkı denetlenmesi gibi önlemler düşünülmüştür.

Bölge yapısını Türklük lehine çevirmek için çalışmalar yapılmış, bölge halkının Kürtleşmesi dönemin devlet görevlileri için sorun olmuştur. Atatürk dönemi Doğu ve Güneydoğu Anadolu gerçeği o zamanın şartları göz önüne alınarak ayrıca sosyoloji başta olmak üzere diğer disiplinlerce deincelenmeli, bölge halkından idari personele ve askeri güçlerin durumuna kadar araştırılmalıdır. Oluşturulmak istenen ulus-devlet modelinin yerleşmesi için bölgedeki ağa-şeyh mevcudiyetinin kaldırılması çok önemlidir. Araştırmamızda Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu meselesine siyasi, sosyo-ekonomik açıları dâhil ederek yeni Türk devletinin yapılanması sırasında bu coğrafyadakilerle ne gibi sorunların yaşandığını, çözümlerini, başarı ve başarısızlıklarını irdeledik. Bölgenin her daim önem arzemesi ve tarihi akış içinde olduğunda göz önünde bulundurursak bu coğrafyanın ve dönemin çok daha fazla incelenmesi gerektiği bir gerçektir. Temennimiz zaman geçtikçe bölgenin hedeflenen düzeye gelmesi, doğu ve batı arasında uçurum sayılan farkların kapanmasıyla, tüm Türk toplumunun refah seviyesinin yükselmesi ve millet-devlet kaynaşmasının sağlanmasıdır.

KAYNAKÇA

Acar, Kezban.(2004).Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Adivar, Halide Edip.(2009).Türkiye’de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri. İstanbul: Can Yayınları.

Ahmed, Kemal Mazhar.(1996).I.Dünya Savaşı’nda Kürdistan. İstanbul: Doz Yayınları.

Akbulut, Dursun Ali.(1991).Albayrak Olayı. Erzurum: Temel Yayınları.

Akdağ, Mustafa.(1975).Osmanlı Tarihinde Âyanlık Düzeni Devri 1730-1839. Tarih Araştırmaları Dergisi, *Cilt 8*(Sayı 14-23),51-61.

Akgün, Seçil.(2000).Hilal-i Ahmer’den Kızılay’a. Cilt I.Ankara: Beyda Basımevi.

Akgül, Suat.(1991).Yakın Tarihimizde Dersim İsyanları Gerçekler. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Akşam Gazetesi.(1934-1937).

Akşin, Aptülahat.(1991).Atatürk’ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Akşin, Sina.(2010).Kısa Türkiye Tarihi. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Akşin, Sina.(2010).İç Savaş ve Sevr’de Ölüm. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Akyol, Taha.(2008).Ama Hangi Atatürk. İstanbul: Doğan Kitap.

Akyüz, Yahya.(1989).Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi. Ankara: Yüksek Öğretim Kurulu Yayınları.

Akyüz, Yahya.(1988).Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922).Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Akyüz, Yahya.(2007).Türklerde Eğitim, Türk Tarihi ve Kültürü. Ankara: Pegem A Yayıncılık.

Alakom, Rohat.(1998).Hoybun Örgütü ve Ağrı Ayaklanması. İstanbul: Avesta Yayınları.

Alkan, Faik.(1999).Yeni Türkiye Devletinin Bayındırlık Politikası, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Eskişehir.

Allen, W.E.D.-Muratoff, P.(1966).1828-1921 Türk- Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayınevi.

Anzerlioğlu, Yonca.(1996).Nasturiler ve 1924 Ayaklanması. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü. Ankara.

Arat, Emin.(1989).Kemalizm, Yurttta Sulh-Cihanda Sulh. Ankara: Ayyıldız Matbaası.

Aras, İlhami.(1997).Adım Şeyh Sait. İstanbul: İlke Yayıncılık.

Armaoğlu, Fahir.(1985).20.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980).Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Arslan, Ali.(1995).Anadolu Fevkalade Müfettiş-i Umumiliği- IV. ve V. Damat Ferit Hükümetlerinin Anadolu'daki Yönetimi Büyük Millet Meclisi'nden Geri Alma Teşebbüsü (1920).*Ankara Yolu Dergisi*, Sayı 16,443-453.

Arslan, Süleyman.(1981).Atatürk Milliyetçiliği, 100. Yıl Atatürk Konferansları. Ankara: Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı Yayını.

Arslanoğlu, İbrahim.(1997).Türk Eğitim Sistemi Kültürü Üzerine Düşünceler. Ankara: Gazi Kitabevi.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri. *Cilt I*.Ankara: Genel Kurmay Basımevi

Arvasi, Ahmet.(2009).Doğu Anadolu Gerçeği. İstanbul: Bilge Oğuz Yayınları.

Arvasi, Ahmet.(2009).Türkiye'de Şark Meselesi ve Alınacak Tedbirler. İstanbul: Bilge Oğuz Yayınları.

As, Efdal.(2006).Cumhuriyet Dönemi Ulaşım Politikaları. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü. İzmir.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi. Sayı: 81.(Belge:1832).Sayı:85.(Belge:1999-2024).

Aslan, Yavuz.(1999).Demokrat Cenub-i Garbi Kafkas Cumhuriyeti. *Toplumsal Tarih*.(Sayı:67),91-92.

Aslan, Yavuz.(1993).Erzurum'da Ermeni Mezalimi Hakkında Kantarcızâde Hacı Mustafa'nın Hatıraları. *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, Cilt 1*,(Sayı: 6),15.

Aşan, Aziz.(1991). Şeyh Sait Ayaklanması. İstanbul: Kendi Yayını.

Aşgın, Sait.(2011).Atatürk Döneminde Doğu Anadolu(1923-1938).*Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt 17*,(Sayı 50),50.

Aşgın, Sait.(2000).Cumhuriyet Döneminde Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Atalay, İbrahim; Mortan, Kenan.(1997).Türkiye Bölgesel Coğrafyası. İstanbul.

Atatürk, Mustafa Kemal.(2000).Nutuk. CiltI-II-III. Ankara: Kaya Yayınları.

Atatürk, Mustafa Kemal.(1983).Söylev ve Demeçleri. Cilt: I-III. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Atay, Falih Rıfkı.(1998).Atatürk'ün Bana Anlattıkları. İstanbul: Pozitif Yayıncılık.

Atay, Falih Rıfkı.(2008).Çankaya. İstanbul: Pozitif Yayıncılık.

Atatürk'ün TBMM'yi Açış Konuşmaları.(1987).Ankara: TBMM Yayınları.

Atnur, Ethem.(1994).Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin İskânı Meselesi, *Atatürk Yolu Dergisi, Cilt 4*,(Sayı: 14).136.

Atnur, Ethem.(2001).Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1922).Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Atnur, Ethem.(1991).Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskânı Meselesi. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü. Erzurum.

Atsız, Hüseyin Nihal.(1985).Âşık Paşaoğlu Tarihi, Ankara.

- Aybars, Ergün.(1995).İstiklal Mahkemeleri (1920-1927).İzmir: Remzi Kitabevi.
- Aybars, Ergün.(1997).Yakın Tarihimize Anadolu Ayaklanmaları. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları.
- Aydemir, Şevket Süreyya.(2010).İkinci Adam 1884-1938,Cilt I.İstanbul
- Aydemir, Şevket Süreyya.(1972).Makedonya'dan Orta Asya'ya Kadar Enver Paşa. Cilt I.İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aydın, Mesut.(2006).Atatürk 'ün Bütün Eserleri (1922 – 1923)-Atatürk ve Malatya. Malatya: Evin Kitapevi Matbaası. Cilt 25.(Sayı 33).
- Aydın, Suavi.(2001).Mardin-Aşiret-Cemaat-Devlet. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Aydın Tarihi.(1931-1935-1936-1937-1938).
- Aysan, Mustafa.(1995).Atatürk'ün Ekonomik Görüşü-Atatürk Yolu. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Avni, Doğan.(1964).Kurtuluş Kuruluş ve Sonrası. İstanbul: Dünya Yayınları.
- Babacan, Selami.(1980).Alp-Eren ve Gazi Dervişlerin Anadolu'nun Türkleşmesindeki Yeri. Ankara: Milli Eğitim ve Kültür.(Sayı: 6).
- Balcı, Ramazan.(1999).Sarıkamış Harekâtı, Basılmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü. İstanbul.
- Bakar,Bülent.(2007).Malların İadesi, Türk–Ermeni İhtilafı Makaleler.(Haz.: Hikmet Özdemir).Ankara:TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları.
- Barkan, Ömer Lütfi.(1952).Osmanlı İmparatorluğunda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt 13*.
- BARKAN, Ömer Lütfi.(1980).Türkiye'de Toprak Meselesi: Toplu Eserler I.İstanbul: Gözlem Yayınları.
- Başar, Ahmet Hamdi.(1981).Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye. Ankara: Ankara İktisadi Ticari İlimler Akademisi Yayınları.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi.(22.07.1923).Fon Kodu:030.10.Yer No:143.27.4.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi.(21.04.1924).Fon Kodu:272.11.18.Yer No:82.18.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi.(1924).FonKodu:030.18.1.1.Yer No:11.55.14.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi.(1925).Fon Kodu:030.18.1.1.Yer No:15.49.19.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi.(1927.).Fon Kodu:030.18.1.1.23.Yer No:23.7.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi.(1928).Fon Kodu:30.18.1.Yer No:27.75.12.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi.(04.08.1932).Fon Kodu:030.10.Yer No:69.457.7.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi.(07.09.1932).Fon Kodu:030.1071.Yer No:42.17.1.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi.(15.01.1933).Fon Kodu:030.10.177.Yer No:221.13.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi.(12.08.1933).Fon Kodu:030.10.124.Yer No:885.403
0.10.124.885.4.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi.(05.11.1933).Fon Kodu:030.18.1.2.Yer No:41.83.13.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi.(26.05.1934).Fon Kodu:030.18.1.2.Yer No:45.37.10.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi.(09.07.1934).Fon Kodu:030.18.1.2.Yer No:46.49.4.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi.(21.05.1934).Fon Kodu:030.18.1.2.45.Yer No:35.15.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi.(26.05.1934.).Fon Kodu:030.18.1.2.45.37.10.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi.(09.07.1934).Fon Kodu:030.18.1.2.46.49.4.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi.(28.06.1935).Fon Kodu:030.18.1.2.56.57.1-030.18.
1.2.Yer No:5656.19-56.57.1.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi.(04.07.1935).Fon Kodu:030.18.1.2.Yer No:57.61.9.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi.(28.06.1935).Fon Kodu:030.18.1.2.Yer No:56.57.1.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi.(04.07.1935.).Fon Kodu:030.18.1.2.Yer No:57.61.9.
030.18.1.2.57.61.9.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi.(1935).Fon Kodu.30.18.01.01.Yer Kodu:3. 22. 12.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi.(01.05.1936).Fon Kodu:030.10.Yer No:71.464.1.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. Fon Kodu:30.10.0.Yer No:71.466.85.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi.(30.7.1937).Fon Kodu.30.10.0.Yer No:159.113.31.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. Fon Kodu.30. 18. 01. 01.Yer No:16.84.6.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. Fon Kodu:030.18.1.Yer No:33.3.17.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi.(30.7.1937).Fon Kodu:30.10.0.Yer No:71.466.85.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi.(08.09.1937).Fon Kodu:030.1071.Yer No:42.17.2.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi.(14.11.1937).Fon Kodu:030.10.277.Yer No:221.13.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi.(19.1.1932).Fon Kodu:30.10.0.Yer No:69.455.16.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. Fon Kodu:080.10.01.02.Yer No:36.39.2.Sayı:15/
14440.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. Fon Kodu:030.10.69.Yer No:457.7.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. Fon Kodu:030.01790.Yer No:559.2

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. Fon Kodu:030.01.Yer No:0.559.2.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi.(18.4.1939).Fon Kodu:030.01.Yer No:90.559.2.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. Fon Kodu:080.10.01.02.Yer No:36.39.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. Fon Kodu:30.10.0.Yer No:151.69.18.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. Fon Kodu: 30. 10. 00.Yer No:152.76.7.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. Fon Kodu:30. 10. 00.Yer No:152.76.12.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. Fon Kodu:30.18.01.02.Yer No:054.40.10.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. Fon Kodu:30. 10. 0.Yer No:147.49.11.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. Fon Kodu:30.18.01. 02.Yer No:69.83.7.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. Fon Kodu:30.18.01.01.Yer No:3.22.12.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. Fon Kodu:30.10.0.Yer No:159.113.31.

- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. Fon Kodu:30.18.01.01.Yer No:16.84.6.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi.(30.7.1937).Fon Kodu:30.10.0.Yer No:71.466.85.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi.(19.1.1932).Fon Kodu:30.10.0.Yer No:69.455.16.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi.(1931-1932).DİE. İstatistik Yıllığı, *Cilt 5*.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi.(1936).Muamelat Müdürlüğü Kataloğu.(030.10)/68.452.4.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Yayını.(8 Ocak 1890-18 Eylül 1890). (çoğaltılmamıştır).Osmanlı Belgelerinde Ermeniler. *Cilt 8*.İstanbul.(No. 149).
- Başgöz, İlhan.(1995).Türkiye'nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Bayındırlık Bakanlığı.(1983). Bayındırlıkta 60 yıl 1923 – 1983.Ankara.
- Baykara, Tuncer.(1988).Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I- Anadolu'nun İdarî Taksimatı. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Baykal, Bekir Sıtkı.(1999).Peçevî İbrahim Efendi. Peçevi Tarihi I.Ankara.(3. Baskı).
- Bayrak, Mehmet.(1993).Kürtler ve Ulusal Demokratik Mücadeleleri Üstüne Gizli Belgeler-Araştırmalar-Notlar. Ankara: Özge Yayınları.
- Bayrak, Mehmet.(1994).Kürdoloji Belgeleri. Ankara: Özge Yayınları.
- Bayrak, Mehmet.(2009).Şark Islahat Planı, Ankara: Özge Yayınları.
- Bayraktar, Mehmet.(2009).Doğu ve Batı Kaynaklarına Göre Kürtler Türklerin Nesi Oluyor? Ankara: Beyaz Kule Yayınları.
- Baysun, Cavit.(1950).II. Abdülhamit ve Abdülmecit. İstanbul: Belleten.
- Bayur, Yusuf Hikmet.(1963).Atatürk, Hayatı ve Eseri. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Bedirhan, Celadet Ali.(1997).Kürt Sorunu Üzerine, Kürtlerin Sürgün Edilmesi ve Dağıtılması Yasası. İstanbul: Avesta Yayınları.

Bedirhan, Yaşar.(2002).Anadolu Nüfus Hareketleri ve Selçuklu Sultanlarının İskân Politikası. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı. Sayı:140.

Berksan,Nazım.(1951).Yol Davamız Nerede?.Ankara:Akın Matbaası.

Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon (1914-1919).(1999).Trabzon Tarihi İlmi Toplantısı (6-8 Kasım 1998).

Bozdaş, İsmet.(2001).Kürt İsyanları. İstanbul: Truva Yayınları.

Bruissen, Martin Van.(2011).Ağa-Şeyh-Devlet. İstanbul: İletişim Yayınları.

Bugün Gazetesi.(1938).

Bulut, Faik.(1991).Devlet Gözüyle Kürt İsyanları. İstanbul: Yön Yayıncılık.

Cebesoy, Ali Fuat.(1982).Moskova Hatıraları. Ankara: Temel Yayınları.

Cebesoy, Ali Fuat.(2011).Siyasi Hatıralar Büyük Zaferden Lozan'a Lozan'dan Cumhuriyete. İstanbul: Temel Yayınları.

Cemal, Behçet.(1955).Şeyh Sait İsyanı. İstanbul: Sel Yayınları.

Coşar, Ömer Sami Coşar.(1981).Millî Mücadele Basını. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Coşkun, Ali.(2003).Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye Ekonomisi. *Atatürkçü Düşünce Dergisi*, Sayı:4.72-77.

Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve Millî Eğitim Bakanlarının Millî Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri.(1946).Türk Devrim Tarihi Enstitüsü.

Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi(1923-1978).(1980).İstanbul: Akbank Kültür Yayınları-Apa Ofset Basımevi.

Cumhuriyet'in 15.Yılında Bayındırlık Bakanlığı(1938).*Bayındırlık İşleri Dergisi (Yönetmelik Kısım)*,(Sayı:5-özel sayı).302-327.

Cumhuriyet Gazetesi.(1925-1930-1931-1933-1935-1937).

Çay, Abdülhalûk; M.Kalafat Yaşar.(1990). Kalafat, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kuvay-ı Millîye Hareketleri. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Çay, Abdülhalûk. (2010). Her Yönüyle Kürt Dosyası. İstanbul: İlgî Kültür Sanat Yayınları.

Çavdar, Tevfik.(1971).Millî Mücadeleye Başlarken Sayılarla Vaziyet ve Manzara-i Umumiye. İstanbul: Milliyet Yayınları.

Çavdar, Tevfik.(2008).Türkiye'ninDemokrasi Tarihi 1839-1950.Ankara: İmge Yayınları.

Çermenli, Ahmet.(1997).Şeyh Sait İsyanı Sırasında ve Sonrasında Alınan Siyasi Tedbirler. Beşinci Askeri Tarih Semineri Bilgileri II. Ankara: Genelkurmay Basımevi.

Çetiner, Selahattin.(2003).Sorunlarıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu Gerçeği. Ankara: TSK Mehmetçik Vakfı Yayını.

Çevik, Zeki.(2002).Milli Mücadele'de Müdafaa-i Hukuk'tan Halk Fırkası'na Geçiş (1918-1923).Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını.

Çoker, Fahri.(2007).Türk Parlamento Tarihi-Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919–1923.Cilt I.Ankara: TBMM Vakfı Yayınları.

Çolak, Filiz.(1997).Türkiye'de Karayolu Ulaşımı(1880-1940).Türk Kültürü. Sayı:411.

Danacıoğlu, Esra.(1999).Diyarbakır'da Amerikan Misyoner Faaliyetleri; Diyarbakır: Müze Şehir, (Haz: Şevket Beysanoğlu, M. Sabri Koz, Emin Nedret İşli).İstanbul: Yapı Kredi Bankası Yayınları.

Dayı, Esin.(1997).Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma. Erzurum: Kültür Eğitim Vakfı Yayınları.

Demir, Fevzi; Karatepe, Şükrü.(1986).Anayasa Hukukuna Giriş. İzmir: Evrim Basım Yayım.

Demir, Mustafa.(2002).Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunda Türk Nüfusu. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı:140,90.

Demirel, Ahmet.(1995).İkinci Grup-Birinci Mecliste Muhalefet. İstanbul: İletişim Yayınları.

Demirel, Yücel.(1994).Osman Zeki Konur-CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923 – 1924).İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Kültür Yayınları.

Dersimi, Mehmet Nuri.(1994).Kürdistan Tarihinde Dersim. İstanbul: Doz Yayınları.

Demirhan, Pertev.(1953).Goltz Paşa'nın Hatırası ve Hal Tercümesi. İstanbul: Kara Kuvvetleri Komutanlığı Askeri Basımevi.

Demirtaş, Bahattin.(2004).Atatürk Dönemi Cumhuriyet Hükümetlerinin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Anadolu Politikaları. Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.

Devlet İstatistik Enstitüsü.(1929).İstatistik Yıllığı. *Cilt 2*.

Devlet İstatistik Enstitüsü.(1973).Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı. Ankara.(Yayın No:683).

Dikici, Mehmet.(1998).Anadolu'da Türkler(Anadolu'ya Türk Göçleri).İstanbul: Burak Yayınevi.

Dinç, Dilaver.(2009).Behiç Erkin ve Devlet Demiryollarının Kuruluşu. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü. Ankara.

Doğanay, Rahmi.(2000).1930-1945 Dönemi Doğu Anadolu Bölgesinde Uygulanan Sanayi Politikaları. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilgiler Dergisi, Cilt 10*.(Sayı 2),229-230.

Doğu Bölgesindeki Geçmiş İsyenlar ve Alınan Dersler.(1946).Ankara: Genelkurmay Basımevi.

Dündar, Fuat.(2002).İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası, İstanbul: İletişim Yayınları.

Dünya Gazetesi.(1929).

Düstur.(1925-1927-1929-1946-1948).

Eden, Şükrü Nuri.(1990).Şark Meselesinin Dış Boyutu. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.

EkinciAbdullah.(2004).Urfa ve Çevresinde Türk Akınları (MÖ. VII- MS. XIV. Yüzyıl).*Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. Cilt:14.(Sayı:1),259-273.*

Enüstün, Bedri.(1935) Kars Vilâyeti Yolları ve Hususiyetleri. *Bayındırlık İşleri Dergisi (Yönetmelik Kısım).(Sayı:4),38-56.*

Erdemir, Lokman.(2010).Çanakkale Muharebe Meydanlarından İstanbul Hastanelerine: Sağlık Hizmetleri, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.(Sayı:15).*

Erden, Ömer.(2009).Türkiye'nin Doğu Sınırının Oluşumu. Basılmamış Doktora Tezi. Erzurum.

Erendil, Muzaffer.(1993).Sarıkamış Şehit Yurdu. Ankara: Kazancı Matbaası.

Erickson, Edward J.(2011).Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu.(Çev: Tanju Akad).İstanbul: Kitap Yayınevi.

Ergin, Osman.(1998).İkinci Abdülhamid Sani Devr-i Saltanatı. İstanbul: İletişim Yayınları.

Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri.(2001).Ankara: Başbakanlık Basımevi. Cilt I.

Eroğlu, Hamza.(1981).Atatürkçülük. Ankara: Olgaç Matbaası.

Ertürk, Hüsamettin.(1996).İki Devrin Perde Arkası.(Yayına Hazırlayan; Samih Nafiz Tansu).İstanbul: Sebil Yayınevi.

Erzurum Gazetesi.(1937).

Feyzioğlu, Turhan.(1987).Atatürk ve Milliyetçilik. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi

Fırat, Mehmet Şerif.(1970).Doğu İlleri ve Varto Tarihi. Ankara: Kardeş Matbaası.

Gencer, Fatih.(2010).Merkeziyetçi Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı. Basılmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.

- Genelkurmay Başkanlığı.(1979).Askeri Tarih Bülteni.(Sayı 7).
- Genelkurmay Başkanlığı.(1946).Doğu Bölgesindeki Geçmiş İsyandar ve Alınan Dersler. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Giritli, İsmet.(1938).Kemalizm İdeolojisi, Atatürkçülük. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Goloğlu, Mahmut.(1972).Devrimler-Tepkileri(1924-1930).Ankara: Başnur Matbaası.
- Goloğlu, Mahmut.(1971).Türkiye Cumhuriyeti 1923.Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Goloğlu, Mahmut.(1974).Tek Partili Cumhuriyet(1931-1938).Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Gökdemir, Ahmet Ender.(1998).Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Göyünç, Nejat.(1969).Diyarbakir Beylerbeyliği'nin İlk İdari Taksimatı. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*.(Sayı:23),34.
- Göyünç, Nejat.(2001).Ermeni Tehciri ve Soykırımını İddiaları. *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı*.Sayı: 37,297.
- Gözübüyük, Şeref; Kili Suna.(1985).Türk Anayasa Metinleri. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Gül, Kemal Vehbi.(1991).Anadolu'nun Türkleştirilmesi ve İslâmlaştırılması. İstanbul: Toker Yayınları
- Güllü, Ramazan Erhan.(2010).Antep Ermenileri (Sosyal-Siyasi-ve Kültürel Hayatı). İstanbul: IQ Yayınları.
- Gültepe, Necat.(1076).İstanbul: Hayat Tarih Mecmuası.
- Güngör, Selahattin.(1937).Kumandanların Harp Hatıraları. İstanbul: Kanaat Yayınları.
- Gürel, Ziya.(2011).Kurtuluş Savaşı'nda Demiryolculuk. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Gürel, Ziya.(1980).Kurtuluş Savaşında Demiryolculuk I.*Bellekten.Cilt44.*(Sayı:175), 560-568.

Gürün, Kamuran.(1985).Ermeni Dosyası. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Gürsoy, Ufuk.(1994). Hicaz Demiryoluİstanbul: Eren Yayınları.

Güven, Sami.(1982).Türkiye 'de Ulaşım Sistemi ve Karayolu Ulaştırma Kooperatifleri. Ankara: Sevinç Matbaası.

Güzel, Abdurrahman.(1986).İslamiyet'e Anadolu'da Giren Türkler. Milli Kültür. Ankara: KTB Yayınları.

Hakan, Sinan.(2007).Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817–1867).İstanbul: Doz Yayınları.

Hakan, Sinan.(2002).Müküs Kürt Mirleri Tarihi ve Han Mahmud. İstanbul:Pêri Yayınları.

Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi.(1924-1925-1932-1933-1934-1937).

Halaçoğlu, Yusuf.(2001).Ermeni Tehciri ve Gerçekler. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Hallı, Reşat.(1972).Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar. Ankara: Genel Kurmay Harp Yayınları.

Hatipoğlu, Zeyyat.(1973).Cumhuriyet Rejiminde Türkiye Ekonomisinin Gelişmesi. İstanbul: Beta Yayıncılık.

Heper, Metin.(2010).Kürtler ve Devlet. İstanbul: Doğan Kitap.

Hocaoğlu, Mehmet.(1976).Arşiv Vesikalarıyla Ermeni Mezalimi ve Ermeniler. İstanbul: Anda Dağıtım.

Hülagu, Metin.(2008).Bir Umudun İnşası Hicaz Demiryolu. İstanbul: Yitik Hazine Yayınları.

Hürriyet Gazetesi.(1936-1937).

Hüseyin Nazım Paşa.(1993).Ermeni Olayları Tarihi. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı. Ankara. Cilt I.Yayın No:15.

İleri, Cihangir.(2000).Türkiye’de Nasturi Sorunu(1830-1926).Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.

İlhan, Murat.(2004).Türkiye’de Demiryolları ve Demiryolları Politikası. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara

İlhan, Suat.(1971).8.Ordu Bölgesinde İsyânlar. İstanbul: Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları.

İlter, Erdal.(1995).Ermeni Meselesi’nin Perspektifi ve Zeytin İsyânları (1780-1915).Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.(Genişletilmiş 2. Baskı).

İlter, Erdal.(2005).Türkiye’de Sosyalist Ermeniler ve Silâhlanma Faaliyetleri (1890-1923).Ankara: Turhan Kitabevi.(2.Baskı).

İmer, Cihat.(1984).Atatürk’ten Seçme Sözler. İstanbul: Remzi Kitabevi.(II. Baskı).

İnalçık, Halil.(1996).Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler-Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerine Arşiv Çalışmaları ve İncelemeler. İstanbul: Eren Yayınları.(2.Baskı).

İnan, Afet.(1989).Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk’ün El Yazıları. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İnan, Afet.(1998).Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İnan, Afet.(1989).İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat – 4 Mart 1923.Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İnan, Afet.(1973).Türkiye Cumhuriyeti’nin II. Sanayi Planı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

İnönü,İsmet.(2004).Defterler(1919-1973),Cilt I.(Haz.:Ahmet Demirel).İstanbul.

İnönü, İsmet.(1998).İsmet İnönü'nün Hatıraları II. Cumhuriyetin İlk Yılları(1923-1938).İstanbul: Cumhuriyet Yayınları.

İnönü, İsmet.(1946).Söylev ve Demeçler. İstanbul: Türk İnkılabı Tarihi Enstitüsü Yayınları.

İpek, Ali.(2002).Azerbaycan Üzerinden Anadolu'ya İlk Türk Akınları. Ankara. *Yeni Türkiye*, Türkoloji ve Türk Tarihi II,(Sayı: 44).

İskân Mevzuatı.(1936).Ankara: Sıhhat ve İçtimaî Muâvenet Vekâleti İskân Umum Müdürlüğü Yayını.

İsmet Paşa'nın Siyasi ve İçtimai Nutukları 1920-1933.(1933).Ankara. Başvekâlet Müdürlüğü.

İstanbul'un İşgaline Erzurum'un Tepkisi(23-25 Temmuz 2002).23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum, I.Uluslararası Sempozyumunda Sunuldu. Erzurum.

Kafalı, Mustafa.(1999).Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi. Trabzon: Trabzon Türk Ocakları Yayınları.

Kafesoğlu, İbrahim.(1972).Selçuklu Tarihi. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Kafesoğlu, İbrahim.(1953).Doğu Anadolu'ya Türk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti,60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı. İstanbul: Yalçın Matbaası.

Kalafat, Yaşar.(2003).Bir Ayaklanmanın Anatomisi Şeyh Sait. Ankara: Asam Yayınları.(2.baskı).

KalafatYaşar.(1992).Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar. Ankara: Boğaziçi Yayınları.

Kalay, Yakup. Fen Kongreleri, İlim ve Fen Âleminin Büyük Müesseselerinden (Milletlerarası Demiryolu Kongreleri).*Bayındırlık İşleri Dergisi*.20.

Kalman, Mehmet.(1995).Belge ve Tanıklarıyla. Dersim Direnişleri. İstanbul: Nujen Yayınları.

Kalman, Mehmet.(1996).İngiliz ve Türk Belgelerinde Botan Direnişleri. İstanbul: Peri Yayınları.

Kanberoğlu, Nesrin Atıcı.(2014).1926 Yılı Türk Basınında Mustafa Kemal Atatürk'ün Yurt Gezileri ve Yurt Gezilerinin Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü. Sakarya Üniversitesi. Sakarya.

Kandemir, Feridun.(1965). Hatıraları ve Söyleyemedikleriyle Rauf Orbay. İstanbul: Yakın Tarihimiz Yayınları.

Kansu, Mazhar Müfit Kansu.(1986). Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber I.Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Kaplan, Mehmet.(1976).Ziya Gökalp-Türkçülüğün Esasları. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Kara Kuvvetleri Komutanlığı.(1998).Anadolu İsyancıları. Ankara: Kara Kuvvetleri Basımevi.

Karabekir, Kazım.(2008).İstiklâl Harbimiz. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.2 Cilt.

Karabekir, Kazım.(1995).Paşaların Kavgası (İnkılâp Hareketlerimiz).(Yayına Hazırlayan: Faruk Özergin).İstanbul.(4.baskı)

Karabekir, Kazım.(1995).Kürt Meselesi. İstanbul: Emre Yayınları.

Karabekir, Kazım.(1995).Çocuk Davamız. İstanbul: Emre Yayınevi.

Karaca, Ali.(2001).Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesine Bir Çözüm Projesi ve Reform Müfettişliği (1878-1915).*Türk Dünyası Araştırmaları. Ermeni Meselesi Özel Sayısı*.(Sayı:131),30-56.

Karaca, Emin.(2003).Ağrı Eteklerinde İsyancılar. İstanbul: Puslu Yayıncılık.

Karaca, Taha Ziya.(2005).Ermeni Sorununun Gelişim Sürecinde Yozgat'ta Türk-Ermeni İlişkileri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Karacakaya, Recep.(2005).Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi(1908-1923). İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.

Karacakaya, Recep.(2001).Ermeni Tehciri, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı*,(Sayı:37).

Karacan, Özcan.(2005).Atatürk Döneminde Yapılan Karayolları, Barajlar ve Limanlar (1923 – 1938).Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü. Ankara.

Karal, Enver Ziya.(Tarihsiz).Büyük Osmanlı Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. Cilt 3.

Karal, EnverZiya.(1999).Osmanlı Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. Cilt 5.(7. Baskı)

Karal, Enver Ziya.(1996).Osmanlı Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu. Cilt 9.

Karal, Enver Ziya.(1998).Atatürk'ten Düşünceler. Ankara: ODTÜ Gelişme Vakfı Yayıncılık ve İletişim.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri.(2012).Politikada 45 Yıl. İstanbul: İletişim Yayınevi.

Karataş, Muhammet.(1998).Türkiye Cumhuriyeti Ekonomisinin Temellerinin Atılmasında İzmir İktisad Kongresinin Yeri ve Önemi. *Yeni Türkiye Cumhuriyet Özel Sayısı*. Sayı:23- 24,3324-3350.

Karluk, Rıdvan.(1995). Türkiye Ekonomisi. Eskişehir: Beta Basım Yayım.

Karpat, Kemal.(2010).Türk Demokrasi Tarihi. İstanbul: Timaş Yayınları.

Karpat, Kemal.(1996).Türk Demokrasi Tarihi Sosyal Ekonomik Kültürel Temeller. İstanbul: Afa Yayınları.

Kars İl Yıllığı.(2002).Kars: Kars Valiliği Yayını.

Kaynak, Muhteşem.(1984).*Osmanlı Ekonomisinin Dünya Ekonomisine Eklemlenme Sürecinde Osmanlı Demiryollarına Bir Bakış*,(Sayı:5),263.

Keleşyılmaz, Vahdet.(1999).Türk Ordusundan Bir Vefa Örneği ve Teşkilat-ı Mahsusa Belgeleri. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 15,(Sayı:44),647-650.

Keleşyılmaz, Vahdet.(1999).Belgelerle Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'na Giriş Süreci. Cilt:2,(Sayı:31),141.

- Kılıç, Selami.(2003).Paul Weitz, Stefan Steiner ve Edgar Anders'in bu seyahat ile ilgili notları-Ermeni Sorunu ve Almanya, İstanbul: Amerikan Türk İş Geliştirme Konseyi.107-136
- Kılıç, Selami.(1998).Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu (Brest-Litovsk Barışı ve Müzakereleri).İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kılıç, Selami.(1999).Unutulmuş Barış: Brest-Litovsk-Mart 1918- Yankıları Türk ve Dünya Tarihindeki Önemi. Cilt 2.Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Kılıç, Selami.(2007).Albayrak Gazetesi. Erzurum: Beyaz Doğu.(Sayı:10).
- Kılıç, Selami.(1997).Mustafa Kemal Atatürk ve Erzurum Kongresi, Atatürk Üniversitesi. *Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Tarihi Enstitüsü Dergisi*,(Sayı:13),91.
- Kırpık, Güray.(2008).1926-1928 Yılları Arasında Talim ve Terbiye Kurulu'nun Aldığı Bazı Kararlar-Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşunda Mimar Bir Kurum: Talim ve Terbiye. Ankara: Türk Tarih Kurumu Karar Defteri. Cilt 4
- Kırzioğlu, Fahrettin.(1993).Bütünüyle Erzurum Kongresi. Ankara: Kültür Ofset Yayınları. Cilt I.
- Kırzioğlu, Fahrettin.(1974).Gazi'nin Kuzeydoğu Gezileri.50. Yıl Armağanı-Erzurum ve Çevresi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları. Cilt: I.
- Kili, Suna.(2000).Türk Devrim Tarihi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Koca, Hüseyin.(1998).Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları. Konya: Mikro Yayınları.
- Koca, Salim.(1997).Büyük Selçuklu Devleti Kuruluncaya Kadar Selçuklu Ailesi ve Türkmenler. Yeni Türkiye Dergisi, Cilt I,15
- Kocabaşoğlu, Uygur.(1992).Doğu Sorunu Çerçevesinde Amerikan Misyoner Faaliyetleri, Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları (Dün-Bugün-Yarın) Sempozyumunda Sunuldu. Ankara.
- Kocatürk, Utkan.(1984).Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınevi.(Genişletilmiş 3. Baskı).

KoçNurgün.(2012).Mustafa Kemal (Atatürk) ve Ali Fethi (Okyar)'nin Faaliyetleri Işığında Osmanlı Devleti'nde Yaşanan Siyasi Gelişmeler. *Türk- İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, (Sayı:14),76.

Koçak, Cemil.(2003).UmumiMüfettişlikler(1927-1952).İstanbul: İletişim Yayınları.

Kodaman, Bayram.(1987).Sultan II. Abdülhamit Devri Doğu Anadolu Politikası. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Kodaman, Bayram.(2001).Ermeni Macerası, Süleyman Demirel Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırm Uygulama Merkezi Müdürlüğü. Yayın No:2.Isparta.

Konukçu, Enver.(1993).Kara ve Akkoyunluların Yurdunda. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Konukçu, Enver.(1990).Kazım Karabekir, Doğu'nun Kurtuluşu, Erzincan-Erzurum'un Kurtuluşu, Sarıkamış, Kars ve Ötesi. Erzurum: Ticaret ve Sanayi Odası Araştırma, Geliştirme ve Yardımlaşma Vakfı.

Konukçu, Enver.(1992).Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum. Ankara: Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası.

Konukçu, Enver.(1999).Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Erzurum. Erzurum: Erzurum Valiliği.

Korhan, Tuğba Doğan.(2011).Mustafa Kemal Dönemi Doğu ve Güneydoğu Anadolu Politikası (1930-1938).Doktora Tezi. Erciyes Üniversitesi.

Kökdemir, Naci.(1952).Eski ve Yeni Toprak, İskân Hükümleri ve Uygulama Kılavuzu. Ankara: (Yayınevi Yok).

Köprülü, Fuad.(1999).Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.(6.Baskı).

Köprüler Başmühendisi Kemal.(1934). Memleketimizde Köprücülüğe Bir Bakış, Yeni Şose Köprülerimiz, *Nafia İşleri Mecmuası*,(Sayı 1),2-4.

Köymen, Mehmet Altay.(1976).Selçuklu Devri Türk Tarihi. Ankara: Ayyıldız Yayınevi.

Kurat, Akdes Nimet.(1999).Rusya Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. (4.Baskı).

Kurat, Akdes Nimet.(1990).Türkiye ve Rusya. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kurat, Yuluğ Tekin.(1970).Türkiye Topraklarının Paylaşılması Hazırlıkları-Sevr, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı:58,8

KurubaşErol.(2011).Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu ve Türkiye-Sevr-Lozan Sürecinden 1950'lere.Ankara: Nobel Yayınları. Cilt 1.

Kurtcephe, İsrail.(1993).Birinci Dünya Savaşında Bir Süryani Ayaklanması. Akdeniz Üniversitesi. *Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*. (Sayı:4),291-296.

Kuruç, Bilsay.(1981).Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Kuruç, Bilsay.(1988).Belgelerle Türkiye İktisat Politikası. Ankara: Ankara Üniv. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Cilt 2.

Küçük, Cevdet.(1997).Hasan Fehmi Paşa(1836 – 1910).İstanbul: Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 16.

Küçükuşurlu, Murat; SAYLAN, Gürkan Fırat.(2008).Şimendiferin Erzurum Yolculuğu. *Atatürk Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*,(Sayı:38),323.

Lewis, Bernard.(2004).Modern Türkiye'nin Doğuşu. Ankara: Türk Tarih Kurumu.9. Baskı.

Lloyd, Seton.(2000).Türkiye'nin Tarihi. Ankara: Tübitak Yayınları.

Mac Kanzie; Neil, David.(2009).Kürtler-Kürdistan.(Çev: Kâmuran Fıratlı).İstanbul: Doz Yayınları.2. Baskı

Malmisanij, Mehmet.(2004).Diyarbakirli Cemilpaşazadeler ve Kürt Milliyetçiliği. İstanbul: Avesta Yayınları.

Mendol, Arif.(1985).Cumhuriyet Dönemi Ulaşım Modelleri. İstanbul: Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi. Cilt:10

Menç, Hüseyin.(2010).Millî Mücadele Yıllarında Amasya, Olaylar-Belgeler-Portreler. Amasya: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları.

Mendol, Arif.(1985).Cumhuriyet Dönemi Ulaşım Modelleri. İstanbul: Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi. Cilt:10.

Meray, Sehan L.(2001).Barış Konferansı. İstanbul: Yapı Kredi Yayını.Cilt1.

Mesut, Ahmet.(1992).İngiliz Belgeleri'nde Kürdistan (1918–1958).İstanbul: Doz Yayınları.

Milli Eğitim Bakanlığı.(1978).1976 Yılı Eğitim Programı Yatırım Ve Tedbirleri. Ankara: Bütçe Plan Dairesi.

Milliyet Gazetesi.(1930-1933).

Minorsky, Vladimir.(2005).İstanbul: Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Kürtler Maddesi.

Mumcu, Ahmet.(1994).Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi. İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Mumcu, Uğur.(1992).Kürt İslam Ayaklanması (1919-1925).Ankara: Araştırmacı Gazetecilik Vakfı Yayınevi(UMAG).

Mumcu, Uğur.(2006).Kürt Dosyası. Ankara: Umaş Yayınları.30.baskı.

Müderrişoğlu, Alptekin.(2006).Sarıkamış Dramı. İstanbul: Kastaş Yayınları.

Müderrişoğlu, Alptekin.(1990).Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları. Ankara: Atatürk Kültür. Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Müderrişoğlu, Alptekin.(1998).Cumhuriyetin Kurulduğu Yıl Türkiye Ekonomisi. Ankara: Kastaş Yayınları.

Nazlı, Hurşit.(1939).Elâzığ İli Coğrafi, Ziraî, Ticarî, Tarih, Nüfus ve Jeolojik Durumu. Ankara: Zerbamat Matbaası.

Nikitin, Bazil.(1994).Kürtler, Sosyolojik ve Tarihi İnceleme. İstanbul: Deniz Yayınları.

- Nuri, İhsan.(1992).Ağrı Dağı Ayaklanması. İstanbul: Med Yayınları.
- Oğuz, Mevlüt.(2004).Anadolu'nun Fethi Türk Ermeni İlişkileri ve Kilise(1018-1923).İstanbul: Ayna Sanat Yayıncılık.
- Okur, Mehmet.(2006).Millî Mücadele'de Karadeniz Bölgesi'ne Yönelik İngiliz Faaliyetleri. Ankara: Genelkurmay ATASE Yayınları.
- Oral, Necdet.(2006).Türkiye Tarımında Kapitalizm ve Sınıflar. Ankara: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Yayınları.
- Orbay, Rauf.(1993).Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım. İstanbul: Emre Yayınları. Cilt I.
- Ortak, Şaban.(1997).Atatürk'ün Doğu Anadolu Demiryolu Politikası ve Erzurum'a Şimendiferin Gelişi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü.
- Ortaylı, İlber.(1983).Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeniler.(8 Ocak 1890-18 Eylül 1890).İstanbul: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yayını (çoğaltılmamıştır).Cilt 8.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeniler 1915-1920.(1995).Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Yayın No:14.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeniler.(1994).Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Onar, Mustafa.(1995).Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları I.Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Atatürk Dizisi.
- Onat, Nuri.(1984).Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Sonbahar Gezileri. İstanbul: Çağdaş Yayınları.
- Öke, Mim Kemal.(1995).Musul-Kürdistan Sorunu:1918-1926.İstanbul: İz Yayıncılık.
- Ökçen, Ahmet.(1998).Cumhuriyet Döneminde İktisadi Gelişme. *Yeni Türkiye Cumhuriyet Özel Sayısı V.*(Sayı 23- 24).

Ökte, Ertuğrul Zekai.(2000).Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Yurtiçi Gezileri (1930-1931).İstanbul: Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı. Cilt I.

Önal, Sami.(2007).Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları-Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920).İstanbul: Remzi Kitabevi.

Önder, Mehmet.(1998).Atatürk'ün Yurt Gezileri. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Örgeevren, Ahmet Süreyya.(2000).Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi. İstanbul: Temel Yayınları.

Özalp, Ömer Hakan.(1999).Hoca Şeyh Siyasetçi Erzurumlu Yeşilzade Mehmet Salih Efendi. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Özcoşar, İbrahim.(2008).Merkezileşme Sürecinde Bir Taşra Kenti Mardin. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Şarkiyat Enstitüsü.

Özdemir, Hikmet; Halaçoğlu, Yusuf.(2004).Ermeniler Sürgün ve Göç. Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları 16.Dizi.(Sayı: 101).Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.(İkinci Basım).

Özdemir, Hikmet.(2005).Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918.Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Özdemir, Hikmet.(1995).Türkiye Cumhuriyeti. İstanbul: İz Yayıncılık.

Özdemir, Nuray.(2006).Cumhuriyet Dönemi Karayolu Politikası (1923 – 1960). Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.

Özel, Sabahattin.(1991).Millî Mücadelede Trabzon. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Özer, Ahmet.(2013).100 Soruda Kürt Sorunu. İstanbul: Hemen Kitap Yayınları.

Özkaya, Yücel.(1987).Ulusal Bağımsızlık Savaşı Boyunca Yararlı ve Zararlı Cemiyetler. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Özmen, Abidin.(1984).Genel Müfettişlikler Hakkında Bir Düşünce. *İdare Dergisi*. (Sayı:184),247.

Özsoy, Osman.(1999).Saltanat'tan Cumhuriyet'e Giden Yolda Kurtuluş Savaşı'nın Perde Arkası. İstanbul: Aksoy Yayınları.

Özşavlı, Halil.(2012).1895 Antep Ermeni Olayları. Kilis 7 Aralık Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi.

Özüyılmaz, Ömer.(2008).Gurmanç ve Kürtlerin Kökenleri. İstanbul: Kara Kutu Yayınları.

Özyurt, Hasan.(1981).Atatürk'ün İktisadi Görüşleri ve Uygulamaları. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt 3,(Sayı: 13),127.

Öztür, Cemil.(2007).Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Palazoğlu, Ahmet Bekir.(1991).Atatürk 1919-1928.Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları. Cilt I.

Parmaksızoğlu, İsmet.(1983).Atatürk'ün Birinci Dünya Savaşı'na Girişimiz Üzerine Görüşleri. *Milli Kültür*.(Sayı:40),176-185.

Pehlivanlı, Hamit.(1996).Cumhuriyet'in İlk Yıllarından Günümüze Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Meseleleri: Örnek Raporlar Işığında Karşılaştırmalı Bir İnceleme. Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirilerinde Sunuldu. Ankara.

Perinçek, Doğu.(2010).Toprak Ağalığı ve Kürt Sorunu. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Poyraz, Orhan.(1993).Ahi Örgütleri, I.Uluslararası Ahilik Kültürü Sempozyum Bildirilerinde Sunuldu. Ankara.

Rado, Şevket.(25 Ekim 1939).Dağların Altından Geçen Demir Değnek Demir Çarık. Akşam Gazetesi.

Resmi Gazete.(1921-1923-1925-1927).

Rişvanoğlu, Mahmut.(1992).Doğu Aşiretleri ve Emperyalizm. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

- Rişvanoğlu, Mahmut.(1995).Saklanan Gerçek-Kurmançlar ve Zazaların Kimliği 2. Ankara: Tüm Basın Yayın.
- Sakaoğlu, Necdet.(1993).Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sağlam, Tevfik.(1959).Cihan Harbinde III. Orduda Sıhhi Hizmete ait Küçük Bir Hülasa. İstanbul: Askeri Tıbbiye Matbaası.
- Sanders, Liman Von.(2011).Türkiye’de Beş Yıl. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Saray, Mehmet.(2005). Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Sarıca, Murat.(1999).100 Soruda Siyasî Düşünce Tarihi. İstanbul: Gerçek Yayınevi. 8.Baskı.
- Sarıhan, Zeki.(1995).Kurtuluş Savaşı Günlüğü III. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Sedef, Ahmet.(1992).Millî Mücadelede Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti’nin Dış Siyaseti ve İlişkileri. Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Konya.
- Sekban, Mehmet Şükrü.(1978).Kürt Meselesi. Ankara: Kamer Yayınları.
- Sekban, Mehmet Şükrü.(1998).Kürt Sorunu. İstanbul: Kamer Yayınları.
- Selek, Sabahattin.(2006).İsmet İnönü, Hatıralar. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Selvi, Haluk.(2010).Birinci Dünya Savaşı’ndan Lozan’a Ermeni Sorunu. Sakarya Üniversitesi Yayınları.
- Selvi, Haluk.(2000).Millî Mücadele’de Erzurum (1918-1923).Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Semiz, Yaşar.(2002).1923-1938 Döneminde Türkiye’nin Sanayi Politikası. İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları. Türkler. Cilt 17.

Sevim, Ali.(2000).Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Solak, İbrahim.(2000). Anadolu'da Nüfus Hareketleri ve Osmanlı Devleti'nin İskân Politikası. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi. Türk Dünyası Araştırmaları Yayınları*,(Sayı:127),179-180.

Seyitdanlıoğlu, Mehmet.(3 Ocak 1992)Tanzimat Dönemi İmâr Meclisleri. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTOM)*,Sayı:3,323.

Sevgen, Nazmi.(1982).Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Shaw, Stanford; Shaw, Ezel Kural.(1983).Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye. İstanbul: e Yayınları. Cilt 2.

Solmaz, Sefer.(2011).Danişmendlilerin İskân Politikası. Büyük Selçuklu Devletinden Türkiye Selçuklu Devletine Mehmet Altay Köymen Armağanı. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü. Konya.

Son Posta Gazetesi.(1934-1935-1937-1938).

Sonyel, Salahi R. (1987).Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. Cilt I.

Soysal, İsmail.(2000).Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945).Ankara: Türk Tarih Kurumu. Cilt I

Sümer, Faruk.(1960).Anadolu'ya Türkler Yalnız Göçebe olarak mı Geldi? *Belleten. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı* Cilt:24.(Sayı: 96),570-586.

Sümer, Faruk.(1999).Oğuzlar (Türkmenler).İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

Sümer, Faruk.(1984).Kara Koyunlular. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Süslü, Azmi.(1987).Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptığı Mezalim. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Sürmeli, Serpil.(2001).Türk–Gürcü İlişkileri(1918-1921).Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Şadilli, Vedat.(1980).Türkiye’de Kürtçülük Hareketleri ve İsyancılar I.Ankara: Kon Yayınları.

Şahin, Enis.(2002). Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918).Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Şakir, Ziya.(1952).Celâl Bayar’ın Hayatı ve Eserleri. İstanbul: Akgün Matbaası.

Şapolyo, Enver Behnan.(1972).Selçuklu İmparatorluğu Tarihi. Ankara: Güven Matbaası.

Şen, İsmail.(1992).Vilayat-ı Şarkıyye Müdafaa-ı Hukuk-ı Milliyye Cemiyeti ve Faaliyetleri. Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumunda Sunuldu, Ankara.

Şen, Leyla.(2003).Türkiye’de Demiryolları ve Karayollarının Gelişim Süreci. Ankara: TESAV Yayınları.

Şimşir, Bilal.(1985).Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine. Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu ile İlişkileri Sempozyumunda Sunuldu, Ankara.

Şimşir, Bilal.(2007).Kürtçülük (1787-1923).Ankara: Bilgi Yayınevi.

Şimşir, Bilal.(1982).İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1889).Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Şimşir, Bilal.(1975).İngiliz Belgeleriyle Kürt Sorunu. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Tan, Altan.(2009).Kürt Sorunu-Ya Tam Kardeşlik- Ya Hep Birlikte Kölelik. İstanbul: Timaş Yayınları.

Tan Gazetesi.(1935).

Tanilli, Server.(1994). Uygarlık Tarihi. İstanbul: Cem Yayınevi.8.Baskı.

Tanin Gazetesi.(1918-1935).

Tarcan, Haluk.(2004). Ön Türk Uygarlığı. İstanbul: Töre Yayın Grubu.

Taş, Kenan Ziya.(2003). Güneydoğu ve Diyarbakır. Erzincan: Kendi Yayınları.

Taşkıran, Cemalettin.(2001).Türk-Ermeni İlişkileri. Tehcir Olayı ve Sözde Soykırım.
Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı.(Sayı: 379),368.

Taşyürek, Muzaffer.(2007).Bir Hüznün Tarihi Sarıkamış. İstanbul: Yitik Hazine Yayınları.

TBMM Zabıt Ceridesi.(1921).Cilt I, İçtima:50.

TBMM Zabıt Ceridesi.(1922). Cilt 3.Devre 3.İçtima:64.

TBMM Gizli Zabıt Ceridesi.(1922).Cilt 3.

TBMM Zabıt Ceridesi.(1924).Cilt 20.Devre 3.İçtima:70.

TBMM Zabıt Ceridesi.(1924).Cilt 27.Devre 2.İçtima:4.

TBMM Zabıt Ceridesi.(1925). Cilt 1.İçtima:65.

TBMM Zabıt Ceridesi. (1925). Cilt 2.İçtima:64.

TBMM Zabıt Ceridesi. (1925).Cilt 33.Devre 2.İçtima:4.

TBMM Zabıt Ceridesi.(1925).Cilt 28.Devre 4.

TBMM Zabıt Ceridesi.(1925).Cilt 15.Devre 2.İçtima:69.

TBMM Zabıt Ceridesi. (1926).Cilt 14.Devre 4.İçtima:35.

TBMM Zabıt Ceridesi.(1926).Cilt 20.Devre:5.

TBMM Zabıt Ceridesi.(1926).Cilt 4.Devre 6.

TBMM Zabıt Ceridesi.(1926).Cilt 6.Devre 5.

TBMM Zabıt Ceridesi.(1926).Cilt 13.Devre 4.İçtima:29.

TBMM Zabıt Ceridesi.(1928).Cilt 7.Devre 5.İçtima:1.

TBMM Zabıt Ceridesi.(1928).Cilt 7.Devre 2.İçtima:18.

TBMM Zabıt Ceridesi.(1928).Cilt 8.Devre 2.İçtima:44.

TBMM Zabıt Ceridesi.(1928).Cilt 14.Devre 2. İçtima:3.

TBMM Zabıt Ceridesi.(1929).Cilt 9, .

TBMM Zabıt Ceridesi.(1929).Cilt 10.

TBMM Zabıt Ceridesi.(1930). Cilt 22.Devre 2.İçtima:61.

TBMM Zabıt Ceridesi.(1934).Cilt 9.Devre 2.İçtima:46.

TBMM Zabıt Ceridesi.(1934).Cilt 15.Devre 4.İçtima:54.

TBMM Zabıt Ceridesi.(1934).Cilt 23.Devre 4.İçtima:70.

TBMM Zabıt Ceridesi.(1934).Cilt 20.Devre 3.İçtima:70.

TBMM Zabıt Ceridesi.(1935).Cilt 16.Devre 2.İçtima:2.

TBMM Zabıt Ceridesi.(1935).Devre 3.İçtima:64.

TBMM Zabıt Ceridesi.(1936).Cilt 4.Devre 6.

TBMM Zabıt Ceridesi.(1937).Cilt 6.Devre 5.

T.C.Genelkurmay Başkanlığı, Osmanlı Devri Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi-Mercidabık (1516) ve Ridaniye (1517) Meydan Muharebeleri.(1990).

T.C.Nafia Vekâleti, On Senede Türkiye Nafıası 1923 – 1933.(1933). Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi. Cilt 2.

Tekeli, İlhan.(1995).Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Eğitim Kurumlarının Gelişimi, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi. (CDTA).Cilt 3.

Tekeli, İlhan.(1990).Osmanlı İmparatorluğundan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu. *Toplum ve Bilim*,(Sayı:50),49-54.

Tekeli, İlhan; İlkın, Selim.(1999).Cumhuriyet'in Demiryolu Politikalarının Oluşumu ve Uygulanması. Bilanço 1923 – 1998, Türkiye Cumhuriyeti'nin 75 Yılına Toplu Bakış Uluslararası Kongresi. *Ekonomi–Toplum–Çevre*. Cilt 2.

Tekeli, İlhan; İlkın, Selim.(2004).Mustafa Celâleddin Bey'in Bir Eyaletin Islah ve İmarı Hakkında Mükâleme Adlı Risalesi ve 19. Yüzyılda İmar Kavramının Gelişimi

Üzerine Düşünceler Cumhuriyet'in Harcı Modernitenin Alt Yapısı Oluşurken. İstanbul: İ.B.Ü Yayınları. Cilt 3.

Tekeli, İlhan; İlkin, Selim.(1995).Osmanlı İmparatorluğu'nda On Dokuzuncu Yüzyılda Araba Teknolojisinde ve Karayolu Yapımındaki Gelişmeler-Çağını Yakalayan Osmanlı – Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri. İstanbul: IRCICA(İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi).

Tengirşek, Yusuf Kemal.(1981).Vatan Hizmetinde. Ankara: Kültür Bakanlığı.

Tevetoğlu, Fethi.(2010).Millî Mücadele'de Mustafa Kemal Paşa-General Harbord Görüşmesi–III. Ankara: T.C. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu- Atatürk Araştırma Merkezi.

Tevetoğlu, Fethi.(1984).Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Tevhid-i Efkâr Gazetesi.(1924).

Togan, Zeki Velidî.(1981).Umumî Türk Tarihine Giriş I-En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar. İstanbul: Enderun Yayınları.3.Baskı.

Tokay, Gül.(1995).Jöntürk İhtilalinin Kökleri:1903-1908.İstanbul: Afa Yayınları.

Tokgöz, Erdinç.(2004).Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2004). Ankara: İmaj Yayınevi.

Topdemir, Ramazan.(1999).Atatürk'ün Doğu-Güneydoğu Politikası ve GAP. İstanbul: Truva Yayınları.

Toplu, Abdulhadi.(1999).Tarih İçinde Anadolu Sakinleri ve İsyandar-Ayaklanmalar. Ankara: Ocak Yayınları.

Tori(Mehmet Kemal Işık).(2005).Aşiretten Millet OlmaYapılanmasında Kürtler. İstanbul: DozYayınları.

Tozlu, Selahattin.(1999).Osmanlı Yol Düzenlemeleri (1839 – 1908).Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. Cilt 3.

Tökin, İsmail Hüsrev.(1934).Türkiye’de Köy İktisadiyatı. İstanbul: Kadro Mecmuası Yayınları.

Tunaya, Tarık Zafer.(1995).Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952.İstanbul: Arba Yayınları.

Tuncay, Mete.(1989).Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek- Parti Yönetiminin Kurulması. İstanbul: Cem Yayın Evi.

Turan, Osman.(1993).Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.3.Baskı.

Turan, Osman.(1984).Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.2. Baskı.

Turan, Şerafettin.(1975).Kurtuluş Savaşı Kongreler. Cumhuriyet’in 50.Yıldönümü Seminerinde Sunuldu. Ankara.

Turan, Şerafettin.(1995).Türk Devrim Tarihi III-Yeni Türkiye’nin Oluşumu (Birinci Bölüm).Ankara: Bilgi Yayınevi.

Turan, Şerafettin.(1936).Umumi Müfettişler Konferansında Görüşülen ve Dâhiliye Vekâletini İlgilendiren İşlere Dair Toplantı Zabıtlarıyla Rapor. Ankara: Ankara Başvekâlet Matbaası.

Tüfekçi, Gürbüz.(1998).Atatürk’ün Seyahat Notları (1930-1931).İstanbul: Kaynak Yayınları.

Türkiye Cumhuriyeti’nde Ayaklanmalar (1924-1938).(1972).Ankara: Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmi Yayınları.

Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl-Lozan (1922-1923).(1972).Ankara: Dışişleri Bakanlığı Yayını.

Türközü, Halil Kemal.(1982).Osmanlı ve Sovyet Belgeleri, Ermeni Mezalimi. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Türkgeldi, Ali Fuat.(1984).Görüp İşittiklerim. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Türkgeldi, Ali Fuat.(1948).Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi. Ankara: Türk Devrim Tarihi Enstitüsü.

Türk İstiklal Harbi. Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı.(1962).Ankara: Genel Kurmay Yayını.

Türkmen, İsmet.(2010).Doğu Anadolu'ya Bayındırlık Hizmetleri Kapsamında Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar (1920-1938).*Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*. Sayı:45,117-156.

Uğurlu, Nurer.(2006).Kürtler ve Şeyh Sait İsyanı. İstanbul: Örgün Yayınları.

Ulaştırma 50 Yıl.(1973).Ulaştırma Bakanlığı. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Ulus Gazetesi.(1935-1937-1938).

Uran, Hilmi.(2007).Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Uras, Esat.(1987).Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi. İstanbul: Belge Yayınları.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı.(1988).Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu- Karakoyunlu Devletleri. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Uzun, Cem.(2004).Kemalizm Sol Değil. İstanbul: Antikapitalist-İde Yayınları.

Ülkü Gazetesi.(1944).

Vakit Gazetesi.(1924-1925-1930).

Varlık, Bülent.(2010).Umum Müfettişler Toplantı Zabıtları. İstanbul: Dipnot Yayınları.

Woods, JohnE.(1993).300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular. İstanbul: Milliyet Yayınları.

Yaşa, Memduh.(1971).Devlet Borçları. İstanbul: Sermet Matbaası.

Yaşa, Memduh.(1980).Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978. İstanbul: Akbank Kültür Yayınları.

- Yavuz, Ünsal.(1981).Cumhuriyet Devri Demiryolu Politikasına Yaklaşım Biçimi,9.Türk Tarih Kongresi. Sunuldu. Ankara: Türk Tarih Kurumu. Cilt 3
- Yavuz, Fikretin.(2007).Ermeni Kimliğinin İnşasında Bir Patrik Portresi: Mıgırdıç Kırımyan, Akademik İncelemeler. Cilt 2.(Sayı:1).
- Yavuz, Ünsal.(1981).Cumhuriyet Devri Demiryolu Politikasına Yaklaşım Biçimi.9.Türk Tarih Kongresinde Sunuldu. Ankara.
- Yayman, Hüseyin.(2010).Türkiye'nin Kürt Sorunu Hafızası. Ankara: Seta Yayınları.
- Yazıcı, Mustafa.(1973).Tanzimat'tan Bu Yana Millî Eğitim Bakanları Başbakanlar ve Atatürk (1839-1973).Ankara: Emel Matbaacılık.
- Yeğen, Mesut.(2003).Devlet Söyleminde Kürt Sorunu. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yenal, Oktay.(2003).Cumhuriyet'in İktisat Tarihi. İstanbul: Homer Kitabevi.1.Baskı
- Yıldırım, İsmail.(1996).Atatürk Dönemi Demiryolu Politikasına Bir Bakış. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi (ATAM).Cilt 12.(Sayı:35).2-24.
- Yıldırım,M.Ali.(2008).1895-1896 İsyancıları Sırasında Ayıntab'da Ermeniler ve Hınçak Cemiyeti,*Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*.S.17.
- Yıldırım, Tuğba.(2011).Kürt Sorunu ve Devlet Tedip ve Tenkil Politikaları (1923-1960). İstanbul: Türk Vakfı Yurt Yayınları.
- Yıldırım, İsmail.(2001).Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923 – 1950). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Yıldırım, İsmail.(1996).Atatürk Dönemi Demiryolu Politikasına Bir Bakış, *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi (ATAM)*. Cilt 12.(Sayı: 35),285-287.
- Yıldız, Ahmet.(2004).Ne Mutlu Türküm Diyebilene- Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları. Ankara: İletişim Yayınları.2.Baskı.

Yılmaz, İskender.(1989).I. TBMM’de Basın, Haberleşme ve Ulaştırma ile İlgili Çıkan Kanun ve Kararnameler. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enst. Erzurum.

Yılmaz, Tuncer; Neziroğlu, İrfan.(2013).Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri-Okyar Hükümeti Programı. Ankara: T.B.M.M. Kütüphanesi. Cilt 1.

Yılmaz, Veli Yılmaz.(1993).Anadolu’da Türk Varlığı ve Güneydoğu Olayları. İstanbul: HAK Yayınları.

Yınanç, Mükrimin Halil.(2009).Türkiye Tarihi Selçuklular Devri-I.(Yayına Sunan: Refet Yınanç).Ankara: Ekol Yayınevi.

Yınanç, Refet.(1989).Dulkadir Beyliği. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.(Sayı: 108).

Yüceer, Saime.(2002).Cumhuriyet Dönemi Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde İlk Girişim: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası. Ankara: Yeni Türkiye Yayını. Türkler Cilt:16

Yücel, Mutlu.(2005).Bayındırlık Bakanlığı Tarihi(Ekim 1848–Aralık 2004). Ankara.

Yücel, Yaşar.(1974).Osmanlı İmparatorluğu’nda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler. Belleten. Ankara: Türk Tarih Kurumu. Cilt 152

Yücel, Hasan Ali.(1994).Türkiye’de Ortaöğretim. Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi.

Zaman Gazetesi.(1934).

Zarakolu, Avni.(1950).Memleketimizde Demiryolu Politikası. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. Cilt 7.(Sayı:3-4),573-587.

Zeyrek, Yunus.(1981).Ahmet Refik Altınay-Kafkas Yollarında, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara,1981

Zürcher, Erik Jan.(2009).Modernleşen Türkiye’nin Tarihi.(Tercüme: Yasemin Saner).İstanbul: İletişim Yayınları.

Zürcher, Eric Jan.(2002).TCF ve Siyasal Muhafazakârlık.(Derleyen: Ahmet Çiğdem). Leiden Üniversitesi Çalışmaları, , Leiden

Zürcher, Eric Jan.(1992).Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası.İstanbul:Bağlam Yayınları.

EK-A-Belge 2.Birinci Umumi Müfettişliğin Bölgedeki Olaylarla İlgili Raporu

T. C. BAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ			
Birinci umumi müfettişliğin 20/5/29 tarih ve 707 F0 11 üç aylık devralı umumiye raporunun hülâsası suretidir .			
Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü			
<p>Geçen senenin kuraklığı ve kıyın pek şiddetli ve devralı olmasından yor yor kahta ve sefaletle maruz kalan müfettişlik muntakasinda hadis olan vakayii-cürmiye ve şekaveti' adiyenin mukdarı yokün itibariyle istikrar edilecek derecede deşildir . Bu vakayi faillerinin takibinde gösterilen saabiyyot ve hukuku magsubenin iadesinde yapılan isticaller kısmı küllûsinin isticalini-temin etmiş ve Cumhûriyetin nüfus,kudret ve şavvetini tecelli ettirdiği kâfir vatandaşların hürriyeti kanuniyesine karşı devletın ne derece kışkıy bir itina taşıdığıını anlatmak suretiyle yoni ve müsbet bir hizmet husule getir -miştir . Harışteki Ruybuncular ve ezetüle Bedirhanîler KÖR Müseyin ve oğul -larının iltihakından büyük bir ümit beklomekte iken ümitlerinin neticelerinden hiç biri husule gelmemiştir . Cemal paşa şadelerin bir kısmının fir -riyle yoni ümitlerin belirmesi molhuzdur bunların Halebe firarlarında belli başlı rüesa ile birlikte emduh Suloymanın evinde yaptıkları icimada yoni -tezvir ve ıfşatları için kararlar alındığıına şüphes yoktur . Ruybuncular yoniden iltihak edenlerle mevkiilerini kuvvetli göstermek , kürt müddoçyatın Ce -miyyoti akvamın semî alâkasına isal ederek devletler mesolosi haline getir -mek ve dahilde teşkilât yapabilmek imkânları etrafında faal bulunmaktadırlar Dahili teşkilâtle alâkadar olanlar his edilmekte isede vusukunu temin edecek muhakkak neticeler henüz elde edilmiş deşildir . Gazi hazretlerinin rahat -sız buldukları , Kuranın kaldıracığı , cemilere şen takılacağı gibi bir tekin -tezviratada şerni verilmektedir . Bu işnata mukabil söylenen nutuklarda -maddî deliller iraeşii suretile ret ve tekzip edilmekte olduğu gibi muntakada -neşrolunan muhtelif gazetelerde yazdırılan mekalelerde de bu hususa mütecellik menfi tesirler oerh olunmaktadır . Iranda vakubulan Savuğbülak isyanı de -layisiyle her türlü ümit ve ihtimalleri kırılmak üzere muntakanın gazetelerinde Iranda yapılan teceddüt hamlelerinin ve inkılâba müteveccih hatvoların -</p>			
030	10	69	454 29

EK A – Belge 4. Doğuda Meydana Gelen Olayların İstanbul ve Ankara Gazetelerindeki Durumu

I. C.
DAHİLİYE VEKÂLETİ
Emniyet Umumiye Umum Müdürlüğü
Şube: 5
Hususi: 98 \ 161
Umumi

Başvekâleti Celileye

29 - 7 - 930

2/8

105

6.29

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARSIVI

28-7-930 İstanbul ve 29/7/930 tarihli Ankara gazetelerindeki mühim negriyatın hülâsalarını muhtevî olan merbut varaka manzuru devletleri buyurulmak üzere arz ve takdim kılınmıştır efendim .

Dahiliye Vekili

S. Kaya

Hafız

3-8-930

PAZARCI
Nispetiye
7-8-930 5467 1

Cevaben yazılacak muharrerata ait olduğu şube tarih ve numarasının örcü rica olur.

030 10 83 550 1

EK A – Belge 5. Doğuda Meydana Gelen Olayların İstanbul ve Ankara Gazetelerindeki Durumu

T. C.
DAHİLİYE VEKÂLETİ
Emniyet Umum Müdürlüğü
Şube 5
Hususi 98
Umumi

29 - 7 - 930

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

28/7/930 İstanbul ve 29-7-930 tarihli Ankara gazetelerindeki mühim neşriyatın hülâsası:

Gazeteler: 1- Umumiyetle Edirne'de zulur eden kasırganın şehirde yaptığı mühim tahribatı tafsilâtile yazıyorlar.
2- Şark harekâtına ait malûmatı derçediyorlar.

Yarın: 1- Adanadan aldığı ve dünkü nüshasında münferic mektupdan bahsile hasarat ve sair afetlerden ziyade Ziraat bankasından şikâyet edildiğinden ve geçen senedenberi Türk müstahsıl mahıv ve felâkete sürükliyen şedit buhranın devam ettiğinden bahs ve Arif Oruç imzasile bir makale
2- Asilerin Kürt köylülerine hitaben neşrettiği beyan nameyi derçediyor.

Vakit: 1- Avrupa birliği hakkındaki Biriand muhtırasının hükümetimize de tebliğ edildiğini ve cevabının yakında gönderileceğini
2- Bir Yunan gazetesinin şark isyanı sebepleriyle hareketin niçin Iraktan değilde İrandan idare edildiği hakkındaki neşriyatını derçediyor.

Cumhuriyet: Yavuz Dretnotumuzun Maltaya giderek İngiltere donanmasına iadei ziyaret edeceği ve bu hafta içinde top tecrübeleri yapacağını yazıyor.

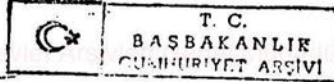
Devaben yazılacak muharrerata ait olduğu şube tarih ve numarası derçici rica olunur efendim.

030 | 10 | | | 88550 | |

2

EK A – Belge 6.Şeyh Sait İsyanı Sırasında Ahvaldeki Duruma Dair Belge

T. C.
DAHİLİYE VEKÂLETİ
Emniyet İşleri Umum Müdürlüğü
Şubesi I.G.3.
Umumî 8513
Husust

1621 Yüksek Başvekâlete

GİZLİLİĞİ KALDIRILDI

Diyarbakir, Bingöl ve Dersim çevrelerinden bazı adamların gizlice, kaçak olarak Suriyede bulunan ve oradaki muzır teşekküllerle aleyhimize bir çok faaliyet sarf eden Kürt Cemil "paşa" oğullarından Mehmedle temas etmekte ve adı geçen çevrelerde bir kürt isyanı çıkarmak, Atatürke ve yüksek şahsiyetlerine suikastler yapmak hazırlıklarında bulduklarına ve bu işler için para ve eleman teminine ve Suriye ile esaslı irtibat tesisine çalıştıklarına ve Dersim kürtlerini de isyana tahrik ve teşvik etmekte bulduklarına ve bu maksatla Suriyeden Diyarbakire gizlice gelecek olan Cemil oğlu Mehmedin başkanlığıyla Diyarbakirde bir içtima yapacaklarına dair Bingöl vilâyetince alınan haberler üzerine birinci, Dördüncü Umumî müfettişliklerle Diyarbakir ve Bingöl vilâyetlerince gereken tedbirler alınarak bu işte alakalı gösterilen kişiler üzerinde incelemelere başlanmış ve bu incelemelere nazaran, Birinci Umumî Müfettişlik bölgesinde bu şekilde muzır bir çabalama ve Diyarbakirde yapılacağı işidilen içtima hakkında herhangi bir iz elde edilememiştir.

Yukarıda arz edilen haberlerin başlıca kaynağı olan Diyarbakirin Lice ve Hani Muhiti, Şeyh Sait isyanının merkezi ve bu isyanı müteakip asılan müteaddit şeyh sülâle ve ailelerinin ikametgâhı olması itibarile önemli bir mevki olarak daimî surette göz önünde bulundurulmaktadır.

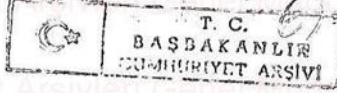
Esasen bu bölge halkının kaçakçılığa öteden beri fazla meyal olmaları ve şahsî menfaatları için yekdiğerini hükû-

030 10 11 743 16 .X.

Karşılık yazılacak Bittiye ait olduğu şubenin gün ve sayısının yazılması.

EK A – Belge 7. Şeyh Sait İsyamı Sırasında Ahvaldeki Duruma Dair Belge

T. C.
DAHİLİYE VEKÂLETİ
Emniyet İşleri Umum Müdürlüğü
Şubesi .....
Umumî .....
Hususi .....

H: .....
.....
.....

met nazarında suçlu ve aleyhde göstererek ezdirmek itiyadın
da bulunmaları dahi dikkat nazarına alınarak bu yönden de
incelemelere devam etmekte ve her suretle tedbirli ve mü-
teyakkız bulunmaktayız. Varılacak neticeler ayrıca arz edile-
cektir.

Saygı ile takdim ederim.

Dahiliye Vekili

M

J. J. Çetink

w.o.

İmza
29.8.986

030	10			111	743	16
-----	----	--	--	-----	-----	----

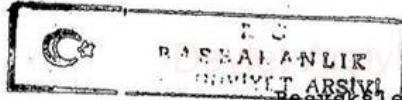
Karşılık yazılacak Bitiye alt olduğu şubenin gün ve sayısının yazılması.

EK A – Belge 8.1937 Yılında Doğuda Çıkarılan Olaylar ve Avrupa Devletleriyle İlişkilerdeki Etkisi

I. C.
Dahiliye Vekâleti
Matbuat Umum Müdürlüğü
Sayı
5181/ 2 /K

Öz :
2 Ağustos 1937

Devlet Yüksek Makamına

The Times gazetesinin 22.VII.937 tarihli ve The Newyok Times gazetesinin 13.VII.937 tarihli nüshalarında intişar eden iki yazının Türkçe örneği ilişik olarak sunulmuştur. Bu vesile ile saygılarımı tekrarlarım.

Dahiliye Vekili

S. Z.

S. Kaya

Lunga
10.8.937

DAHİLİYE VEKÂLETİ
10.8.937 5656 1

Cevaben yazılacak evrakta cevap olduğu muharreratin tarih numaresinin yazılması rica olunur.

- 3 -

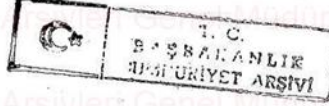
030	10			111	745	14
-----	----	--	--	-----	-----	----

1

EK A – Belge 9.1937 Yılında Doğuda Çıkarılan Olaylar ve Avrupa Devletleriyle İlişkilerdeki Etkisi

W. A.

T. C.
DAHİLİYE VEKÂLETİ
Matbuat Umum Müdürlüğü.

TÜRKLER, JAPONLARA, BAŞKALARININ DA
ASYADA HAKKI KELAMI OLDUĞUNU HATIR-
LATIYORLAR.

"The New York Times"
13 Temmuz 1937.

(Telsizle)

İstanbul, 12 Temmuz.-

Bugünkü "Cumhuriyet"-gazetesi, Uzak Şarkın vaziyeti hakkında bir makale neşrederek Uzak Şarkın o kadar uzakta olmadığını ve diğer Asya memleketlerinin de Asyanın umumî meseleleri hakkında söyleyecek sözleri olduğunu Japonyaya hatırlatmaktadır. Makalenin sahibi, Türkiyenin Japonyaya karşı bir düşmanlık hissi beslemediğini, bununla beraber Türkiyenin Rusyanın dostu olduğunu söylemektedir.

Bu sözlerin, dış işleri bakanı Tevfik Rüştü Arasın Moskovayı ziyareti arefesinde bulunulduğu için, Türkiye tarafından sadece bir dostluk tezahürü kabilinden sarfedilmiş olmaları muhtemel olmakla beraber bu kabil bir makalenin, Türkiye, Irak, İran ve Afganistan arasındaki Asya paktının hemen imzalanmasını müteakip çıkmış olması, burada son derece nazarı dikkati celbetmiştir. Şöyle ki, bu makale, dört âkid devletin, Asya meselelerinde oynamaları beklenen rolün bir önleyicisi vazifesini gördüğü sanılmaktadır.

KÜRT AKALLİYETLERİ.

"The Times"
22 Temmuz 1937.

"Times"ın editörüne:

Sayın Bay,

16 Haziran tarihli sayınızda "Kürtler tahsil ve terbiyeye mütahhizdirler - Ordunun bastıracağı bir isyan" başlıklı, İstanbul muhabiriniz tarafından gönderilen bir yazınız vardı. Bu yazıda - Dersim havalisi Kürtlerinin son zamanda çıkardıkları kargaşalıkların, o havalî ahalisini mecburî tahsil ve buna mümasil diğer reformlara karşı duydukları düşmanlıktan ileri geldiği ve aynı kargaşalıkların da, mümtaz bir kadın tayyarecinin yardımıyla ordu ve jandarmanın faaliyeti sayesinde bastırıldığı söylenmektedir. Ben, Kürtlerin gerek tarih gerekse lisanlarına oldukça vâkıf bulunan bir kimse olmak sıfatıyla bu müessif haberin beni ne kadar üzmüş olduğunu söyleyeceğim. Mezkûr havalide oturan Kürtler,

030 10 111 765 14

EK A – Belge 10. 1937 Yılında Doğuda Çıkarılan Olaylar ve Avrupa Devletleriyle İlişkilerdeki Etkisi

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

. A.

İT C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

ırk, dil, din, örf ve adet ve sosyal bünye bakımından türk komşularından tamamen ayrılırlar. Nettekim işte bu Dersim hâdisesinde Kürtlerin, yine irki bir akalliyet olmak itibarile kendi karakterini teyid etme keyfiyetinin yeni bir misaline şahit olmaktadır. Kürtlerin, terbiyeye müteriz olduklarını iddia etmek hatadır; filhakıka Kürtlerin karşı durdukları şey, sadece türleşme keyfiyetidir. Bir ferdin tabii ve ahenkdar gelişmesini temin edeceği kadar yurddaşlık vazifesini tekabül etmiş bulunduğu memlekete karşı da minnet ve sevgisini ifade etmesine olverişli olan yegâne dil, ana dilidir.

Kürt akalliyetlerinin hüuku, daha şimdiden bir tarafta tamnamaktadır. Musul meselesi halledilirken Uluslar Kurumundan tekrartür eden kayd mucibince Kürtler, İrakin Erbil, Kerkük ve Süleymaniye gibi üç livasında kültürel otonomiye sahip bulunmakta ve bu suretle de esasen dürtüst ve faydalı tebası buldukları devletin hiçbir suretle mevcudiyetine hâlel getirmeksizin gerek dillerini gerekse cedlerinden kalma ananelerini inkişaf ettiregelmektedirler.

Keza aynı keyfiyet, Sovyetlerin de kendi akalliyet siyasetini tatbik ettikleri Sovyet Ermonistan Kürtleri hakkında varittir. Akalliyet siyasetinin alicenap prensipleri umumî bir surette tatbik edilmediğçe işte biz de, "devletin menfaati iktizasından bulunan sebepler" ile hüukları artık bugünkü günde kabili inkâr olmayan akalliyetlerin istek ve ihtiyaçları arasında bu gibi acılla çatışmalara maalesef şahit olmakta devam edeceğiz.

İmza: B. Nikitine.
İranda eski rus konaçosu.
29, George Saint sokağı.
Paris, 16.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

030	10			111	745	14
-----	----	--	--	-----	-----	----

3

EK A – Belge 11. Doğu Anadolu’da Meydana Gelen Asayiş Olaylarına Dair Rapor

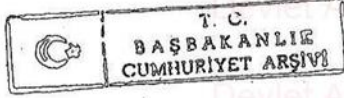
آقره
928 / 11.17

BAŞVEKALETİ CELİLEYE

196
538

دولة العراق
جمهورية العراق

3390

Şark muntikasındaki asayiş vaziyeti ve takibat hakkında alınan raporların hülasası leffen arz ve taktim kılınmıştır efendim .

Ekim

Dahiliye Vekili

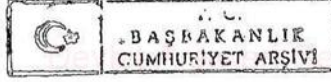
S. Kaya

-3- 8472 18-11-28 030 10 127912 13

EK A – Belge 11. Doğu Anadolu’da Meydana Gelen Asayiş Olaylarına Dair Rapor

192 / /

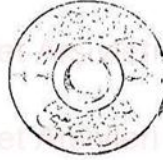
14/11/923 Asayiş raporudur

جواب

192 / / تاريخي

نومبروسى

Vilayetlerde vakıf olmaktadır . 10-11-923

لنى

بازيلان محللر :

030 10 12792 9

EK A – Belge 11. Doğu Anadolu’da Meydana Gelen Asayiş Olaylarına Dair Rapor

I5-I6/II-928 Asayiş raporudur

- 1- Diyarbakırın Dirik kayasına komşu köylerinde ötedenberi çapulculuk yapan on kişiden yedisi silah ve gaspettikleri eşya ile birlikte yakalanmışlardır. mütebaki üç kişi takip edilmektedirler
- 2- Pertegın Çertek köyünden 25- davar üç kişi tarafından çalınmışsa da istirdat edilmiştir. failer takip ediliyorlar.
- 3- Pertegın Çarsancak nahiyesinin Saitlayh köyünden davar çalanlarla Jandarma davriyesi arasında yapılan müsademedede davarlar istirdat edilmiştir kaçan failer takip ediliyorlar.
- 4- Firari Hacı Musanın oğlu Medeni ile yeğeni Farisin yirmişer avene ile Bulaniğin Firkasino köyüne geldikleri haber alınmışsa da Nuh ve Medenin bir hafta evvel Hakkârinin Bishân köyünde Barzan şeyni yanına gittiklerine dair bir haber mevcut olduğundan tahrik edilmektedir

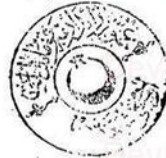
7 kişi yakalanmış
3 kişi takip

+

+

+

I7-II- 928

030	10	Genel	Mü	122	912	23
-----	----	-------	----	-----	-----	----

3

9074

T. C.
İÇİŞLERİ BAKANLIĞI
CUMHURİYET ARŞİVİ

1677/2834, 1663/2834, 1684/2850 sayılı asayiş raporudur.

16/II/930

1677/2834, 1663/2834, 1684/2850 sayılı asayiş raporudur.

1-29/II/930 gecesi Erzurumdan geçmekte olan bir kamyon Kart Ali ile Alepkert aşamasındaki mevzide baş şaki tarafından ateşle durdurularak şoförün 200 lira kadar parasıyla bir miktar menifotru eşyası gasp olunmuştur. Bu şakilerin 7 kişilik tahzir kuvvü getesi tahmin olmaktadır. takip olunmaktadır.

2-Vilâyet dahilinde 1230 tükük 17822 cephanı toplanmıştır.

3-29/10/930 da Osmangazi nehir kıyısından Bağdaki jandarma nebetçilerine tearruz edilmiş ve yetmiş karakol ofislerle v ki misademe neticesinde de asiller püskürtülmüştür.

4-Pis Karar köyünün garhi istikametinde çekilen ve 30 şaki ile ibaret bu asiller Ferhan ağa vilâyetlerine de tearruz etmişlerdir. gardükleri mahabelo üzerine firar etmişlerdir. asillerin dahabiyük mevzuatla Doski mntakasına tearruz etmeleri muhtemel görülmektedir.

5-30/10/930 gecesi Risadî mahiyesinin kuzeyde köyüne baş silâhli gelerek bir şahsın 60 mecdiyesini gaspetmişlerdir. takip edilmiştir.

6-5/II/930 gecesi Şemiramanın Bey köyüne 8 silâhli tecavüz etmişlerde köylülerin mahabelası üzerine tırte edilmişlerdir.

7-2/II/930 raporunun (B) kısmında Doski mntakasına tearruz edecekleri arzolanın 400 kişi 2/II/930 akşamı Sevar ovasının garbinde Kerim ağanın Bilyiz, Amur, Batak köylerine tecavüz ederek 9 adam 4 silâh ve bir çok eşya alarak götürmüşlerdir. şakiler tarafından götürülen 9 kişiden biri kaçarak kurtulmuştur. Etecevâmlerin mahabelası gürülen miktarla tecavüden sonra nereye gittikleri hakkında vilâyetten malûmat istenmiştir.

8-Damihini mntakasında Dediş civarında Abdülkâş getesinden Mehmet isiminde ki şaki tutulmuştur.

9-Diyaribekir Gobin yolunun üzerinde Salut köyünün koyunlarını gaspeten 8 kişilik çete Seyithan getesinin tükübüne memur sıvârî gurubu tarafından takip edilerek çete efendisinin ikisi silâhli ve biri silâhsız olarak üç kişi yakalanmış ve koyunlar istirdet edilmiştir.

10-Seyithan getesinin buğ mntakasında dağıldıkları anlaşılmıştır. Silvan mntakasında ki misademe bu çeteden 4 yeralli olduğu anlaşılmıştır. şakilerden 4 hayvan alınmıştır. Seyit getesinin takip ve tükübüne memur 40 lina sıvârî alaya ile 9 uncu seyyer jandarma sıvârî taburundan haber alınmıştır. çetenin dağılmadan esmi son mevzuda 26 atla ve 10 yayıdan ibaret olduğu ve çok yarım düşen şakilerin eşya ve yorgan hayvanlarını dağılara terk ettikleri anlaşılmıştır. Silvan, Kulp, Sason, Bazar mntakasında çeteye ilişkin olmasında fixarını teşkil ve gâlagusluk hususunda yardım görüldüğü anlaşılmıştır.

11-Sason garh mntakasında askerimize silâh kullanarak firar eden çete reisi Yusuf Fettah ve avnesinden Mehmet İbrahim Mehmet isiminde 4 şaki yakalanmıştır.

12-1,2/II/930 gecesi Kulp kasabasının Hacımca köyü civarındaki bir haneyi baş silâhli basarak 16 keçi gaspetmişlerdir.

13-27/10/930 da Piraman Dilbi köyü bekçisi evini 4 silâhli basarak eşyasını gaspetmişlerdir.

14-31/10/930 da Diyaribekirden köyüne gitmekte olan Eğilî iki şahıs mecdit dağı mevkiinde 9 şahıs tarafından eldizeleri ve baş yâz kurşun paraları alınarak soyalmışlardır. Bu şakiler aynı gece Eğilî bir saat mesafedeki bir ağla girerek bir hayvan ve çobanın kesecini alarak kaçmışlardır.

15-Bavurun Bagidi köyünde Abdî şeyho isiminde birinin karısı evinde bulduğu bir Bombayı koraytarken birden birer patlamış ve seyr edenlerden mektul Boso gartisine mensup 7 kişi mektul ve 8 kişi mecruh olmuştur.

16-1/II/930 asayiş raporunun 8 kısmının birinci maddesinde arzolanın vak'a fiillerinin üç kişi tutularak adliyeğe verilmiştir.

030 10 128 920 11

-2-

1

EK A – Belge 14. Diyarbakır, Elazığ, Urfa, Muş'ta Meydana Gelen Asayiş Olaylarına Dair Rapor

T. C.
DAHİLİYE VEKÂLETİ
JANDARMA
UMUM KUMANDANLIĞI
III Ş I Ks.

Baş Vekâlete.

Ankara
9/11/1932

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

Sayı 75040

Cevap

S. Ka.
- 1932

№

I- Birinci Teşrin 932 ayına ait asayiş raporu ilişik olarak arz ve takdim kılınmıştır efendim .

2- Baş Vekâlete Vekâletlere ve R. C. Kâ. U. liğine arz edilmiştir.

Dahiliye Vekili

H. Hüseyin
10 - 11 - 1932

S. W. W. W.

030	10			128	923	2
-----	----	--	--	-----	-----	---

-5-

Cevap olarak yazılacak mahallerde bu cevaba hangi paha ve hangi kurum baş savcısı k'arına cevap alınması zaruridir

Fon No: 30 10 0 0 - Kutu No: 128 - Dosya No: 923 - Sıra No: 2

EK A – Belge 15. Diyarbakır, Elazığ, Urfa, Muş'ta Meydana Gelen Asayiş Olaylarına Dair Rapor

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

T. C. BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ

106/957

Ankara / 11 / 1932

T. C. DANIŞTAY VEKİLETİ JANDARNA U. U. KULANLANLIĞI III. Hıs. Sayı

I. İNCİ TEGRİN 932 ASAYİŞ RAPORU

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

U. U. K. VASİYETİ

- 1- Birinci Tegrin 932 ayı içinde asayişli bozma vak'alar en ziyade Diyarbakır-Urfa-Elazığ-Muş vilâyetlerinde cereyan etmiştir. Diğer vilâyetlerin asayişli sureti u. u. k. v. de tabiidir.
- 2- İki buçuk senedenberi Erzurum-Muş ve Elazığ vilâyetleri dahilinde x faaliyet gösteren azıllı çokilerden (ZAZA' MÜSEYİR) ile muhtelif tarihlerde (9) Jandarmanızı gemit eden (ÇOLAK MEHMETALİ) ölü olarak yakalanmıştır. Mehtul Tefvik çetosisinden de (4) kişi yakalanmış (5) çaki tahâlet etmiştir.
- 3- Bu ay içinde (14) ölü (32) diri (5) yaralı çaki yakalanmıştır. Müsademelerde (2) jandarma ve (2) milis gemit ve (2) jandarma (1) asker (2) köylü yaralanmıştır .
- 4- Kısmı azıllı B. U. Mf.lik mntakasında olmak üzere bu ay içinde bütün vilâyetlerde (72) soygun ve gasp 6 köy başkanı 3 Değirmen başkanı 13 hudut tecavüzü olmuştur .
- 5- SİLÂH TOPLAMA:
  - A- (SASON-UTKI-KULP-BEŞİRİ-GARZAN) mntakalarında gindiyeye kadar x (123) TÜFEK (2175) PİŞEK (33) TABANCA ve (1) Otomatik
  - B- (SURUÇ VE BİRECİK) mntakasından da (560) TÜFEK (3) OTOMATİK (18) TABANCA (26) BOMBA toplanmıştır. . .

Birinci Unvanı İktisatçılık mntakası:

DIYARBAKIR VİLÂYETİ:

- 1- Bİ vilâyet dahilinde : (14) soygun ve gasp (3) Köy başkanı olmuştur.
- 2- Diyarbakırın BİSAL Nahiyesinin Korukçu köyüne giden müfreze bu köyden Mehmedin uulni ararken herkim ile dört silâhlının steyiyle karşılaşmışlar iki saat devam eden musedadece sonra mütecasirler kaçmışlardır.
- 3- Bığeye giden üç askerinize Silvanın Manigir köyünden On silâhli steg ettikten sonra firar etmişlerdir. Bunların kır şeme oğulları getasine mensup olduğu anlaşılmıştır.

030 10 128 923 2

2

EK A – Belge 16. Diyarbakır, Elazığ, Urfa, Muş'ta Meydana Gelen Asayiş Olaylarına Dair Rapor

(Sayfa: 2)

Bayezit vilâyeti:

- 1- Bu vilâyet dahilinde (1) soygun ve gasp (2) yıl kesmek vak'ası olmuştur.
- 2- İki yıl kesmek hadisesi beş kişilik Aklağırtlı Kanil çetesi tarafından yapılmıştır. Takip edilmektedir.
Soygun hadisesi Altı kişilik Süleyman Çada çetesi tarafından yapılmıştır takip edilmektedir .

MARDİN VİLÂYETİ:

- 1- Bu vilâyet dahilinde (3) soygun ve gasp (1) Kiy başkanı (1) Değirmen başkanı (1) hudut tecavüzü yapılmıştır .
- 2- Savuran Ahmediye değirmenini besen On kişi ile Savurun toka kapusu civarında müfrezemizin yaptığı mûsademede mütocasirlerden birbikişi yaralı olarak yakalanmıştır. Diğerleri kaçıqlardır .

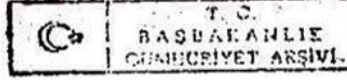
URFA VİLÂYETİ:

- 1- Bu vilâyet dahilinde (10) hudut tecavüzü (3) soygun ve gasp vak'ası olmuştur .
- 2- Hudut tecavüzlerinden ehemmiyetli olanlar şunlardır :
  - 1.- 3/10/932 Tarihinde Akçe kale civarında hududumuzu girmeli geçen gazvecilerden bir kısmı Haran kazasının gentag-Çerne köylerine bir kısmı da Darık köyüne gelerek mevcut hayvanata cenuba g. türmek istemişlerdir. Birinci kolun üzerine gönderilen müfrezeler vasıtasıyla (500) koyun geri alınmıştır. Bu kolde bulunan Gazveciler cenuba kaçmağa muvaffak olmuşlardır. İkinci kol üzerine gönderilen müfrezelerle Türbe harap mevkiinde Beş Saat mûsademeye mecbur olmuş Gazvecilerden Yedi Üstü iki ağır yaralı Yirmi bir kişi diri olarak yakalanmıştır .
Gazveciler Ş.umar ve Harisa aşiretlerine mensupturlar .
  - 3- Şumar-Bekâre ve Aneze aşiretleri hududumuzu geçmek istemişlerse de hudut karakollarımızın ateşi kargalanmışlardır .
  - 4- Akçe kale istasyonu civarında arazisinde bulunan 300 deve 10 Fransız askerî tarafından Kenyonla cenuba götürülmüştür. Bunlardan 295'i geri alınmıştır.
  - 5- Cenuptan gelen çapulcular muhtelif tarihlerde iki defa Siverek'in Kara köği nahiyesi köylerine ait deve sürülerini götürmeğe teşebbüs etmişlerse de mûsademeye neticesinde mahsup hayvanların bir kısmını geri alınmıştır .

030	10			128	923	2
-----	----	--	--	-----	-----	---

EK A – Belge 17. Diyarbakır, Elazığ, Urfa, Muş'ta Meydana Gelen Asayiş Olaylarına Dair Rapor

106
957

(Sayfa:4)

2- Gaziantep Nizip yolu üzerinde dolgun jandarma devriyesi ile (6) silâhli arasında vukubulan müsedemede bir jandarma şehit olmuştur . Şerihlerden bir kişi yaralanmıştır .

GÜLSEREN VİLAYETİ:

I- Boyburt sivarında bir Kenyon soyun iki kişi yakalanmıştır.

ERZİNCAN VİLAYETİ:

I- Bu vilâyet dahilinde 12 soygun ve gasp bir hane başkanı vak'ası olmuştur.

2- Soygun ve gasp hadiseleri Dersimli şehitler tarafından yapılmış olup bunlardan 8 hadise Kişi kazası dahilinde diğerleri Kenah.Refidhiye. ve Erzincan kazalarının dahilinde ceryan etmiştir.

ERZURUM VİLAYETİ:

I- İki gasp ve soygun vak'ası olmuştur .

İZMİR VİLAYETİ:

I- Tarsuslu Yedigöller Köyü Altı silâhli tarafından basılmıştır. Müteah-sirler kaanlen yakalanmıştır.

KARS VİLAYETİ:

I- Bu vilâyete 6 gasp ve soygun vak'ası olmuştur.

SİİRT VİLAYETİ:

I- 2 Soygun ve gasp vak'ası olmuştur. Faillerin ekserisi yak lanmıştır.

ŞANLIURFA VİLAYETİ:

I- İki soygun ve gasp vak'ası olmuştur. Failler yakalanmıştır.

Vukuatın mukayesesi.

	<u>231. I. AYIRIM</u>	<u>232. I. AYIRIM</u>
Köy başkanı	13	6
Hane "	20	1
Değirmen "	7	3
Soygun ve gasp	104	72
Müsedemede şehit olan J. ofrada	4	2
Yaralı J. ofrada	3	5
Müsedemede şehit olan Köy Bekçi muavini	6	2
Yaralı Bekçi muavini	4	2

030 10 108 923 2

EK A – Belge 18. Diyarbakır, Elazığ, Urfa, Muş'ta Meydana Gelen Asayiş Olaylarına Dair Rapor

(Sayfa:3)

ELAZIZ VİLÂYETİ:

- 1- Bu vilâyet dahilinde (12) soygun ve gasp (2) Değirmen başkanı (1) köy başkanı olmuştur .
- 2- İki buçuk seneden beri Elâziz-Muş-Erzurum vilâyetleri dahilinde faaliyet gösteren uzula şakilerden ZAZA HÜSEYİNİN Palonun Gökdere nahiyesine bağlı Kırın köyünde bulunduğu haber alınarak üzerine sevki edilen müfrezeye tarafından müessesede ile mektup ve kararı ülü olarak yakalanmıştır. Müessesede iki Jandarma iki milis çehit olmuş ve iki jandarma yaralanmıştır.
- 3- Luhtulif zamanlarında Dekus jandarmasını çehit eden ÇOLAK İBRAHİM ALİ Nezahiye'nin Hilbis köyünde ülü olarak yakalanmıştır.

HAMZELİ VİLÂYETİ:

Bu vilâyet dahilinde ehemmiyetli bir hadise olmamıştır .

ARŞ VİLÂYETİ:

- 1- Bu vilâyet dahilinde (3) soygun ve gasp (1) köy başkanı olmuştur.
- 2- Sason kazasının (talısor)Köyünün garbi cenubisinde Poyzullah çetesini ile yapılan müessesede çete reisi Tevfiğin amcası ile kız kardeşi diri olarak Hami isimdeki şaki de ülü olarak yakalanmıştır.
- 3- 6/10/932 tarihinde Kulban Talori mntokasında Tevfiğin birader zadesi ağır yaralı ve Hayro mahandaki kadında silâhla diri olarak yakalanmıştır. Poyzullahın 7 arkadaşları ile Suriyeye kaçtığı haber alınmıştır .
- 4- 18/10/932 Terhinde Sasonun Zorik köyüne silâh aramaya giden iki bölüğe, müse köylünün desteği ile kargalanmıştır. Müessesede bir asker ve bir köylü yaralanmıştır .

YAN VİLÂYETİ:

- 1- Bu vilâyet dahilinde (4) soygun ve gasp (2) hudut t.cavuşu olmuştur.
- 2- Kâzım Paşanın ağacı gölegani köyünde 11 silâhla ile müfrezemiz arasında yapılan müessesede şakiler İran arasına kaçmışlardır.
- 3- İranın Hoy kasesesinden ve Orizanlı aşiretinden 19 mücellâh 8 atlı postaya soyunuk üzere hududunuzu geçerek Galdıvanlı 4 kişi ile ÇUH gediğinde kargalanmışlar ve bu 4 kişiyi öldürerek İrana kaçmışlardır. Şakilerden bir mektup ve bir yaralı vardır.

SİRT VİLÂYETİ:

- 1- Bu vilâyet dahilinde 3 gasp ve soygun vak'ası olmuştur.
- 2- Sason ve Lutki mntokasında yapılmakta olan silâh toplama hareketi Garzan ve Beşiri mntokasında teşkil edilmiştir

GAZİ ANTEP VİLÂYETİ:

- 1- 2/10/932 de Gozi antep ile Kilis arasında Balaban boğazında 4 silâhla iki kamyonla bir tanezzüh Otomobilini tevkif eden rakiplerini soyunmuşlardır. Mütecasirlerden iki kişi yakalanmıştır.

030	10		128	923	2
-----	----	--	-----	-----	---

EK A – Belge 19. Doğu Anadolu’da Meydana Gelen Asayiş Olaylarına Dair Rapor

Ankara

T.C.
DAHİLİYE VEKÂLETİ
JANDARMA
UMUM KUMANDANLIĞI

T.C.
BAŞBAKANLIK
GÜMHRİYET ARŞİVİ

20/12/932

100
958

İi-Ş. I—Ks.
Sayı
76206
Cevap

Baş Vekâlete.

-Ş. — Ks.
- 932

A

I- İkinci Teğrin 932 ayına ait asayiş raporu ilâkîk ot lark arz ve takdim kılınmıştır erendin .

2- Baş Vekâlete, Vekâletlere ve M.S.C.K.A.U. ligine arz edilmiştir .

Takdim
22-12-932

Dahiliye Vekili v .
Kâşım

Dosyasında Hifz
1-3-933

030	10			128	923	3
-----	----	--	--	-----	-----	---

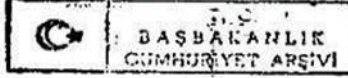
5- 1

Fon No: 30 10 0 0 - Kutu No: 128 - Dosya No: 923 - Sıra No: 3

EK A – Belge 20. Doğu Anadolu’da Meydana Gelen Asayiş Olaylarına Dair Rapor

2. C.
DARİLİHİ VE VAKALETİ
Jandarmatı
ULUS KURUMSALLIĞI
III Ş. I BŞ.
Sayı

Arşiv No
/ 12 / 932

106
958

- UNUMİ VAZİYET :
- 1- 2. Teş./932 ayı içinde asayiş bozan mühim sayılaberk vak'alar Elâziz, Diyarbakir, Erzurum, Muş vilâyetlerinde ve hudut tecavuzlarına şahme olan Urfa vilâyeti Genep kısmında olmuştur.
  - 2- bu ay içinde bütün vilâyetlerde "5" Kby baskını, "5" hane baskını, "1" Doğirmen baskını, 3 "1" kaaten hane yağmak, "35" Soygun, "4" hudut tecavuz ve hayvan gasbi ayrıca "2" hayvan gasp vak'ası olmuştur .
  - 3- bu ay içinde "47" katli, "38" cerh faili, "36" şaki, "13" şakilere yataklat eden, "6" kaçakçı, "55" soygun faili yakalanmış ve muhtelif suç faili 28e kişi dehalet struştur. Tutulmayanlar "279" dir .
  - 4- Arşiv mntakasında bir ve G. Antep vilâyetinde bir olmak üzere "2" jandarma nısaferode gendir edilmiştir.
  - 5- SİLÂH TOPLAMA :
    - a- Samsun, Hatki, Kulp, Beşiri, Sarız mntakalarında bu ay içinde daha "400" Tüfek toplanmıştır. Yekân "1633" Tüfek, "2175" Fişek, "50" Tabanca, "1" Otomatik baliğ olmuştur.
    - b- Sürüç, Diğecik mntakalarında bu ay içinde "508" Tüfek toplanmıştır. Yekân "1068" Tüfek, "4" Otomatik, "26" bomba, "18" Tabanca baliğ olmuştur.
    - c- Giresun ve Tireboluda "1626" Tüfek, "750" Tabanca toplanmıştır.

" BİRİNCİ USULİ MUFETTİŞLİK HİTALASI "

- 1- Bayazıt :

Bir katli mazmununun evine tecavuz edilerek "5" çocuğu katledilmiştir. Faillerden "4"u yakalanmıştır.
- 2- Diyarbakir :

9 Soygun vak'ası olmaş bir şaki ve Dört yatak tutulmuştur.

030	10			118	93	3
-----	----	--	--	-----	----	---

2

EK A – Belge 21. Doğu Anadolu’da Meydana Gelen Asayiş Olaylarına Dair Rapor

Devlet Arşivi " II " Genel Müdürlüğü

3- Mardin :

2 Soygun vak'ası ve bir kaçakçı müsademesi olmuştur. Soygun faille-
rinden "4" u yakalanmıştır.

4- Urfa :

Hudut tecavüzü hayvan gaspı bir kaçakçı ile müsademe olmuştur. Hu-
dut tecavüzleri şunlardır.

A- Aneze aşiretlerinden "50" atlı Harkoni mevkiinden "187" Deve x
gasp edip Gemaha götürmüşlerdir.

B- 8/11/932 de Aneze ve Hırısanlılardan mürekkep "60" müsellek Hor-
ranın Fene ve Sürköm Eyetepo Köylerinden "1290" Koyun gasbetmiş-
ler ve bir kadını kızı ile beraber yaralamışlardır.

C- 11/11/932 de Aneze aşiretinden "50" silâhlı Viranşehirin Sakranç
Köyünden 600 Koyun gasbetmişlerdir.

D- 24/11/932 de Beggire, Hırıs, Dalıngayyari aşiretlerine mensup 2
"200" atlı Elmuttali mevkiinde Cümeyli aşiretine ait 259 Deve bir
kısırak gasbetmişler ve bir kişiyi yaralayarak kaçarken müfreze
ile vaki müsademede Devcler'den "50" si geri alınmıştır.

5- Elâziz :

"I" Köy başkanı, "I" Değirmen başkanı, "11" soygun vak'ası olmuş ve
bir Köylüyü katleden Sekiz katille müfreze arasında vurubulan mü-
sademede bir katil silâhiyle yakalanmıştır.

6- Muş :

"I" Hene başkanı, "5" Soygun vak'ası olmuştur. Soygun vak'ası fail-
lerinden de "2" kişi silâhlarla yakalanmışlardır.

(MÜFETTEŞ ULUSİMLİK HİNTAKASI HARİCİNDEKİ VİLÂYETLER)

7- Bilecik :

Fazırcık nahiyesi civarında bir soygun vak'ası olmuştur.

8- Erzincan :

"2" Hene başkanı, "5" Soygun, "2" hayvan gasp vak'ası olmuştur. Soygun
faillerinden "6" aı yakalanmıştır. Gasbedilen davatlılardan "4" istir-
dat edilmiştir.

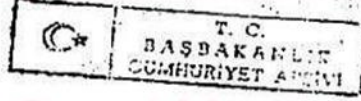
030	10			128	923	3	3
-----	----	--	--	-----	-----	---	---

EK A – Belge 22. Doğu Anadolu’da Meydana Gelen Asayiş Olaylarına Dair Rapor

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

"III"

9- Erzurum :

"2" soygun, "2" eşiyle müsademe olmuştur. Evvelce bir jandarma ve bir tahsildari şehit etmiş olan Şaki Taceddin 818 tutulmuştur.

10- Adana :

Kadimli havalisinde dolan Şafiye Mehmet çetesile yapılan müsademe-
de "2" Şaki 818 "I" diri tutulmuştur.

11- Artvin :

Şaki İlyas çetesile yapılan müsademede "I" Şaki yereli "2"si diri
tutulmuş müsademede bir jandarma şehit düşmüştür.

12- Cöceliközet :

İki köy baskını yapılarak egya ve para gasbedilmiştir. Şakilere ya-
taklık ettiği anlaşılan "4" kişi tevkif edilmiştir.

13- Gümüşane :

Bir köy baskını yapılarak bir kadın yaralanmış ve bir miktar para
gasbedilmiştir .

14-Sivas :

Geçen ay Sivas ve Tokat arasında soygun yapan faillerden "4"ü tutul-
muştur.

15- Gazi antep :

Antep ve Mezit yolunda iki jandarma ve iki Belçiden mürettep bir doy-
riye kolu 6 müselleh eşiyle meghulle yaptıkları müsademede bir jor-
darma şehit olmuş ve şakilerden biri meoruh düşmüştür.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

030 10 128 923 3

Fon No: 30 10 0 0 - Kutu No: 128 - Dosya No: 923 - Sıra No: 3

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

EK A – Belge 23. Doğu Anadolu’da Meydana Gelen Asayiş Olaylarına Dair Rapor

01	106	958
----	-----	-----

"IV"

	931	932
Hane baskını	8	5
Kasten hane yalnak	0	1
Soygun ve gasp	86	35
Hudut tecavüzü ve hayvan gasbı	0	4
Değirmen baskını	0	1
Köy baskını	12	5
İstasyon baskını	2	0
Menleket dahilinde hayvan gasbı	0	2
	108	53

LAHTELİF SUÇ FAİLİ OLARAK TUTULANLAR .

	931	932
Katil derdesti	30	47
Ölü olarak		
Öcrah "	11	53
Yaralı olarak		
Dehalet	278	26
Diri olarak		
	319	
Şehit derdesti		56
Yatak "		13
Kaçakçı "		6
Soygun faili		55
		281

Şehit jandarması	3	3	2
" Bekçi Süğürü	3		0
Yaralı "	1		0
	7		2

030	10	128	93	3
-----	----	-----	----	---

Fon No: 30 10 0 0 - Kutu No: 128 - Dosya No: 923 - Sıra No: 3

EK A – Belge 24. Doğu Anadolu’da Meydana Gelen Asayiş Olaylarına Dair Umumi Müfettiş Raporu

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

T. C. DAHİLİYE VEKÂLETİ
JANDARMA
UMUM KUMANDANLIĞI
III Ş. I Ks.

T. C. SASEBKANLIK
MÜHÜRİ
ANKARA
25-72/933

959

Sayı 55841
Baş Vekâlete .
Cevap
Ş. Ks.
- 932

İf

I- Z.Kâ. 933 ayına ait asayiş raporu ilişkin olarak arz ve takdim kılınmıştır efendim .
2- Baş Vekâlete ,Vekâletlere ve R. C. Kâ. U. ligine arz edilmiştir .

JK .

Dahiliye Vekili

Hifiz
4-3-933

030 10 128 323 4

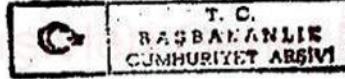
1

Fon No: 30 10 0 0 - Kutu No: 128 - Dosya No: 923 - Sıra No: 4

EK A – Belge 25. Doğu Anadolu’da Meydana Gelen Asayiş Olaylarına Dair Umumi Müfettiş Raporu

T. C.
DANIŞTAY VEKÂLETİ
JANDARMA
UMUM KUMANDANLIĞI
III.Ş. I.KS.
Sayı

İkinci Kânun 933
Aylık asayiş raporu .

Ankara
/2/933

106
959

UMMÎ VAZİYET :

1- İkinci Kânun 933 ayı içinde asayiş bozan vak'alar en ziyade Van, Elâziz ve Mardin vilâyetlerinde olmuştur. Diğer vilâyetlerin asayiş sureti umumiyede normaldir .

2- Maktul Şeyh Zahirin kardeşi Tahir ÖLÜ ve bir arkadaşı sağ, Aksiri mağaralarında saklanan şaki Dünya malı çetesinden iki kişi sağ, 930 Senesi Temmuzunda Bitlis J. bölüğünden iki neferi şehit eden Ketnili Sade ÖLÜ, Maktul Seyit han çetesi efradından Çaçan ve üç senedenberi Malazgirt mntakasinda çekavette bulunan şaki Mehmet Şehye sağ, uzun müddettenberi Çapakçur mntakasinda çekavette bulunan çete reisi Velle , Siirt mntakasinda çekavette bulunan çete reisi Halil Sini, Van mntakasinda müteaddit çekavet ve soygun vak'ası faili çete reisi Esat ve oğlu ele geçirilmişlerdir .

3- Bu ay içinde bütün vilâyetlerde şaki ve muhtelif suç faili olarak (22) ÖLÜ, (7) yaralı ve (135) kişi sağ tutulmuştur .

4- Çoğu B.U.Mf. mntakasinda olmak üzere bu ay zarfında (10) katil, (4) Köy basma, (9) ev basma, (9) soygun (1) hırsızlık, (2) kız kaçırma, (1) hudut tecavüzü ve hayvan gasbı, (4) gasp, (1) ev yakma vak'aları olmuştur .

5- Uçü B.U.Mf. mntakasinda olmak üzere (4) nefer şehit olmuştur .

Birinci Umumi Müfettişlik mntakası.

I- Diyarbakir vilâyeti :

A- Bismil mahiyesinin Hoban köyünden (12) kişi arasında orazi meş'elocinden ihtilâf çıkarak (1) kişi Öldürülmüş (4) kişi yaralanmıştır. Faillerden (3) kişi yakalanmıştır.

B- Bunlardan başka (1) katil (1) Soygun vak'ası olmuş, (4) şaki, (1) Soygun faili diri (3) Soygun faili ÖLÜ (1) gasp faili yaralı tutulmuştur .

030 10 128 923 4

2

EK A – Belge 26. Doğu Anadolu’da Meydana Gelen Asayiş Olaylarına Dair Umumi Müfettiş Raporu

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

- II -

2- Elâziz vilâyeti :

A- Hozatın yukarı Abbas uşağı reisi Seyit Kızanık Yeğeni Hıdır oğlu Teslim ve 40 Avenelcri Pertek kazasının Şavak nahiyasının Kormosi Ebyünü basarak Sekiz yüzü müteavviz Davar ve muhtelif eşya gasbetmişlerdir .

B- Ovucuktan hareket eden Postaya muhafız verilen iki jandarma avdetlerinde yol üzerinde öldürülmüşlerdir. Fail oldukları tespit edilen Maksut uşağı aşiretine tabi Hıdır oğlu Yeşil ile son harekatta Evi yakılan Hüyük Ebyden Rıza oğlu Hasan ve bunlara Gözçülük eden Ali oğlu Dursun tutulmuşlardır. Alâkadar bir kaç kişi takibedilmektedir.

C- Harpot kasabası karşısında çıkan yangın neticesinde Yüze yakın Dükân ve iki mesoit yanmıştır. Yangın Dükkânda bırakılan bir tanedir yüzünün çıktığı anlaşılmıştır.

D- Kırğan ve Bahtiyar aşiretlerinden yaptığı tahsilât parası ile Bezuta denmekte olan maliye tahsildarının üzüne Bahtiyarlı Yusuf ağa ile oğlu Hıdır ve Paço çıkarak 144 Lira tahsilât parasını gasbetmişlerdir. Takibedilmekte olanlardan paranın bir kısmı geri alınmış ve takibat devam etmektedir.

E- Bundan başka (1)Ev basma (1) gasp vak'ası olmuş, (4) katil faili (1) gasp faili (1) mankâm diri tutulmuştur .

3- Hakkâri vilâyeti :

A- 930 Senesi Orman isyanında alâkadar olan Ormanlı Hacı oğlu Mustafa ve Hacı oğlu Cemal ve Şakir oğlu Abdurrahman ve Hacı oğlu Haçe tutularak adliyeye teslim edilmişlerdir .

4- Mardin vilâyeti :

A- 3 Sene evvel iki kişi öldüren ve ihtisas mahkemesince 15 Seneye mahkûm olan diriğin Sip Küyünden Mehmet İsi silâhile tutulmuştur.

B- Üzerinde Resûl'ayn Fransız Zabitanın imzalı silâh vesikasını taşıyan bir katil faili tutulmuştur.

C- Lunlardan başka (1)katil (1)Ev basma (2)soygun (1)hayvan gasbı vak'ası olmuş, (11) katil faili diri, (2)şaki ölü, (1)şaki diri (4) sabakalı diri tutulmuştur .

5- Muş vilâyeti :

A- 930 Senesi Temmuzunda Bitlis J. bölüğü efradından iki referi şehit eden K. tnilli Alihan oğlu Sede ölü olarak tutulmuş ve taşıdığı jandarmalara ait tüfek istirdat edilmiştir.

030	10			128	923	4
-----	----	--	--	-----	-----	---

3

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

EK A – Belge 27. Doğu Anadolu’da Meydana Gelen Asayiş Olaylarına Dair Umumi Müfettiş Raporu

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

- III -

B- Çapakçur ve Kığı mantakalarında uzun müddet şekavette bulunan Vello yakalanmış ve çete ofradı dağılmıştır .

C- Sasun mantakasında askerleri firara teşvik eden ve kazada fesatçılığa başlayan Risko eğlu Abdullah diri ve arkadaşı Mehmet eğlu Sade ölü olarak tutulmuştur .

D- Laktul Soyit han çetesi döküntülerinden Çaçan ile 3 senedenberi Halazgirt mantakasında şekavette bulunan Mehmedî Seyho ve arkadaşı İhsan silâhlarla diri tutulmuşlardır .

E- Bunlardan başka (1) Ev basma, (3) Gasp faili, (10) katil faili (3) şaki diri tutulmuşlardır .

6- Siirt vilâyeti :

A- Uzun zamandanberi vilâyet mantakasında çete reisliği yapan Halil Sizi Garzan Gaymakamlığına teslim olmuştur .

7- Urfa vilâyeti :

A- Urfa inhisar dairesinde kazaen yangın çıkarak 5000 lira kimetinde demir baş eşya ile kesada bulunan 500 Lira kâzilon yanmıştır .

B- Bir hafut teavüzü olmuş ve gasbedilip Conuba götürülen hayranlar hakkında Fransızlar nezdinde teşebbüsât yapılmıştır :

C- 21/12/932 de Harranın Akçakale Köyünde yapılan bir katil vak'ası failerinden ikisinin Conur abalisinden oldukları anlaşıldığından Fransızlara yazılmıştır .

D- Bunlardan başka (1) Soygun vakiası olmuş, (1) katil faili diri (2) şaki ölü tutulmuştur .

8- Van vilâyeti :

A- Roşadiye, Hizan, Şirvan yollarında yol bağı yaparak soygunlar yapan ve iki senedenberi takibedilmekte olan çete reisi Kıvırcı Beşir ile eğlu takibat neticesinde diri olarak yakalanmışlardır .

B- 20/2.Kâ./933 te Şehsulu Köyüne yapılan kargıllıklı baskında İranlılar 0 gün Köyün şarkını kapatmadıklarından dolayı İrana kaçan Şakilerden Bürre Rende, Reşo ve Abdurrahman ve avanelerinin 20/21 de Ergan dağlarından Hazarova mantakasına geldikleri haber alınarak takiplerine başlanmış ve Çalkıranın Conubunda ve Sıkran civarında 20 silâhlı olarak görülen bu çete e civarında 23/1/933 te müsademeye inbar edilmişse de kaçmağa muvaffak olmuşlardır . Şakiler bir seyyar J.taburu ve sabit kuvvetlerle takibedilmektedir .

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

030	10			128	923	4
-----	----	--	--	-----	-----	---

Fon No: 30 10 0 0 - Kutu No: 128 - Dosya No: 923 - Sıra No: 4

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

EK A – Belge 28. Doğu Anadolu’da Meydana Gelen Asayiş Olaylarına Dair Umumi Müfettiş Raporu

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

- V -

9- Erzurum vilâyeti :

A- Bir çok cehri sirkat ve adam öldürmekten ve silâhlı doluşmaktan mahkûm ve şâki Feyzullah ve maktul Teyfik çetesiyle teşriki mesail eden Celâli Nazım ve şâki Mehmet Emin Şilâ olarak yakalanmıştır.

10- Erzurum vilâyeti :

A- (I) Ev basma vak'ası olmuştur. Faillerden bir kişi yakalanmıştır.

11- Gantop vilâyeti :

A- (I) Köy basma vak'ası olmuştur. Kızılhisar karakolu efradından (I) nefer ve (4) Bekçi ile failler arasında vakfî üsûde jandarma neferi yaralanmış ve yaralı olduğu halde faillerden birini öldürmüştür! Yaralı nefer bil'ahare ölmüştür. (3) kişi olan mütebaki failler de sağ olarak yakalanmıştır. Ayrıca bir katil vak'ası olmuştur.

12- İzmir vilâyeti :

A- (I) Yol kesme vak'ası olmuş ve failleri kâmilen yakalanmıştır.

13- İsparta vilâyeti :

A- (I) Soygun vak'ası olmuş ve failleri olan (3) kişi tutulmuştur.

14- Kocaeli vilâyeti :

A- (I) Köy basma vak'ası olmuş ve faillerden (2) kişi yakalanmıştır.

15- Manisa vilâyeti :

A- (I) Katil, (I) Soygun vak'ası olmuş ve soygun failleri olan (4) kişi yakalanmıştır.

16- Muğla vilâyeti :

A- (I) Kız kaçırma ve katil (I) Ev basma vak'ası olmuştur. Kız kaçırma failleri olan (7) kişi kâmilen yakalanmıştır.

17- Samsun vilâyeti :

A- (I) Katil faili tutulmuştur.

030	10			128	923	4
-----	----	--	--	-----	-----	---

6

EK A – Belge 29. Kayseri-Sivas –Şarkışla Demiryoluna Dair Yazı

Türkiye Cumhuriyeti
Devlet Demiryolları ve Limanları
Umumî İdaresi

daresi
№ 5058

Ankara
19
İdare Merkezi : Ankara
Telgraf adresi : T.C.D.D.

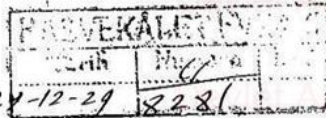
Baş Vekaleti Celile Müsteşarı BEF. Hazretlerine

Geçen gün Kayseri_Sivas demir yolunun 29.12.29 Pazar günü
Şarkışlaya varması mukarrer olduğunu şifahen arzetmiştim.
İnşaat müfettişliğinden şimdi gelen birtelgrafta filhakike
pozun bugün Sarıkışlaya ulaştığını bildiriliyor.
Daha pek çok muvaffakiyetlere mazhariyetleri hakkındaki
temenniyatı mahsusamla beraber keyfiyetin Başvekil Paşa
Hazretlerine arz buyurulmasını rica ederim efendim.

Umum Müdür

Cevap

Tahrirata
29-12-1929

030 10 152 76 1

2

Cevabın Devlet Demiryolları ve Limanları Umumî İdaresine hitaben yazılması ve cevapta ..... numaranın derci rica olunur.

T. C. BAŞVEKÂLET Muamelât Müdürlüğü		Dosya İşaretleri 5 1214	
Şube:		59	
Sayı:		113	
T. C. BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ		22	
Evrakın Numarası		Devlet Demiryolları ve Liman- ları No. Müdürü Beyazfevziye	
Tarihi			
Yazan memur	<i>M. H. Bay</i>		
Yazı tarihi	31.1929		
Muavin			
Beyaz eden	<i>M. H. Bay</i>		
Beyaz tarihi	31		
Karşılaştıranlar			
Sadıra No.	6 4432		
Merbutatt			
Sevk tarihi	1-1-930-	Memleketimizin inşaatı ve iktisadi inşaatına en mühim amillerden biri olan demiryolları sebekemizin, Kayseri-Sivas hatlerinin Şarkışla'ya ulaştırılmasına mürâffakiyeti, Başvekâil Paşa H. Y. ile memnûnle karşıladılar. Bu üğurda seri tekâmül ve mürâffakiyetlerin tovalisi temin- nisini izhar kumpurdular. Bilvesile tebrikât ve iltirama- timinâ teyit eylerim efendim. yaz K. 138. V. ~~...~~ M. H.	
Kayıt eden	<i>H. H. Bay</i>		
Düşünceler			
		030 10 152 76 1	

-2-

1

Başvekâlet Müdevvenat Matbaası

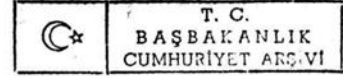

EK A – Belge 31. Şeyh Said İsyanı İle İlgili Belge

T. C.
BAŞVEKÂLET
KARARLAR MÜDÜRLÜĞÜ

Karar sayı
2

5939

Kararname

Sodamarkalı ve I-256 no.lı Şeyh Said tarafından okunmuş kürtçe plâkın , zararlı sözleri taşıdığı anlaşıldığından , Matbuat Kanununun 51 inci maddesi hükmüne göre Türkiyeye sokulmasının yasak edilmesi; Dahiliye Vekilliğininin 26/I/937 tarih ve 659 sayılı tezkere-sile yapılan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 28/I/937 de o-nanmıştır.

28/I/937

REİSİCUMHUR

K. Atatürk

Bş. V.

J. İsmail

Ad. V.

S. Sarıca

M. M. V.

K. Özalp

Da. V.

S. Kaya

Ha. V. V.

S. Sarıca

Ma. V.

S. Özalp

Mf. V.

T. Arıkan

Na. V.

A. Çetinkaya

İk. V.

C. Sağay

S. İ. M. V.

M. P. Özyolcu

G. İ. V.

Kaya Karahan

Zr. V.

M. H. Yılmaz

030 18 01 02 71 8 6